

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

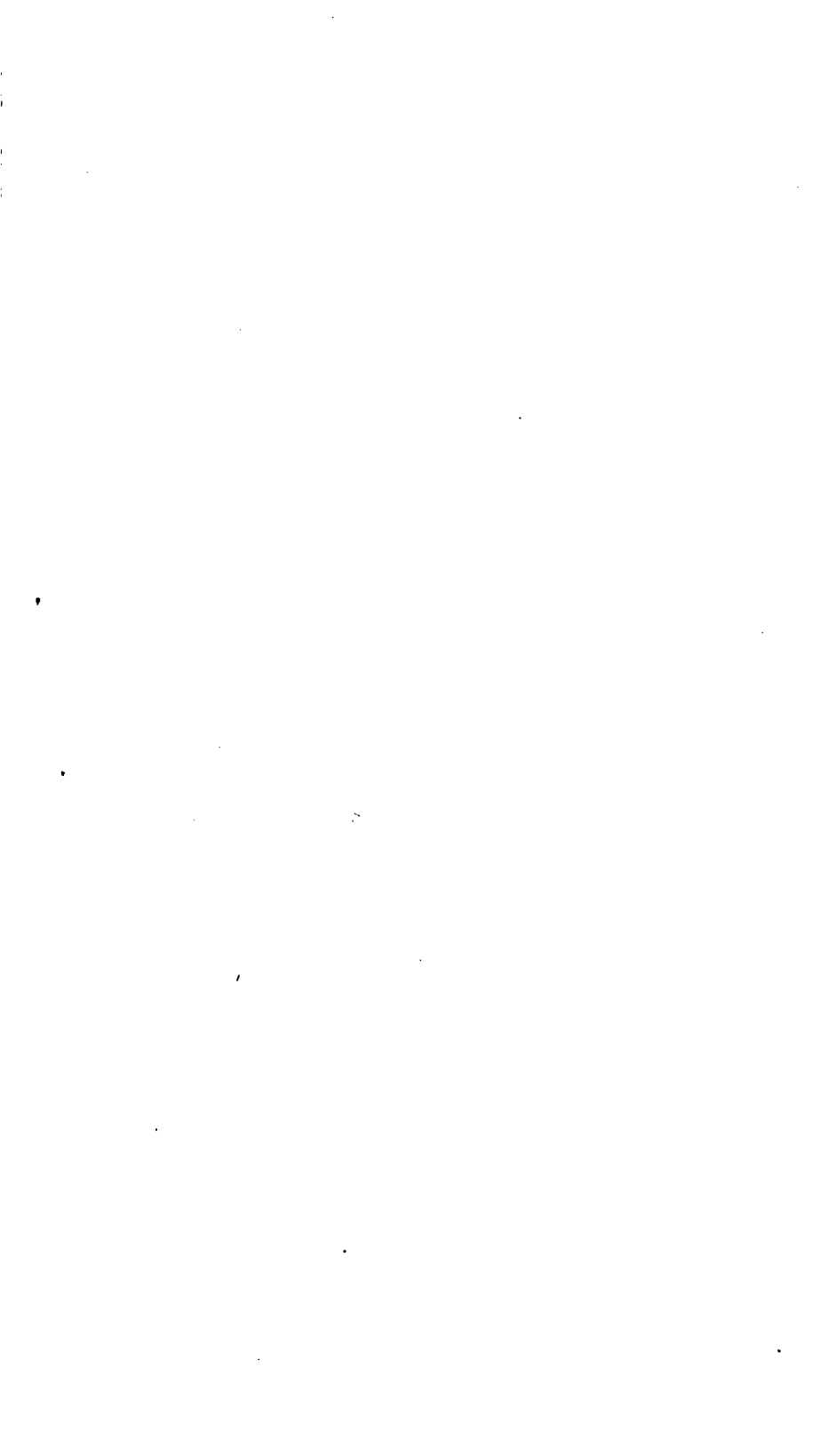
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

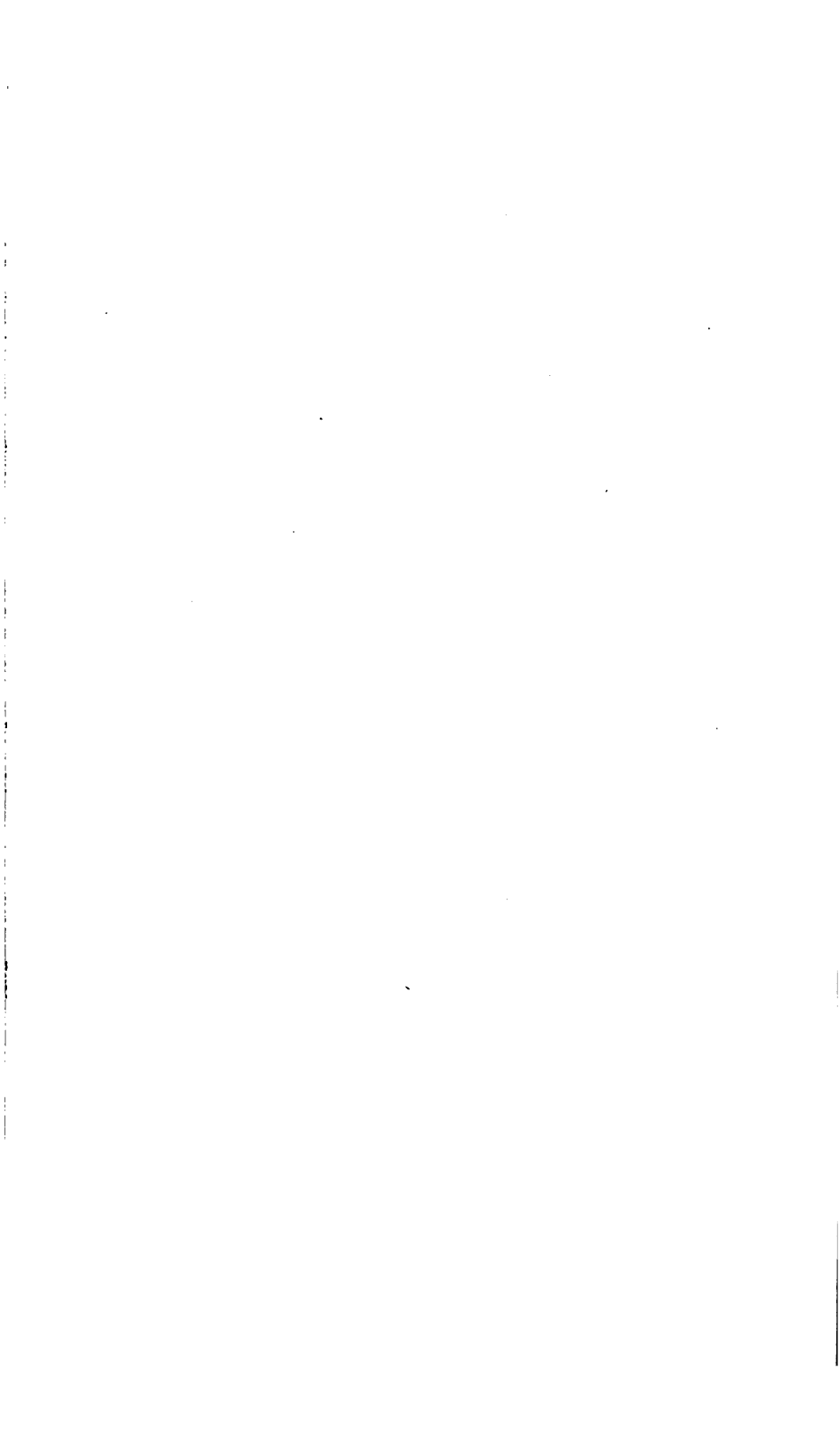
The Library
of the

University of Wisconsin

A
11, 144

154 fas
up

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.

AND

G. THIBAUT PH. DR.

No. 48.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीकाशिकप्रधानपाठालयाधीतविद्येन श्रीमन्निबिलामण्डला

धीमती लब्धवेदुष्यप्रतिष्ठेन वेदविशालयस्य प्रधाना-

ध्यापकेन च पाठकोपाह्वययुगलकिशोरशर्मा-

णा सर्वशोध्यप्रकाशितम् ॥

SAUNAKA'S PRATISAKHYA
OF THE RIGVEDA,

WITH THE COMMENTARY OF UVATTA.

EDITED AND ANNOTATED BY PANDIT YUGALAKISORA VYASA,

LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Fasciculus E.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY

MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1894.

ऋग्वेदप्रतिशाख्यम् ।

उपनिषद्भाष्यवृत्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीयोगेश्वराय नमः ॥

ॐम् ॥ सूत्रभाष्यवृत्तः सर्वाग्रचक्षुः शिरसा शुचिः ।
 शौनकाय च विशेषेण वेनेदं पार्षदं वृत्तम् । १ । तत्र
 वृत्तिवृत्तः सर्वासाङ्गवचनसंज्ञा ॥ तेषां प्रसादादे-
 तेषां स्वयत्तया वृत्तिमारभे । २ । खेच्छदोषनिवृत्त्यर्थं
 विस्तारार्थं कचिरकचित् । बहुदाहरणार्थं च बोध्यते
 च मया पुनः । ३ । तस्याः समापने शक्तिं तत्रैव प्रदि-
 शन्तु मे । लब्ध्वा काममहं तेष्वः प्रमेयं पारमीप्सितम् ।
 ४ । चम्पायां न्यवसत्पूर्ववत्सानां कुलवृद्धिमत् । यस्मिन्
 द्विजवरा जाता बहुवृक्षाः पारमीप्सिताः । ५ । देवमि-
 च इति स्वातस्त्वस्मिन्नातो महामतिः । स वै पारि-
 षदे खेष्ठः सुतस्तस्य महात्मनः । ६ । नाज्जा तु विष्णु-
 मित्रः स कुमार इति श्रव्यते । तेनेयं योजिता वृत्तिः
 सङ्क्षिप्ता पार्षदे स्फुटा । ७ । परिपृच्छंतु विप्रेन्द्राः सु-
 प्रसङ्गा इमां मम । अज्ञानाद्यदयुक्तं स्वाप्तहज्जुवत्तु गृ-
 ह्यताम् । ८ । शाखास्तारसंबन्धविषयं च प्रयोज-
 नम् । ज्ञात्वा ग्राह्यं भवेच्छास्त्रमिति श्रिटानुशासन-

च्यते, लक्ष्यपूर्वकं स्वार्थपरिज्ञानं, तथाचोक्तं (१) “सरो व-
 म् । ६ । तस्मादादौ तावच्छास्त्रावतार उच्यते । शौन-
 को गृहपतिर्वै नैमिषीवैस्तु दीक्षितैः । दीक्षासु चोद्दि-
 तः प्राङ् सन्ने तु द्योदयादिके इतिशास्त्रावतारं स्म-
 रन्ति । अथ सम्यग् उच्यते इह हि द्विजानां वेदाभ्या-
 सः सकलपुरुषार्थसिद्धेः कारणमिति वैदिकसिद्धान्तः,
 स च पुरुषार्थश्चतुर्विधः । धर्मार्थकाममोक्षादिति तद-
 ष्युक्तमृग्विधाने यथा पवसाननाभावेदिष्टहृद्यपुरुषमू-
 क्तादिषु, वेदाभ्यासो हि पञ्चधाविहितः । अध्ययनं
 विचारोऽभ्यसनं जपोऽध्यापनमिति, तथाच स्मर्यते वेद-
 स्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्गानं चैव शि-
 ष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधेति, तदपि वक्ष्यति
 एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेदित्यादिना अध्ययनं
 अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं । इत्यभ्यसनं, प्रयोगार्थं
 तु मध्यमामिति जपादि, अध्यापनं पारायणं वर्तयेद्ब्र-
 ह्मचारीत्येमादिना तस्मादधीतवेदस्य हि सति साम-
 य्ये संपूर्णफलेच्छया विचारस्यावसरः प्राप्तः । स
 च विचारो द्विविधः । अर्थतो लक्ष्यतश्चेति तथाचोक्तं
 स्यागुरयं भारहृरः किलाभूदित्यादिना । तथा च ल-
 क्षणं योऽनवेत्यस्तु न कर्मफलभागभवेत् । लक्ष्यज्ञो हि
 मन्त्राणां सकलं भद्रमश्नुते इति, तस्मात्तावत्पूर्वं लक्ष्यसु-

(१) इह पञ्चमरीचीनिचायामस्ति अने तत्प्रयोगार्थ एव चेति पा-
 टान्तरम्बोधम् ।

र्चोऽक्षरं माया, दैवं योगार्घ्यं च । मन्त्रं जिज्ञासमा-
नेन वेदितव्यं पदे पदे इति” सर्वशाम्बादौ नमस्कारं
करोत्याचार्यः यथा स्वयंभुवे ब्रह्मणे विष्णुमोक्षे यथा
च सर्वात्मानं विष्णुसृजं स्वयंभुवं यथा च पितृदेवर्षि-
साध्येभ्य इति, अतः अद्यापि शौनकाचार्यो भगवान् शा-
स्त्रादौ नमस्कारं चकार अविज्ञातं च । परावरे इ-
ति च ॥

परावरे ब्रह्मणि यं सदाहुर्वेदात्मानं वे-
दनिधिं मुनीन्द्राः । तं पद्मगर्भपर-
मन्वादिदेवं प्रणम्यर्चां लक्षणमा-
ह शौनकः ॥ १ ॥

परं च अवरं च परावरं ब्रह्म, परं च अवरं च प-
रावरं ब्रह्म, परं नाम मनसाध्यानगम्यं सदसदात्मकं वे-
दात्मेषु यदुच्यते यदेतद्ब्रह्म मनश्चेत्यादि, तथा च । म-
हापुरुष इति यमवोचामेत्यादि, ततो ज्योतिरजतं प्राह
यद्यीनात्समुपान्नुत इति, “स ब्रह्म तमत्ययो निसदसदोः
ध्रुवं सृष्ट्वेतृणां विष्ट्वे सन्ति ज्योतिश्चतस्रमिति च” ।
अवरं तु पुनः करणम् । यदुपांशुध्वनिनादो यद्वि सं-
द्रमध्यमोत्तमस्थानेषु जपादिकर्मसु यत्प्रयुज्यते शब्दा-

अमन्त्रिमील इत्यादि । तदुक्तम् “वे ब्रह्मणी वेदितव्ये
 शब्दब्रह्मपरं चयत् । शब्दब्रह्मणि निजातः परंब्रह्म-
 णि गच्छतीति” । शब्दब्रह्मज्ञानपूर्वकं परंब्रह्मज्ञानम् ।
 तस्मिन्परावरे ब्रह्मणि वं वेद ब्रह्माख्यं सदा सर्वदा
 प्राप्नुवदंति साक्षादिभिः सुबन्धि विचारयन्ति । मौमां-
 सतो एतच्छेवं बहुबद्दृष्ट्या महदुक्ते मौमांसगत इतिवथा ।
 कश्चाहर्मुनीन्द्राः सुनिप्रधाना ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः ।
 कैर्नामभिरित्युच्यते, वेदात्मा वेदनिधिः पद्मगर्भः पर-
 मं चादिदेवइत्येवमादिभिः । वेदानां आत्मा वेदात्मा
 वेदा इति विद्यते ज्ञायते लभ्यते वा एभिर्धर्मादिपुष्-
 षार्था इति वेदाः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं, तच्च ज्ञा-
 व्यभिचारेण तत्स्वरूप्यमात्रापूर्वकः पाठः सर्वकालं
 सर्वदेशेषु । प्रतिचरणमविभागेनैकैको मन्त्रराशिर्वे-
 द इत्युच्यते, आत्मा “चतसातत्यगमने” सततं सर्वदा
 सर्वदेशे सर्वकाले च भीकृत्वेन शृष्टृत्वेन च चरति
 गच्छतीत्यात्मा तं वेदात्मानं, वेदनिधिं वेदानां निधिः
 वेदनिधिः वेदानां ज्ञानमित्यर्थः, जनयति पोषयति
 च । तथाच व्यासः । सृष्ट्यदौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यश्च
 विनिर्मताः । तत्रैव च ख्यं यान्ति प्रत्येकं समुपस्थिते-
 इति, तं वेदविधिं पद्मगर्भं पद्मगर्भः पद्मगर्भः पद्मव-
 भीदुत्पन्नः । तथाच “विष्णोर्जले ब्रह्मण्य नामोः पद्मं
 समुत्पन्नम् । तस्मिन्ब्रह्मा समुत्पन्नत्वेन इष्टं चरचर-

मिति" तं पञ्चमर्थं, परमंस एव देवानां परमं चन्द्रे
 देवा चवमादित्यर्थः । तं परमं तु शब्दो विशेषणार्थः ।
 आदिदेवमिति स एव हि आदौ उत्पन्नः । पश्चादन्ये
 देवा इति देवो दानादा दीपनादा द्योतनादा द्युस्थानो
 भवतीति वा, तमेवं शुक्लविशिष्टं ब्रह्माख्यं प्रथम्य प्रणा-
 मान् कृत्वा प्रकर्षेण नमनं प्रणमनम् नमस्कारं कृत्वित्य-
 र्थः, ततः किं कृतवानित्युच्यते ऋचां लक्ष्यमाह शौन-
 क इति परिमिताक्षरपादार्धविहिताः मन्त्राः । तथा-
 चोक्तं । यः कश्चित्पद्मान्मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसंपदा, स्वरयु-
 क्तोऽवसानेन तामृचं प्रतिजानत इति, लक्ष्यम् च स्वर-
 वर्णाक्षरमात्रा इति आह ब्रवीति वदति उच्चारयतीत्य-
 र्थः । शौनकाचार्यो भगवान् शुनकस्त्रापत्यं शौनकः ।
 नामग्रहणम् स्मरणार्थम् । "यावदस्मिंल्लोके पुरुषः पुण्ये-
 न कर्मणा म्रियते तावदर्थं स्वर्गे लोके वसतीति श्रुतिः"
 तथाचोक्तं, दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्म-
 णाम् । यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते इतिय-
 वा मदिदासे ऐतरेयब्राह्मेति यथा च मनुराह प्रजा-
 पतिः । ऋचां लक्ष्यमाहेतीयमाचार्यस्य प्रतिज्ञा, अत-
 र्ज्यं यदुच्यते तत्सर्वं ऋचां लक्ष्यम् वेदितव्यं संहिता
 पदप्रत्यतिरिक्तेष्वमादि तत्सर्वं ऋचां लक्ष्यम्, वेदितव्यं
 यथा आग्नाधेयग्रन्थतीत्याह वेदानिकानि यथाच गृ-
 ष्णादि वक्ष्याम इति प्रतिज्ञा करोति तथा सर्वत्र वेदि-

तव्यं, एवं शास्त्रादौ नमस्कारं प्रतिष्ठां च कृत्वा शास्त्र-
प्रयोजनमाह । माण्डूकेयः संहितामित्यादि तथाच “स-
र्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत्प्र-
योजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यतामिति” माण्डूकेयचा-
चार्यो भगवान् संहितायां यावाष्टयिव्योः संहितां वा-
युमाह ब्रवीति, “अथातः संहिताया उपनिषदष्टयिवी पू-
र्वरूपं द्यौश्चतुररूपं वायुः संहितेति माण्डूकेयइति” त-
थाऽऽकाशं वायुमाण्डूक्येव तथा तयोरेव यावाष्टयि-
व्योराकाशं च संहिताअस्योपासनस्य माण्डूक्यो नामा-
चार्यइच्छति चण्डदाहायुं च समानतामनिले चास्वरे
च मत्वा ऽऽगस्त्यो विपरिहारं तदेवाह समानतां स-
माने तुल्ये एते संहिते अनिले चास्वरे च एवं मत्वा आग-
स्त्यः अगस्त्यपुत्रः विपरिहारं दत्तवान् तदेव नान्यइति-
विविधः परिहारो विपरिहारः । अविपरिहारं मत्वा
अपरित्यक्तो वायुराकाशे तत्त्वे अध्यात्मकृत्तौ शूरीर-
सुतश्च बाह्मनसयोर्विवदन्त्या, ऽउत्पूर्वे अध्यात्मकृत्तौ शू-
रीरः अध्यात्मविषये कृत्तिः कल्पना प्रायः संहिता शू-
रीरोनामाचार्यस्तस्य सुतश्च विवदन्ति विवादं कुरुतः ।
बाह्मनसयोरानुपूर्व्ये क्रमे । अथ अध्यात्मं वाक्यपूर्वरूपं
मनउत्तररूपं प्रायः संहितेत्येकः अपरस्तद्विपरीतमा-
ह । मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति एवमथातः संहि-
ताया उपनिषदित्यस्वार्थः सूचितः । तस्य प्रयोजनं कि-

ल वक्ष्यति, पूर्वमक्षरं पूर्वरूपसुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः
 पूर्वस्योत्तररूपे अक्षरेण सा संहितेति, तत्र दृष्टव्यां
 दृष्टिर्दृष्टेः फलं तत्फलप्राप्तिः स्यादिति, वक्ष्यति च स य
 श्वमेतां संहितां यो वेदेति, अथेदानीं संहितापदक्र-
 मस्वरूपमाह “संग्धेर्विवर्तनं निर्भुजं वदन्ति श्रौताक्षरो-
 च्चारणं च प्रहस्यं उभयमन्तरेणोभयं व्याप्तमन्ते परे च
 ननाकोभयाख्याः । निर्भुजसंहिताध्ययनमुच्यते, स-
 न्धेर्विवर्तनं द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वा सन्धिमध्यमवका-
 शोन्तरमित्यनर्थान्तरं तस्य संग्धेर्विवर्तनं । अविच्छेदा-
 ध्ययनं तन्निर्भुजं वदन्ति आचार्याः पाठकाः । द्विविधा-
 संहिता, अक्षरसंहिता, पदसंहिता च, अक्षरग्रह-
 णसुपक्षवक्ष्यं वर्णयन्ति सन्धिविहृत्या तु निर्भुजं वदन्ती
 ति केचित्पठन्ति अर्थस्तु स एव श्रौताक्षरोच्चारणं अ-
 शुद्धे द्वे अक्षरे पदे वा सन्धिमकुर्वता उच्चारणं अ-
 भिव्याहरणं तत्प्रहस्यं, प्रहस्यं पदाध्ययनमुच्यते उभयं
 व्याप्तं संहिता च पदं च केनेत्याह, उभयमन्तरेण क्र-
 माध्ययनेन उभयव्याप्तं स्थितं वेदितव्यं यद्वि सन्धिं
 विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपं, अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभि-
 व्याहरति तत्प्रहस्यस्य रूपमग्रउपलोभयमन्तरेणोभय
 व्याप्तं भवतीति उभयमन्तरेणोभयं व्याप्तमग्रेति केचि-
 त्पठति सेवार्थः । अग्रे प्रथममेव क्रमात् अनेन व्या-
 प्तं भवतीति वेदितव्यं, तथा परे कामा अत्र नाकोभया-

स्याः । पराः कामा ये उक्ताः अन्नकामः नाककामः स्त-
 र्गकाम इत्यर्थः । उभयकामचन्नकामः स्तर्गकामश्च तथा-
 चोक्तं, अन्नायकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्तर्गकामः प्रहृष्यसु-
 भयकाम उभयमन्तरेणेति, एतत्सर्वं विज्ञेयमिति वाक्य-
 शेषः । प्राचः षकारे बलं यकारे यश्च, तच्च वि-
 विज्ञेयं प्राचस्य षकारः सञ्ज्ञाः । षकारः प्राचभास्ते-
 तियुतेः । सबलां सप्राचां संहितां वेदायुष्यमिति वि-
 द्यात् । बलं यकारः । यकारेण बलवती संहिता, वा-
 बोहिं प्राचस्य बलवत्त्वं कार्यं, स्पृष्टं करणं षकारः प्राच-
 भासा, तथाचोक्तं, ये सञ्ज्ञायः सप्राच इति, तथा यका-
 राख्येन बलेन बलवती यकारश्च स्वर्गः स्पृष्टं करणं
 कर्तव्यमित्यर्थः । तथाचोक्तं “त्यस्यै वा एतस्यै संहितां
 वेदायुष्यमिति विद्यादिति” तथाच “ते यदृदवमनुसंहि-
 तस्तथो धीमहे, यच्च माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रूम इति”
 माण्डूकेयीयमिति कथमित्युच्यते, यच्च वै वयं ब्रूमो नि-
 जवक्ताः स्य इति हस्याह, ह्रस्वो माण्डूकेयः पूर्वमेवाक्षरं
 पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं बोऽवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपेण
 नारेण येन सन्धिं विवर्तयति, येन स्वरान्तरं विजा-
 नाति येन माचामात्रां विभजते सा संहितेति, स वएव-
 मेतां संहितां वेदसन्धीयते प्रजया पशुभिर्व्यशसा क्र-
 ष्णवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन न सर्वमायुरेतीति प्रशंसा
 वाक्प्राचयोश्च धीमः परस्परं, तच्च विज्ञेयं, वाचि

प्राणो हूयते प्राणे च वाग्धूयते । तथाचोक्तं “तद्यच्चैत-
दधीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक्क-
दा प्राणं रेदि, अथ यच्च तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा
प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तद्य वाचं रेदि । तथाच
किमर्था वयमध्येष्यामहे, किमर्था वयं यज्यामहे, वाचि
हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं योज्येव प्रभवः स एवा-
प्ययइति, एवं च संहितोपनिषदि योऽर्थः स एवाचार्येण
प्रदर्शितइति विज्ञापनार्थं, तस्य किल तत्प्रयोजनं वेदे
योऽर्थोऽभिहितः स एव शास्त्रे प्रतिबद्धइतिज्ञापना-
र्थं च, यथा अथायच उदाहरन्ति यथा चाग्न्याधेयप्रभृ-
तीन्वाह वैतानिकानौति यथा “शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्या-
द्योक्तं लोकवेदयोरिति” कथमितिचेत् यदुच्यते वै-
दिककर्मानुष्ठानात्पुरुषनिश्चयसार्थकलावाप्तिरेव वैदि-
कः सिद्धान्तः । तत्र विध्यर्थवादाः श्रूयन्ते निन्दाप्रशं-
सापट्टाख्यातासाराभीक्षणसंप्रश्नसंशयाइति तदुक्तं “वि-
धिर्निन्दा प्रशंसा च पट्टमाख्यातमित्यपि । असाराभी-
क्षणसंप्रश्ना ब्राह्मणे संशयश्च यइति” यस्मात्केवलैर्वेदवा-
क्यैर्न शक्यतेऽनुष्ठातुं विधिप्रत्यादिदेवाक्यानां गूढार्थत्वा-
च्च, अतः कविभिराचार्यैर्वेदार्थकुशलैर्वेदार्थेभ्यो निष्क-
ष्य कर्मार्थं सुबोधानि इमानि विद्यास्थानानि प्र-
वर्तितानि, शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तञ् दृग्दो ज्यो-
तिषं धर्मशास्त्रम् पुराणं न्यायवित्तरो मीमांसादीनि,

कानि पुनः प्रयोजनानि विद्यास्थानानामनुप्रकृतिं
 अत आह, शिक्षास्वरवर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रम्, क-
 ल्पो वेदविहितायां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्,
 व्याकरणं च शब्दार्थव्युत्पत्तिकरं शास्त्रम्, निबन्धम् पद-
 विभागमन्तार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रम्, छन्दो गा-
 यत्र्यादीनां छन्दसां ज्ञानशास्त्रम्, ज्योतिषं कालपरि-
 ज्ञापनार्थं शास्त्रम्, धर्मशास्त्रमाचाराद्युपदेशकं शा-
 स्त्रम्, पुराणं स्थित्युत्पत्तिप्रलयादिस्तृचकं शास्त्रम्, न्या-
 यविस्तारः प्रमाणैरर्थपरौक्ष्यं करोति शास्त्रम्, मीमांसा
 वेदवाक्यार्थविचारणाय शास्त्रम्, इत्येवमादीनि प्रयोज-
 नानि विद्यास्थानानां अत आचार्यो भगवानुशौनको
 वेदार्थवित् सुहृद्भूत्वा ब्राह्मणेभ्योऽर्थवादानुत्सृज्य वि-
 धिं समाहृत्य पुरुषहितार्थं ऋग्वेदस्य शिक्षाशास्त्रम् कृ-
 तवान् इतिप्रदर्शनार्थं वर्णयन्ति अन्यथा वेदार्थो न श-
 क्यवे ज्ञातुं, तथाचोक्तम् “न प्रत्यक्षमनृषेरास्ति मन्त्र इति”
 यथाच “योगेन दाक्षिण्येन दमेन बुध्या बाहुश्रुत्येन त-
 प्रसा नियुज्यते” इति प्रसङ्गाद्बहुलपितमिदानीं प्रकृ-
 तमुच्यते, गुरुत्वं लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घभुतानि च । लो-
 पागमविकाराश्च प्रकृतिर्विक्रमः क्रमः, स्वरितोदात्तनीच-
 त्वं श्वासो नादस्तथोभये । वर्णानां गुरुत्वं चाधिक्यं हि यथा
 गुरुणि दीर्घाणीत्येवमादि, तथा साम्यं समत्वमित्यर्थः ।
 ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं लोपश्च, आगमश्च विकारश्च, वर्णानां

लोपो यथा चित्कम्भनेन स्कम्भीयानिति, आगमः । अ-
 स्कतोषमिति, विकारः । सुषुमायातमिति, प्रकृतिः ।
 प्रकृत्येति करणादौ प्रगृह्यादिति यथा प्रो पञ्चै, इन्द्राग्नी
 अपादियमिति, विक्रमः क्रान्तः प्राकृतोपधइति, याः
 फलिनीः । अगस्त्यः खनमानः क्रमश्च वेदितव्यः । यथा
 स्वरानुस्वारोपहितः इति, द्वित्ववर्णानां यथा आप्रद्व-
 परावतः । स्वरितत्वं उदात्तत्वं नीचत्वं अनुदात्तत्वमि-
 त्यर्थः । यथा उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्यादि, आसत्त्वं, नाद-
 त्वं, तथोभयत्वं, आसनादत्वं, आसो घोषाणामित्येवमा-
 दि, एतत्सर्वं तु विज्ञेयं छन्दोभाषामधीयता, एतत्सर्वं
 यदनुक्रांतं माण्डूकेयः संहितामित्येवमादि, तत्सर्वं वि-
 ज्ञेयं विविधं वेदितव्यमित्यर्थः, केनेत्यत आह छन्दोभा-
 षां योऽधीतेनेत्यर्थः । नान्येन द्विविधा हि भावा लौ-
 किको वैदिकी च, या वैदिकी सा छन्दोभाषेत्युच्यते,
 “यथाचोक्तं लोकवेदयोरिति” । विज्ञेयमिति सर्वानुष-
 ज्यते पुरस्तादुपरिष्ठाच्च । छन्दोज्ञानमाकारं । भूत-
 ज्ञानं छन्दसा व्याप्तिं स्वर्गान्वतप्राप्तं । छन्दसां ज्ञानं छ-
 न्दोज्ञानं यथा गायत्र्यादि । तथा छन्दसामाकारं श्वे-
 तादि । भूतज्ञानं छन्दसां यथा सर्वाणि भूतानि म-
 नोगतिश्चेत्यादि । तथा छन्दसां व्याप्तिं । यथा गुर्वक्ष-
 राणां गुरुवृत्तिसर्वमित्यादिस्वर्गप्राप्तिं चान्वतप्राप्तिं च
 स्वर्गामृतत्वप्राप्तिः यथा “स्वर्गं जयत्येभिरयामृतत्वमि-

त्यादि" । तच्च विज्ञेयं यस्मात् तस्मात् । अस्य ज्ञाना-
 र्थे इदमुत्तरं वक्ष्यते, शास्त्रम् अखिलं शैशरीये । अ-
 स्य कस्य मांडूकेयः संहितामित्येवमादेरनुक्रांतस्य ज्ञा-
 नार्थं ज्ञानप्रबोधनायेत्यर्थः । इदं शास्त्रम् पार्षदाख्यं
 अखिलं संपूर्णं कच्छं उत्तरं वक्ष्ये वक्ष्यामइत्यर्थः । शै-
 शरीये पारायणपाठे इतिवाक्यशेषः । शैशरीयायां सं-
 हितायामित्यर्थः । शैशरीया संहिता तद्दृष्टत्वात् । त-
 था पुराणे उक्तं । सुदगली गोखुली वात्स्यः शारीराः
 शिशिरि"स्तथा । पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रव-
 र्त्तका इति । तथा च । ऋग्वेदे शैशरीयां संहितामिति,
 यथा ऋग्वेदे पारायणाय शाकल्ये शैशरीयकमिति च,
 पदक्रमविभागज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वस्माच्चविशे-
 षज्ञो गच्छेदाचार्यसंपदं । पदानां क्रमः पदक्रमः । अ-
 नुपरिपाद्या संहिता, पदसंहिता वर्णसंहिता च, वर्णा-
 नां क्रमो वर्णक्रमः । वर्णसंहिता विचक्षण इत्यर्थः । अ-
 यवाऽन्यथा योजना । पदानां क्रमस्य च पदाध्ययनस्य
 च विभागो विविधो भागो विभागः । एवं यो जाना-
 ति स च पदक्रमविभागज्ञः वर्णक्रमविचक्षण इति संहि-
 ताध्ययनविचक्षण इत्यर्थः । एवमध्ययनचितयं च प्रकृतं
 निर्भुजं प्रष्टव्यं उभयमुत्तरं च तस्मादेवमुच्यते । स्व-
 रमात्राविशेषज्ञः । स्वराश्च मात्राश्च स्वरमात्राः । स्व-
 रा उदात्तादयः । मात्रा ह्रस्वादयः । एवं विशेषं योजा-

नाति सगच्छेद्ब्रजेत् । कगच्छेदित्युच्यते । आचार्यसंप-
दम् आचार्यत्वं कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा अधिकार्येव न भव-
ति । तथाचोक्तं याजनाश्यापनाभ्यासकृन्दसायातयाम
च । “स्याणुं वत्स्यति गर्ते वा पात्यते प्रमीयते वेत्यादि”
तथाचोक्तम् । “वटवः पण्डिता मूर्खा अन्योन्याध्यापकाश्च
ये । दोषं कुर्वन्ति ते मूढास्तस्माद्दृष्टं तु सेवयेदिति” । अ-
थवा गच्छयाचार्यसंसदमिति पाठः । गच्छति ब्रजति प्रा-
प्नोति आचार्याणां संसदं सभास्थानम् सुमंत्वादयथाचा-
र्या यत्र तिष्ठन्ति तत्रेत्यर्थः एवं दृढप्रशंसा । यथा ऋद्धमयो
यजुर्मयः सप्तमय इति । यथा च स य एवमेतां संहितां
वेदेति । एवं शास्त्रप्रयोजनमुक्ता शास्त्रसंव्यवहारार्थं
वर्णक्रमार्थं चाक्षरसमान्नायमाह ॥

अकारकाराविउएओऐऔ ॥

अकारश्च ऋकारश्च अकारकोरौ । अऋइति अथ
इकारश्च उकारश्च एकारश्च ऐकारश्च औकारश्चेति ।
इउएओ इति एवमनेन क्रमेणाष्टौ वर्णा वेदितव्याः ॥

पदाद्यन्तयोर्न लृकारः स्वरेषु ॥

पदस्य आदौ अन्त्ये च लृवर्णः स्वरेषु न गृह्यते ।
पदमध्ये भवतीति वेदितव्यं । उत्तरत्रापि विचारयि-
ष्यामः ॥

चकारश्च छकारश्च चकौ । जकारश्च झकारश्च ज-
झौ । ञकारश्च चकृजझञः, एवं पञ्चभिर्वर्णैर्द्वितीयः
पञ्चवर्गः ॥

टठौडढौ णः ॥

टकारश्च ठकारश्च ठठौ । डकारश्च ढकारश्च डढौ
णकारश्च टठडढणः एवं पञ्चभिर्वर्णैस्त्रितीयः पञ्चव-
र्गः ॥

तथौ दधौ नः ॥

तकारश्च थकारश्च तथौ । ढकारश्च धकारश्च
दधौ नकारश्च तथदधनः एवं पञ्चभिर्वर्णैः चतुर्थः प-
ञ्चवर्गः ॥

पफौ वभौ मः ॥

पकारश्च फकारश्च पफौ । बकारश्च भकारश्च वभौ
मकारश्च पफवभमः एवं पञ्चभिर्वर्णैः पञ्चवर्गः ॥

यरलवाः ॥

यकारश्च रेफश्च लकारश्च वकारश्च यरलवा
एते चत्वारो वेदितव्याः ॥

दशषसाः ॥

हकारश्च शकारश्च षकारश्च सकारश्च दशषसाः
एते चत्वारः अनेन क्रमेण वेदितव्याः ॥

अः एकः षपः अम् ॥

अइतिविसर्जनीयः । षकइतिजिठ्ठहामूलीयः, अइत्यु-
पधमानीयः, । अं इत्यनुस्वारः । एवमपरे चत्वारः अनेन
क्रमेण वेदितव्याः ॥

इतिवर्णराशिक्रमश्च ॥ ३॥

इत्येवमुक्तक्रमेण प्रकारेण वर्णराशिर्वेदितव्यः ।
अकाराद्यनुनासिकान्तः । वर्णानां राशिः सङ्घातः
समूहः वर्णकोशः वर्णसमाम्नायइत्यनर्थान्तरं । वर्णक्र-
मश्च अयमेव वेदितव्यः । उक्तप्रकारेण । वक्ष्यति ।
ऋकारादयो दशनामिनः स्वराइति । तथा परेष्वेका-
रमोजयोः, ओकारं युग्मयोरिति । अन्त्याः सप्त तेषा-
मघोषाइति । तथा प्रथमपञ्चमौ च हाऊष्मणां इत्ये-
वमादिष्वयं क्रमो वेदितव्यः ॥

इति श्रीदेवमित्रसुतविष्णुमित्रकृते-

प्रातिशाख्ये वर्गद्वयवृत्तिः ॥

एवं वर्णसमाम्नायसुरका तत्र लघुनोपायेन सङ्ज्ञा-
परिभाषाभ्यां शास्त्रे संव्यवहारसिद्धिं मन्यमानः स-
ङ्ज्ञासङ्ज्ञिसम्बन्धार्थमाह । अष्टौ समानाक्षरमित्या-
दि । इतिपरावरे ब्रह्मणीत्यारभ्य सकलदेशीयवै-
दिकैः प्रच्यमानस्य वर्गद्वयस्य व्याख्या । अथ भाष्य-

म् । नमो भगवते मङ्गलेश्वरस्त्रीमहोदयलक्ष्मीनृसिंहा-
य । श्रीवेदपुराणाय नमः ॥

अष्टौ समानाक्षराण्यादितः ॥ १ ॥

किमर्थमिदमारभ्यते । शिचाकृन्दोव्याकरणैः सा-
मान्येनोक्तलक्षणः तदेवमिदं शाखायामिति शास्त्रप्र-
योजनं । प्रातिशाख्यप्रयोजनमनेन लोकेनोच्यते । शि-
चादिभिर्व्यामामान्येनोत्सर्गेणोक्तम् लक्षणम् । यथा
तावच्छिन्नायां “स्यमूर्ध्वन्याकृटुरपाः” । सामान्येन स-
र्वशाखासु रेफो मूर्ध्वन्यइत्युक्तः । तथाऽन्यस्यां शिचा-
यां दन्तमूलीयउक्तः । एवं सर्वाः शिचा वर्णेषु स्थान-
करणानुप्रदानादिसर्वांस्तु शाखास्तु विदधाति । न तु
नियमतः । कस्यां शाखायां रेफो मूर्ध्वन्यः कस्यां द-
न्तमूलीयइति । अतएतदव्यवस्थापकमारभ्यते । दन्त-
मूलीयस्तु तकारवर्गः । सकाररेफलकारास्तु रेफंवत्स्य-
मेके । एवमस्यां शाखायां दन्तमूलीयो वा वत्स्यो वा रे-
फइत्येतदवत्सारितम् । तथा सर्वैश्चकृन्दोविचित्वादिभिः
पिङ्गलायास्तैतवप्रभृतिभिर्व्यामामान्येनोक्तम् लक्षण-
म् । तथा षट्सप्तत्यक्षरा चातिघृतिर्भवति । तथाच-
तत्रैवोक्तं ॥ (१) अन्तः ॥ “इयादिपूरणः” एवं सामान्यल-
क्षणे “सतिसहि षड्वी न मास्तमिति” चातिर्कन्दसि च-

(१) पिङ्गलाचार्यकृतकृन्दः सूत्रे स्तः ॥

टापरायां ऋचि सन्देहः किमियं षट्पापञ्चशरा ऋत्वष्टिः
 पादानामविकर्षण । आहोस्वित्वादानां विकर्षणाति-
 घृतिः । अस्मिन्सन्देहे इदम् विशेषलक्षणमारभ्यते ।
 “संखेचमहिशर्हस्य मध्यमो वर्मलुच्यते” । इत्येवमस्यां
 शाखायां पादविकर्षणातिघृतितियं तथा व्याकरणे य-
 स्त्वामान्येन । यथा “ऋचितुनुद्यमञ्चतङ्कुभोरुष्याणामि-
 ति” । अस्यार्थः । ऋग्विषये तु नुद्यमञ्चतङ् पाख्याता-
 नि पिपृतनायतइत्येवमादीनि तङ्मन्त्रेण गृह्यन्ते कुच
 उरुष्याणेतानि व्यञ्जने परे दीर्घमापद्यन्ते, तु आतून
 इन्द्र, वषावाये अग्निं । मज्जूमज्जुराशुहि इत्यादि तद्व्य-
 वस्थापवितुमिदमारभ्यते । न सर्वचैतानि पदानि अस्यां
 शाखायां दीर्घा भवन्ति, यथा, तु तत्तुप्रयः प्रलया, तु
 अश्विवोचानुसुन्वते, च आचत्वावांत्सनाप्तः । ननु मज्जुश-
 व्दस्य सामान्यलक्षणेनैव दीर्घभावउक्तः । नचापापवा-
 दोऽस्ति तत्र श्लोवं पठ्यते, “मज्ज्वित्युकारः स्रवते सर्वचाऽ
 प्यपदांतभाक्” अतो मज्जुशब्दस्य स्रव्यं प्रयोजनं नैषदोषः,
 सामान्यलक्षणा नुवादेनैव विशेषलक्षणम् विधातुं शक्य-
 ते नान्यथा सोऽयं मज्जुशब्दस्यानुवादो द्रष्टव्यः । एवम-
 न्वचापि सामान्यविशेषलक्षणसाम्ये परिहारो द्रष्टव्यः ।
 एवंशित्वाकन्दोव्याकरयैर्हत्सर्षासु शाखासु सामान्येन
 लक्षणमुच्यते तद्देवास्यां शाखायामनेन व्यवस्थाप्यत इ-
 त्येतत्प्रयोजनमस्यांगस्य तथा चाथर्वचप्रतिभाष्ये” इद-

मेवमथोक्तमुक्तं “एवमिति च विभाषासामान्येन”
 चक्षुः स्वार्थः । सामान्येन लक्षणेन वह्निकल्पप्रा-
 प्तं तदेवं अस्मां शास्त्राणां व्यनक्ति तं भवतीति प्रातिज्ञा-
 न्यप्रयोजनमुक्तं । अथवा नैवेतद्वत् शिवाकन्दोव्याकर-
 यैः सामान्येनोक्तलक्षणा विभेदव्यवस्थापकं किं तु स्व-
 तन्त्रमेवेतदन्यथास्त्रनिरपेक्षं, तथाहि शिवाकन्दोव्या-
 करयैर्यत्र विहितं तदिह विधीयमानं दृश्यते यथा क्रमः ।
 क्रमहेतुः । पारायणमित्येवमादिकं, अङ्गता चास्यान्य-
 शास्त्रमव्यपेक्षस्य नैव सादृशत्वेन स्यात्, कृतस्मृतां वेदा-
 गणां अनिन्द्यतामार्पितां च स्वयमेवशौनको दर्शयिष्यति
 ‘कृतस्मृत् च वेदाङ्गमनिन्द्यमार्पमिति, अनयोः पक्षयोर्ध-
 तरः पक्षः । शेषान् तत्तरोयाह । उक्तं शास्त्रप्रयोजनं,
 प्रथमपटले तु संज्ञाः परिभाषाशोच्यते, तदर्थमिदमाह-
 व्यते । अटो समानाक्षराण्यदितः । अटवितिसंख्या,
 समानाक्षराणीतिसंज्ञा, आदितइतिप्रश्नमी पञ्चम्यास-
 भित्तिरिति हि वैयाकरणाः प्रवृत्तिः, अथकोऽर्थः । आदि-
 तश्चारम्भं वर्णसमानाक्षराणाञ्चराणि समानाक्षरसंज्ञ-
 कानि भवन्ति, यथा अथाकष्टदृष्टं उक्तं समानाक्षरसं-
 ज्ञायाः प्रयोजनं, ‘समानाक्षरे संस्थानइति’ अथवा आदि-
 तइति नैवायं पञ्चम्यर्थे तसिल् किन्तुहि सप्तम्यर्थे तत्रा-
 पि हि लक्षणम् स्मर्यते तसिल्प्रकरणे “आद्यादिभ्य उप-
 सङ्ख्यानमिति” । तत्र चैतान्युदाहरणानि, आदितो म

धृतः इडतइति चतोऽयं सप्तम्यर्थे एव अष्टिन्मन्त्रे इव ।
वर्णसमाना यस्यादौ अष्टाक्षराणि समानाक्षरसंज्ञका-
नि भवन्ति ॥

ततश्चत्वारि संध्यक्षराण्युत्तराणि ॥

ततस्तेभ्यः समानाक्षरेभ्य उत्तराणि चत्वारि संध्य-
क्षरसंज्ञकानि भवन्ति, अकारस्य इकारेण उकारेण
एकारेण ओकारेण च सह मन्त्रौ यान्यक्षराणि नि-
ष्पद्यन्ते तानि तथो व्यते यथा एओऐऔ संध्यक्षरसंज्ञायाः
प्रयोजनं, 'संध्यानि संध्यक्षराण्याहुरेकइति, ततइत्यन-
येव पञ्चम्या संध्यक्षराणां समानाक्षरैः सहानन्तर्ये सि-
द्धे यदुत्तराणीति वदति तदन्तरा ललृइत्यनयोः स्वरयोः
प्रतिषेधार्थं तथाच यत्नं करिष्यति । ऋकारादयो दश
नामिनः स्वराइति ॥

एते स्वराः ॥

यएते समानाक्षरसंध्यक्षरसंज्ञका वर्णाः ते द्वादश
स्वरसंज्ञा वेदितव्याः । उदात्तानुदात्तस्वरिप्रत्ययाए-
ष्वक्षरेषु स्थिताः, स्वर्ग्येते शब्दाना इति स्वराः । यथा अ-
थाऋक् इड उऊ एऐ ओऔ इति । स्वरसंज्ञायाः प्रयोजनं,
'स्वरानुस्वारीपङ्क्तिः द्विरुच्यते इति, ननु कथं वर्णस-
माना यमनुपदिश्येवादौ समानाक्षराण्यादितइति उ-
पदिष्टस्य हि व्यपदेश एवमुपपद्यते आदिष्विति वद-

नुषदिष्टस्य तथा चत्वारि संध्यक्षराण्युत्तराक्षीभ्युत्तर-
व्यवदेशो नैव घटते नैषदोषः । उपदिष्टौ वर्ण-
समान्नायो लौकिको विद्यते, तत्र यावन्तो वर्णा सस्यां
शाखायामुपयोच्यन्ते तावतां संज्ञां कर्तुं तमेव वर्णसमा-
न्नायमुरीक्षत्वाहाटौ समानाक्षराण्यादितः । तथा ता-
मेवानुपूर्वमङ्गीकृत्य चत्वारि संध्यक्षराणीति उत्तरश-
ब्दमाह, ननु यदि लौकिकोऽत्र वर्णसमान्नायो गृह्यते
एवं तर्हि तथाऽऽनुपूर्व्या भवितव्यं, तत्र च ऊकारात्प-
रौ ऋकारकृकारौ समामनन्ति उऊकृकृडिति तथा
ऐकारात्पूर्वमेकारं अकारात्पूर्वमोकारं एऐओऔ-
ति, सकारात्परं इकारं समामनन्ति अषसइइति । स-
त्वं, पाचार्यप्रवृत्त्या क्रमोऽन्यथाऽनुमीयते तद्यथा ऋका-
रादौ दशनामिनः स्वराइति, यदाकारात्परौ पठ्यते
तदानीं दश नामिनः स्वराः संपद्यन्ते, तथा सन्ध्येष्व-
कारोऽङ्गीकृति, उत्तरं युजोवकारइति, यदि एषोऐ-
औ इति पाठो भवति तदानीं युजोवत्तरमदृश्यसुकारः
समुपपद्यते, तथा यदि अकारात्पूर्वो ऋः पठ्यते तदानीं
दुःसुचं तपाव्यकाराद्वर्णमिधं पाठक्रमउपपद्यतइति,
सोवसाचार्यप्रवृत्त्या पाठक्रमोऽनुमीयमानो लौकिकव-
र्णसमान्नायस्य सिद्धाः पाठं सम्पद्यति, अतोऽयं लौकिको
वर्णसमान्नायो गृह्यते तथा तथाऽऽनुपूर्व्या तन्म दुरुक्तमि-
ति, उभे सम्यक्ते सऽनुपूर्व्यौ, लौकिकस्य वर्णसमान्नाय-

स्य दृष्टवे ॥

इपरो दीर्घवत् प्लुतः ॥

इकारपरः प्लुतो दीर्घवत्प्रत्येतव्यः सर्वसाहचर्यार्थः ।
यथा इकारप्रतिना सह सन्धौ दीर्घमेकमीकारं निर-
नुनासिकमापद्यते, तथाऽयमपि प्लुत ईकारं निरनुना-
सिकमापद्यतइत्यर्थः, क्रमसंहितायां परिग्रहस्य पूर्वं व-
चने ईत्वभूतो भवति द्वितीयेऽनुनासिकस्त्रिमाचक्ष, य-
था विन्दतीतिविन्दती ॥ ३ ॥

अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वा ॥

अद्वयानुस्वारो वर्चसमाप्ताये पद्यते । स कांश्चि-
त्स्वरधर्मान् गृह्णाति । कांश्चिद्व्यञ्जनधर्मान् । तद्यथा
ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं प्लुतत्वमुदात्तत्वं स्वरितत्वमिति स्वर-
धर्माः । तथाऽहमात्राकालता स्वरवर्गेनोदात्तानु-
दात्तस्वरितत्वं संयोगश्चेति व्यञ्जनधर्माः । तयोभ-
वधर्मयोगादुभयस्वभावं स्वरव्यञ्जनयोरन्यद्वर्गीकारं प्र-
काशयति । अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरौ चेति वक्ष्य-
रूपकप्रत्ययेन प्रयोजनं । तेन स्वरग्रहणेन च न गृह्य-
ते । अनुस्वारो व्यञ्जनग्रहणेन न गृह्यते । एके व-
र्गीभूतत्वात्तिकावकाशेतिवचनवर्गग्रहणेनानुस्वारोऽपि
गृह्यतइति । ननु सर्वे वक्ष्ये व्यञ्जनान्येवेति व्यञ्ज-
नग्रहणेनानुस्वारग्रहणमप्यु । कोऽप्युच्यतेति । सूत्र-

मेतन्नारब्धसंज्ञात् । व्यञ्जनग्रहणेन ग्रहणात् । “स-
व्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वेति” । अनुस्वारी व्य-
ञ्जनं चाक्षरांगमिति । संयोगानुस्वारपराक्षिपानी-
त्वेवमादिसूत्रेष्वनुस्वारगुह्यं न कर्तव्यं स्यात् । व्य-
ञ्जनग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । स्वरानुस्वारीपक्षितो द्वि-
च्यते, संयोगादिरित्यननुस्वारस्य व्यञ्जनत्वे सत्यपि
वचनात्परस्य संयोगादेर्द्विकृतिर्भविष्यति नतु अनु-
स्वारस्यैवेत्येवमनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वेन सर्वमभिप्रेतं सि-
ध्यति । यतो व्यञ्जनग्रहणेनैवानुस्वारग्रहणं भवतु कि-
मनेन योगेनानुस्वारी व्यञ्जनं वा स्वरो वेति । सत्यमे-
तत् यदि नामानुस्वारस्य स्वरूपं न कथितं स्यात् ।
तस्मात्स्वाव्यञ्जनातिरिक्तमन्वद्वर्णान्तरमेतदित्येतत्स्वा-
पनपरमेवैतत्सूत्रमिति सिद्धान्तितम् ॥

सर्वः शेषो व्यञ्जनान्येव ॥

उपयुक्तेतरवचनः शेषशब्दः स्वरानुस्वारव्यतिरिक्तः स-
र्वः शेषो वर्णराशिर्वाञ्जनसञ्ज्ञको वेदितव्यः ॥ व्य-
ञ्जयन्ति प्रकटान्कुर्वन्त्वर्थानिति व्यञ्जनानि सर्वशब्दो-
पमादीनां परिग्रहार्थः । तेषां यद्यप्यत्र सञ्ज्ञाधि-
कारे ग्रहणं न कृतं तथापि स्थानाधिकारे ग्रहणं
कृतमेव । नासिक्त्वमानुस्वारानिति । लृकारस्य मा-
विकस्य रूकारस्य झुतस्य च सर्वशब्देन ग्रहणं न भ-

विध्यति । स्वरशब्देन ग्रहणात् । वीतो स्वरः कल्प-
यमाङ्गकारइति लृकारस्य स्वरसंज्ञा । तथा तिस्रः
सुतउच्यते स्वरइतिस्तस्य स्वरसंज्ञा । अतश्च स्वरग्र-
हणेनेव ग्रहणाद्व्यञ्जनत्वं भवति । व्यञ्जनाभ्येवे-
त्यवधारणं । अनुस्वारस्योमवक्ष्यतामुज्ज्वलयति । व्य-
ञ्जनसंज्ञाप्रयोजनं 'दीर्घं ह्रस्वो व्यञ्जनइति' ॥

तेषामाद्याः स्पर्शाः ॥

तेषां व्यञ्जनानामाद्या वर्णाः । स्पर्शसंज्ञका वि-
दितव्याः । स्फुटकरणाः स्पर्शाः । कादयो सन्ति । स्पर्-
शसंज्ञाप्रयोजनं, स्पर्शाः पूर्वे व्यञ्जनान्युत्तराणीति ॥

पञ्च ते पञ्चवर्गाः ॥

ते च स्पर्शाः पञ्चवर्गाः पञ्चभिः स्पर्शैर्वर्ग एषामि-
ति पञ्चवर्गाः कियन्तस्ते वर्गाइतिपञ्च । तथा कखगघङ-
चकजझञ । टठडढण । तस्यदधन । पफबभस । वर्ग-
संज्ञाप्रयोजनं 'वर्गे वर्गे च प्रथमावधोषौ, इति' ॥

चतस्रोऽन्तस्थास्ततः ॥

ततस्तेभ्यः स्पर्शेभ्योऽनन्तराद्यतस्रोऽन्तस्थासंज्ञका
वर्णव्यक्तयो वेदितव्याः । स्पर्शोष्णां अतीर्मध्ये तिष्ठन्ती-
ति अन्तस्थाः, व्यञ्जनान्येवैतानि स्त्रीलिङ्गानि निहि-
तानि यथा वरलवाः । अन्तस्थसंज्ञाप्रयोजनं । अन्त-

स्यासु रेफवर्जं परास्त्विति ॥

उत्तरेऽष्टाऊष्माणः ॥

अन्त्याभ्युत्तरेऽष्टौ ऊष्माणो वेदितव्याः । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना वर्णा ऊष्माणः यथा इश्वसचः कः पः अंइति । ऊष्मसञ्ज्ञाप्रयोजनम् 'तमेवोष्माणमूष्मणी-
ति' । यस्तु चतस्रोऽन्त्या ततउत्तरे इत्येवं सूत्रमिच्छ-
ति तस्य चतस्रोऽन्त्यास्ततइत्यनयोः पदयोस्त्रीलिङ्ग-
वज्जवचनान्तत्वात् उत्तरइत्यस्य पदस्य पुल्लिङ्गवज्जवच-
नान्तत्वात्सम्बन्धो दुर्लभः । अतश्चतस्रोऽन्त्यास्ततइत्य-
त्रैव सूत्रच्छेदः ॥

अन्त्याः सप्त तेषामघोषाः ॥

तेषामेवोष्णामन्त्याः सप्तोष्माणोऽघोषसञ्ज्ञा वे-
दितव्याः । यथा श्वसचः कः पः अंइति । अघोषस-
ञ्ज्ञाप्रयोजनं 'अघोषे रेफरेफी चेति' ॥

वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ ॥

वर्गे वर्गे प्रथमद्वितीयौ वर्णौ अघोषसञ्ज्ञौ वेदि-
तव्यौ । यथा कखचछटठतथपफेति । पारिशेष्यादन्या-
नि घोषवत्सञ्ज्ञानि व्यञ्जनानि ॥

युग्मौ सोष्माणौ ॥

वर्गे इतिवर्त्तते । युग्मौ द्वितीयचतुर्थौ वर्णौ सोष्मा-

णौ वेदितव्यौ । अन्वर्थसंज्ञेयं । ऊष्मा वायुस्तेन स-
हवर्तत इति सोष्माणः । यथा । खघकृभूठदृथधफभे-
ति । सोष्मसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'सोष्मा तु पूर्वेष्वसहोच्य-
त' इति ॥

अनुनासिकोऽन्त्यः ॥

वर्गे वर्गे इतिवर्त्तते । प्रतिवर्गमन्त्यो वर्णः अनुना-
सिकसञ्ज्ञो वेदितव्यः । ऊज्जनमेति । अनुनासि-
कसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्विति' इयम-
न्वर्थसञ्ज्ञा । नासिकां अनु यो वर्णो निष्पद्यते स्व-
कीयस्थानमुपादाय स द्विस्थानोऽनुनासिक इत्युच्य-
ते । तथाचेत्तं "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक इति" ॥

तस्मादन्यमवसाने तृतीयं गार्ग्यस्प-
र्शम् ॥

ऊष्मान्तस्थासोष्मेत्यत्र प्रथमतृतीयपञ्चमागत्स्पर्शान्
पदान्तीयान्वद्व्यति । तत्र प्रथमतृतीयविकल्पार्थमि-
दमारभ्यते । तस्मादनुनासिकादगत्यात्स्पर्शादन्यं प-
दावसाने वर्त्तमानं स्पर्शं गार्ग्याचार्यः स्वं तृतीयं म-
न्यते । तथा वाग् । षड् तद् । ककुब् । तस्मादन्य-
मितिकिं । तान् । तम् ॥

प्रथमं शाकटायनमः ॥

आकटायनआचार्यः प्रथमं मन्यते । यथा वाक् ।
षट् । तत् । ककुप् ॥

ओजा ह्रस्वाः सप्तमान्ताःस्वराणाम् ॥

ओजा विषमाः स्वराणां मध्ये ह्रस्वसञ्ज्ञा वेदित-
व्याः । सप्तमपर्यन्ताः यथा अकृद्इउइति । ह्रस्वसञ्ज्ञा-
प्रयोजनं 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोभारमिति' ॥

अन्ये दीर्घाः ॥

ह्रस्वसञ्ज्ञकेभ्यो येऽन्ये स्वरा दीर्घसञ्ज्ञा वेदित-
व्याः । यथाआकृद्ईऊएओइति । दीर्घसञ्ज्ञाप्रयोज-
नं 'दीर्घं ह्रस्वो व्यञ्जनइति' ॥

उभये त्वक्षराणि ॥

येइह ह्रस्वदीर्घसञ्ज्ञाः स्वरा निर्दिष्टा, यौ च व-
क्ष्यमाणौ स्वरौ, धातौ स्वरः कल्पयतालृकारइति ति-
स्तुः प्लुतउच्यते स्वरइति लृकारईप्लुतौ एते उभये
तु अक्षरसञ्ज्ञा वेदितव्याः । यथाअआकृक्कृद्ईऊ-
एओइति लृई इति । ननु कस्मात्प्राकृता एव स्वरा
दीर्घा ह्रस्वाश्च उभयग्रहणे न नान्तर्भाव्यते, केनासौ
व्यवहितावपि लृकारप्लुतौ उभयग्रहणेनान्तर्भाव्यते
इति । शृणु । तन्त्वान्तरे "स्वरीऽक्षर"मिति स्वरमाच-
क्षाक्षरसञ्ज्ञा विधीयते । अयमपि "सव्यञ्जनः सानुस्वा-

रः शुद्धो वाऽपि स्वरोऽक्षरमिति” स्वरस्याक्षरसङ्ज्ञां विधास्यति । नचाक्षरसङ्ज्ञां विनोदात्तादयः स्वरास्तदाश्रयाः स्युस्तु उच्यन्तेऽक्षराश्रयादिति वचनात् । किं च गुरुलघुपूर्वांगपराङ्महिन्तामक्षरस्यैवेदानीं वक्ष्यति । तस्मादक्षरसङ्ज्ञाप्राप्त्यर्थं इह लृकारप्लुतौ तूभयशब्देनान्तर्भाव्येते, न तु प्राकृताएव ह्रस्वदीर्घाः स्वरा इति । अक्षरसङ्ज्ञाप्रयोजनं ‘यकाराद्यक्षरं परमिति’ ॥

गुरुणि दीर्घाणि ॥

यानि दीर्घान्यक्षराणि तानि गुरुसङ्ज्ञकानि वेदितव्यानि । प्लुतस्याप्यत्र ग्रहणं द्रष्टव्यं । यो हि द्विमात्रं गुरुं कल्पयति, कल्पयत्येवासौ त्रिमात्रमपीति । यथाभाक्कृद्गुणश्चोऐचौ इति । गुरुसङ्ज्ञाप्रयोजनं ‘गुरुक्षराणां गुरुवृत्तीति’ ॥

तथेतरेषां संयोगानुस्वारपराणि यानि ॥

यथा दीर्घाणि गुरुसङ्ज्ञकानि तथेतरेषां ह्रस्वनामक्षराणां यानि संयोगपराणि यानि चानुस्वारपराणि तानि गुरुसङ्ज्ञकानि भवन्ति । संयोगपराणि प्रप्रवस्त्रिष्टुभमिति । अनुस्वारपराणि । वसुं स्त्र-

नुं सहस्रो जातवेदसमिति, त्वं सोमासिसत्यतिः । पारिषेष्ट्यादन्वानि लघुसञ्ज्ञकानि । 'संहितायां लघोर्लघुइति' संव्यवहारदर्शनाच्च । ऋषभं मासमानामित्युदाहरणं । नन्वेवं विसर्गपरस्य लघोर्गुरुसञ्ज्ञान स्यात् । माभूत् । पादमध्ये तु व्यञ्जनपरस्य विसर्गांतस्य संयोगपरत्वादेव गुरुसञ्ज्ञासिद्धेः । इतरत्र त्वस्मिन्शास्त्रेऽनुपयुक्तत्वात् । यद्वा नः कारे च गुरावपीति ज्ञापकात् विसर्गपरस्यापि लघोर्गुरुसञ्ज्ञासिद्धेरिति ॥

अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गम् ॥

एवमष्टौ समानाक्षराणीत्यादिना वर्णसमान्नायमनुक्रम्य सञ्ज्ञां च विधाय ततः 'सर्वः श्रेष्ठो व्यञ्जनानीत्यादिना' व्यञ्जनगताः सञ्ज्ञाः कृत्वाऽनंतरं 'ओजा द्वस्वाः सप्तमान्ताः खराणा'मित्यादिनाऽक्षरगताः सञ्ज्ञाः कृत्वाऽधुनाऽक्षरव्यञ्जनसंनिकर्षे किं कस्याङ्गमित्येतन्निरूपणायाह । अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गं खराङ्गमित्यर्थः । अत्र यानि खरमध्यगतानि व्यञ्जानि न भवन्ति । तान्युदाहरणं प्रइत्यत्र पकाररेफावकारस्याङ्गं । वर्कइत्यत्र वकाररेफककारा अकारस्याङ्गं । चक्रं यदित्यत्र ककाररेफानुस्वारा अकारस्याङ्गं । अव्यञ्जनत्वादनुस्वारस्य ग्रहणं । ऋसञ्ज्ञाप्रयोजनं यानि यस्य खरस्याङ्गभूतानि व्यञ्जनानि तानि तेनैव

स्वरेण समानस्वराणि भवन्ति । तथाचोक्तं । “स्वरउ-
च्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरितएव च । स्वरप्रधानं त्रै-
स्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरमिति” ॥

स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य ॥

एवं तावद्यत्रैकः स्वरस्तत्र पूर्वाणि पराणि च व्य-
ञ्जनानि तस्यैवांगं भवति । अथ पुनर्यानि स्वरयोर्म-
ध्यगतानि तानि किं पूर्वस्योत्तरस्याङ्गमित्यस्मिन् म-
न्देहे तु इदमारभ्यते । स्वरयोरन्तरे यानि व्यञ्ज-
नानि तान्युत्तरस्यैवाङ्गं भवन्ति । न पूर्वस्य । यथा अयं
इति । अयं शब्दस्त्वन्तोदात्तत्वात् यकारउदात्तवत्
श्रूयते । अयं देवाय जन्मन इत्यत्र तथैव एकारस्यानु-
दात्तत्वादङ्कारोऽनुदात्तवच्छ्रूयते । यथा गायन्ति-
त्विति अकारस्य स्वरितत्वादकारः स्वरितएव श्रूयते ॥

पूर्वस्यानुस्वारविसर्जनीयौ ॥

स्वरान्तरे वर्तमानौ पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवतः ।
यथाऽनुस्वारस्योदाहरणं भवति, वसं सूनुं सह-
सः । विसर्जनौघस्य । नृः पात्रम् । गृहः प्रणेत्रमित्येव-
मादि ॥

संयोगादिर्वा ॥

संयोगादिभूतो वर्णः स्वरान्तरे वर्तमानः पूर्वस्य
वा स्वरस्याङ्गं भवति । परस्य वा । यथा हुत्वा रथमि-

ति द्वौतकारौ वकारश्च संयोगः । तत्र क्रमजः प्रथम-
स्तकारः पूर्वस्याङ्गं तस्य चोदात्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते ।
द्वितीयः संयोगादिः पूर्वस्यबोदात्तस्य स्वरस्याङ्गमुत्तर-
स्यैवानुदात्तनवरस्याङ्गमुदात्तानुदात्तवच्छ्रूयतइत्यर्थः ।
वकारो द्वितीयस्वरस्याङ्गं तस्य चानुदात्तत्वादनुदात्त-
वच्छ्रूयते । तथा अग्निमीले इति द्वौ गकारौ नकारश्च
संयोगः तत्र प्रथमो गकारः क्रमजः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं
तस्य चोदात्तवच्छ्रूयते । द्वितीयो गकारः संयोगादिः
स यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गं परस्य वा उदात्त-
सञ्ज्ञितस्य उदात्तानुदात्तवच्छ्रूयते । द्वितीयो गका-
रः संयोगादिः स यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गं पर-
स्य वा उदात्तसञ्ज्ञितस्य उदात्तानुदात्तवच्छ्रूयते ।
नकारो द्वितीयस्य स्वरस्याङ्गं तस्योदात्तत्वादुदात्तव-
च्छ्रूयते ॥

च परक्रमेद्वे ॥

वकारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थीयः । परस्य च व्यञ्ज-
नस्य यत्र क्रान्तिर्विद्वत्तिस्तत्र द्वे व्यञ्जने वा पूर्वस्याङ्गं
उत्तरस्य वा । यथा आतृर्नी इमे इति, रेफः द्वौतकारौ
नकारश्च संयोगः तत्र 'स्वरभक्तिः पूर्वभागचरागं' इति-
स्वरभक्तिसहितो रेफः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं तस्य चोदा-
त्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते । क्रमजस्तकारः संयोगादिः स
यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गमुत्तरस्य वा । नकार-

अथः स्विदासी इदुपरि स्विदासीइद-
र्थे प्लुतिभीरिव विन्दतीइतिः ॥

तिस्त्रो मात्राः प्लुतस्त्रो भवतीति प्रतिज्ञाय अघु-
नोदाहरणैस्तानेव प्लुतान्दर्शयितुमाह । अघः सिदा-
सीइ दुपरि सवि दासीत् । नत्वाभीरिवविन्दतीइ, एते-
सूदाहरणेषु अर्थे प्लुतिः, अर्थसमाप्ते प्लुतिः, आख्यातस्या-
न्ते स्वरे प्लुतिरित्यर्थः । उदाहरणैरेव चित्त्वस्य सिद्धत्वा-
द्यत्तिर्ग्रहणं करोति तद्विषयापेक्षयैव । स प्रेषसंहिता-
चतुः षष्ठ्यां चिरेव प्लुतो भवतीति, भीरिव ग्रहणं च
विशेषणग्रहणार्थं अघउपरिशब्दौ विशेषणत्वेनोपादीये-
ते, किंस्विदासीदित्यत्र प्लुतिर्माभूदिति, भयं विन्दति
माभिहेत्येवमादि निवृत्त्यर्थम् ॥

स्वरभक्तिः पूर्वभागक्षरारुग्गम् ॥

ऋकारवर्णः स्वरभक्तिरुत्तरे वक्ष्यति । सा स्वरभ-
क्तिः पूर्वे रेफं लकारं वा भजते । रेफादुत्तरा रेफसह-
शी भवति । लकारादुत्तरा लकारसहशी भवति । रेफा-
हाल्लकाराहा यस्माद्व्यञ्जनादुत्तरा भवति तत्संहिता
सा पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवतीत्यर्थः । यथा प्रत्यु अदर्शि आ-
र्ष्टिषेणः । वनस्सते शतवल्गो । नारायासो न जलहवः ।
अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयं । स्वरभक्तिः स्वरप्रकारइत्यर्थः ॥

द्राघीयसी सार्द्धमात्रा ॥

तत्र या दीर्घतरा स्वरभक्तिः साऽर्द्धमात्रा काला भ-
वति । यथा प्रत्यु अदर्शि । कर्हि । वनस्यते अतव-
रयो ॥

इतरे च ॥

उक्तकालेभ्यो वेऽन्ये वर्णास्तौ अर्द्धमात्राकाला भ-
वन्ति । कादीनि व्यञ्जनान्युदाहरणम् ॥

अर्द्धोर्णान्या ॥

द्राघीयस्याः स्वरभक्तेर्योऽन्या स्वरभक्तिः साऽर्द्धोर्णा
भवति । पादमात्रा भवतीत्यर्थः, यथा आर्ष्टिघेणः । व-
र्धन् ॥

रक्तसञ्ज्ञोऽनुनासिकः ॥

अनुनासिको वर्णो रक्त उच्यते । यस्य वर्णस्यानु-
नासिकसञ्ज्ञा विहिता तस्यानेन रक्तसञ्ज्ञा विधी-
यते । यथा अनुनासिकोऽत्यः । ऊञ्जनमाः । पूर्वस्त-
स्यानादनुनासिकः स्वरः । मर्हाइन्द्रो नृवत् । यन्नीच-
र्षं मौस्य चन्याः । रक्तसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'रक्तं ह्रस्वं द्राघ-
वन्त्युग्रशोकः' । 'रक्तैरागः समवाये स्वराणामिति' ॥

संयोगस्तु व्यञ्जनसंनिपातः ॥

व्यञ्जनयोर्मेलकः संयोगो भवति । यथा प्रप्रवस्त्रि-
दृभमिधं, संयोगमडङ्गाप्रयोजनं 'स्वरानुस्वारोपहितो
द्विवच्यते संयोगादिरिति' ॥

कण्ठ्योकारः ॥

इदानीं वर्णानां स्थानान्युच्यन्ते । कण्ठे भवः क-
ण्ठ्यः । कण्ठस्थानो अकारवर्णः प्रवेतव्यः । 'ह्रस्वा-
देवे ह्रस्वदीर्घौ सवर्णाविति' वचन्यतश्चकारपाकारौ
पृच्छ्येते । यथा अच्चा स्थानकथने प्रयोजनं । 'निरसं
स्थानकरणापकर्षे' इति ॥

प्रथमपञ्चमौ च द्वाऊष्मणाम् ॥

प्रथमो हकारः पञ्चमो विसर्जनीयः एतौ चोष्णानां
मध्ये कण्ठस्थानौ वेदितव्यौ । ह । अः । दाविति पाद-
पूरणः । प्रथमपञ्चमाविति द्विवचनेनैव द्वित्वस्याभि-
हितत्वात् ॥

केचिदता उरस्यौ ॥

केचिदाचार्यौ एतौ हकारविसर्जनीयौ उरस्थानावि-
च्छन्ति । ह । अः ॥

ऋकारल्कारावथ षष्ठऊष्मा जि-

व्हामूलीयाः प्रथमश्चवर्गः ॥ ८ ॥

ऋकारश्च लृकारश्च षष्ठ्योष्मा जिह्वामूलीयः
 प्रथमश्च ककारादिवर्गः एते जिह्वामूलस्थाना वेदि-
 तव्यः । ऋऋलृलृक्कखमवड । ननु च 'धातौ खरुः
 कल्पयता लृकार इति' लृकारस्य खरसंज्ञा कृता । 'चा-
 ल्लोपे तेन ऋषयो मनुष्या इति' प्रयोगश्च दृश्यते । लृकार-
 स्तु चतुः षष्ठ्यां न दृश्यते । अथ किमर्थमुदाह्रियते ।
 नैष दोषः । यथोदकाहारस्य मत्स्याहरणमविरुहं ।
 यथा पुष्पाहारस्य फलाहरणमविरुहं, एवमेतदपि प्रस-
 ङ्गादुच्यते ॥

तालव्यावेकारचकारवर्गाविकारै-

कारौ यकारः शकारः ॥

एकाश्च चवर्गश्च इकारश्च ऐकारश्च यकारश्च शका-
 रश्च एते तालुस्थाना वेदितव्या, एचकृजभजइऐयशाः ॥

मूर्धन्यौ षकारश्च टकारश्चवर्गौ ॥

मूर्ध्नि स्थाने षकारश्च टवर्गश्च वेदितव्यौ षट्ठडड-
 णाः ॥

दन्तमूलीयस्तू तकारवर्गः ॥

दन्तमूलस्थानस्तकारवर्गो वेदितव्यः । तथदघनाः ॥

सकाररेफलकाराश्च ॥

सकारादयश्च वर्णा दन्तमूलस्थाना वेदितव्याः । स-

रत्नम् ॥

रेफत्रत्स्यैमेके ॥

एके आचार्या रेफं वत्स्यमिच्छन्ति । वत्स्यैः प्रथो व-
त्स्यै । वत्स्यशब्देन दन्तमूलादुपरिष्ठादुच्छूनः प्रदेश-
उच्यते । अथकोदन्तमूलीयैरिति दर्शनात् ॥

शेषओष्ध्योऽपवादो नासिकयान् ॥

शेषे वर्षराशिः ओष्ठस्थानो वेदितव्यः । किमवि-
शेषेण नेत्याह । अपवादो नासिकयान् परिवर्त्ता ना-
सिकास्थानान्वर्णानित्यर्थः, कश्च शेषः । उच्छ्रितोऽप-
क्वभमवउपधमानीयः अहति । के ते नासिक्यः इत्यस्या-
मपेक्षायामाह ॥

नासिकप्रयमानुस्वारान् ॥

इतिनासिक्यः । कंस्रगंघंइति यमाः । वत्स्येति हि
'यमः प्रकृत्यैव सहगिति' । अइत्यनुस्वारः एते नासि-
क्याः ॥

इति स्थानानि ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानशब्देनीच्यते । इति करणाः
समात्यर्थः । कंश्चोकारइत्यत आरभ्य परिभाषितं ता-
नि स्थानानि वेदितव्यानि ॥

अत्र यमोपदेशः ॥ ९ ॥

कंथोकार इत्यत आरब्ध आनि स्थानान्युक्तान्यत्र
 एषु स्थानेषु यमानां स्थानोपदेशः कर्तव्यः । नासिका-
 स्तावत्सर्व एव यमा उक्ताः । द्वितीयं तु प्रकृत्याद्यं य-
 तस्थानं तदर्थमिदमुक्तं, तच्च भवद्यान्तरं भवति । प-
 लिङ्गीरित्व च ककारस्वरूपो यमः, चसुनधुरित्य च ख-
 कारस्वरूपो यमः, जगमधुरित्य च गकारस्वरूपो यमः ।
 जघधुरित्य च घकारस्वरूपो यमः । वक्ष्यति । 'यमः प्र-
 कृत्यैव सदृशिति' । एवं विंशतिर्यमा बद्धव्यानां भवन्ति
 स्वरूपैश्चत्वार एव, तदन्तरं यमलक्षणो विचारयिष्या-
 मः । उकारस्य पूर्वोक्तस्थानापरितोषात्स्थानान्तरं प्र-
 तिपादयितुमाह ॥

जिह्वामूलं तालु चाचार्य आह स्था-
 नं उकारस्य तु वेदमित्तः ॥

अवसानं स्थानमुपसंहरन्नाह । आचार्यो वेदमि-
 त्तो जिह्वामूलं तालु च उकारस्य स्थानमाह । को-
 ऽन्यथा ब्रवीति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते
 स उकारो लकारः ॥ १० ॥

लहकारतामेतिस एव चास्य ढकारः

सन्नूष्मणा संप्रयुक्तः ॥

इला साल्हा चात्र निदर्शनानि वीड्-
वंगइत्येतद्वग्रहेण ॥ ११ ॥

स एवोक्तस्थानो उकारोऽस्य आचार्यस्य मतेन ह
योः स्वरयोर्मध्यं प्राप्य लकारभावं याति । किं च
स एव उकारो इकारेणोष्मणा संप्रयुक्तः सन् पक्षे-
वाचार्यस्य मतेन ठकारे तद्यासति स एव ठकारः लह-
कारतां याति । अस्यार्थस्यष्टत्वात्, स्वयमेवोदाहरणा-
नि दर्शयति । इलासाल्हा चात्र यद्यामल्लख्येन लका-
रङ्गकारयोः उदाहरणं । इलां देवीः, मरुदभिरुग्रः पृत-
नासुसाल्हा । बहुवचनमत्र वक्ष्यमाणोदाहरणापेक्ष्यं ।
वीड्वंगइत्येतदुदाहरणमवग्रहेण सह भवति । व्यनस्प-
वीलु । अङ्गः । स्वरयोरिति किं । व्यनस्पते वीड्वरङ्गः ।
मोढ्वस्त्रोकाय तनयाय ॥

न्यायैर्मिश्रानपवादान्प्रतीयात् ॥

न्याया उत्सर्गीः महाविषया विधयः । अपवादा
अल्पविषया विधयः । तानुत्सर्गैर्मिश्रानेकीकृतान्नजा-
नीयात् । अपवादविषयं मुक्तीत्सर्गीः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ।
स्वर्गीः पूर्वं व्यञ्जनान्युत्तराण्यास्थापितानामवशङ्कं त-
त्सम्बन्धिविश्वसुत्सर्गः । घोषवत्पराः प्रथमास्तृतीयानि-

त्यपवादः, एष स च स्वराश्च पूर्वे भवन्ति व्यञ्जन-
मुत्तरं यदेभ्य इत्युत्सर्गः । अस्य म्वयमेवापवादमाह ।
सामवशा इति चैवापवादाननुलोमानामन्वक्षरसन्धीना-
मपवादानिति ॥

सर्वशास्त्रार्थं प्रतिकण्ठमुवतम् ॥

सर्वं च तद्धास्यं च सर्वशास्त्रं तस्यार्थः तं सर्वशास्त्रा-
र्थं उत्सर्गत्वेन मुरस्कृत्य तस्यैवापवादत्वेन प्रतिकण्ठ-
मुक्तं जानीयात् । प्रतिकण्ठशब्देन निपातनमुच्यते ।
तद्धि कण्ठं कण्ठमिव प्रतिसंगृह्य एकैकस्यैव प्रदृश्य-
ते । नू इत्याते इत्यन्वित्या इतिप्राप्ते क्षैप्रसन्देहपचा-
दो दीर्घत्वं च निपात्यते । परीतोपिदुतेति, इतः सि-
ञ्चतेति प्राप्ते विसर्जनीयस्य सोपधस्यौत्वं निपात्यते ।
परस्य च षत्वम् ॥

स्थानप्रश्लेषोपदेशे स्वराणां ह्रस्वादौ ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ

कारणाकारइत्यादिस्थानोपदेशः । समानाक्षरे स-
स्थानइत्यादिप्रश्लेषोपदेशः । एतस्मिन्नुभयरूपे स्व-
राणामुपदेशे सति यत्र ह्रस्वस्वरआदिश्रुते तत्रोभा-
वपि ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ प्रत्येतव्यौ । कण्ठ्योकारइत्युक्तेः
ह्रस्वदीर्घावपि गृह्यन्ते । उपलक्षणार्थं चैतत् । तथा-
हि । अत्रः स्विदासौदित्यादीनां मुतानां नास्तुस्थानं

भवतीति । तथा इकारोदयएकारमकारः सोदयस्त-
थेत्युक्ते ऋस्वदीर्घावपि गृह्येते । स्थानप्रक्षेपोपदेशइ-
ति किं । 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोकारमिति' इत्येव गृह्यते ।

असावमुमिति तद्भावमुक्तं यथान्तरम् ॥

असाविति प्रथमानिर्द्दिष्टस्य ग्रहणं, अमुमिति द्वि-
तीयानिर्द्दिष्टस्य । यत्रासौ वर्णा अमुमित्येवं वक्ष्यति ।
तत्र तद्भावमुक्तं जानीयात् । तदित्यनेन द्वितीयानि-
र्द्दिष्टं परामृश्यते । तेन रूपेण भवनं तद्भावः स च
प्रथमानिर्द्दिष्टस्य भवति । तं च तद्भावं यथान्तरं जा-
नीयात् । यो यस्यान्तरः संनिवृत्तस्थानकरणानुप्रदा-
नैः स तस्य भवति । यथा समानाक्षरे सस्थाने दीर्घ-
मेकमुभे स्वरमिति । तत्रायं अत्रासौ अमुमिति त-
द्भावमुक्तमिति द्वावकारौ दीर्घमेकं स्वरमापद्यते ।
तच्च यथान्तरमिति कृत्वा आकारमेवापद्यते । मधु
उदकं मधूदकं । अत्र असावमुमिति तद्भावमुक्तमि-
ति, द्वावकारौ दीर्घमेकं स्वरमापद्यते । तं च यथान्-
तरमिति कृत्वा ऊकारमेवापद्यते । न्यायैर्मिश्रानपवादा-
नित्यत आरभ्य परिभाषासूत्राण्येतानि ॥

पादवच्चैव प्रैषान् ॥

होता यज्ञदग्निं समिधा सुसमिधेत्यादयः प्रैषास्ता-
न्पादतुल्यलक्षणान् जानीयात् । ऋतु यज्ञघणं त-

तप्रैषेष्वपि भवतीत्यर्थः । तद्यथा नकारश्चकारोपधट-
 त्वनेन ककारलोपः पददृष्टिषु विहितः स प्रैषेष्वपि
 भवति । होता वज्रदिन्द्रं हरिषा इन्द्रो धानादिति ।
 इन्द्राग्नीष्वागस्येत्यत्र कृकारो दीर्घेण चमेतिवर्जमि-
 ति वचनाच्छकारस्य द्वित्वं च न भवति ॥

प्राक्चनार्षादितिकरणात्पदान्तस्त-

युक्तानाम् ॥

पदान्तापदादिभिः सन्धधदिति दत्सेतिसंहिता-
 लक्षणं वक्ष्यति । नच पदान्तपदाद्योर्लक्षणमनुरक्ता
 संहितालक्षणं वेदितुं शक्यते । तच्च पदादयो ज्ञाय-
 न्त एव । पदान्ता अपि ये इतिकरणरहिताः । ये
 अत्र सेतिकरणास्ते सन्दिह्यते । अतस्तत्र लक्षणमा-
 ह ॥ प्राक्पूर्वेण अनार्षादितिकरणात् । अबैदिकादि-
 तिकरणात् पदान्तानुजानीयात् । कथंभूतानां । तद्यु-
 क्तानां तेनानार्षेणेति करणेन युक्तानां सम्बद्धानां । प्रा-
 तरिति । सोमं देवं, भारितिभाः । अत्र विसर्जनी-
 यः पदान्तः न तु रेफः ऊष्मान्तस्यसोष्मचकारवर्गाणां
 तं यान्त्यन्वच्च विसर्जनीयादिति वचनात् । अनार्षा-
 दितिकरणादिति किं, यः प्राणिति ॥

तेन येऽसंहितानाम् ॥

यत्रेतिकरणो विद्यते न तु पदान्तेन संसृष्टस्तत्रायं

विधिरूप्यते । तेनार्पणेतिकरणेनासंहितानामसम्बद्धानां पदानां ये पदान्तास्तएव पदान्ता वेदितव्याः । इन्द्राग्नी इति । अस्मे इति । इन्द्राग्नीइत्यपादियं । प्रातरितिसोमं । इत्येवं संहिता मा भूदिति आरभः ॥

सामवशा इति चैवापवादान कुर्वन्ति-
ये सम्पदं पादवृत्तयोः ॥

सामवशान् सन्धीनुपरिष्ठाहव्यति । यथादिष्टं सामवशः समन्विरिति । तान् सामवशान् सन्धीननुलोमानामन्वक्षरसन्धीनामपवादभूतान् जानीयात् । अन्वयसञ्ज्ञा चेयं । समस्य भावः सामं “प्राणभृज्जातिवयो वचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञिति” उद्गात्रादित्वादञ् । छन्दसां समत्वं वशः प्रयोजनं येषामन्वक्षरसन्धीनां ते सामवशाः सन्धयः छन्दसां संपत्करा इत्यर्थः । अतएवमाह । कुर्वन्ति ये सम्पदं पादवृत्तयोः । कतरौ तौ पादस्य वृत्तौ गुर्वक्षरप्रपञ्चौ लघ्वक्षरप्रपञ्चश्च । ताभ्यां च प्रपञ्चाभ्यां गायत्र्यादयः पादा वर्तन्ते । अतः पदस्य तौ वृत्तौ । पादवृत्तस्य सम्पदं कुर्वन्ति । नार्धांतरं कुर्वन्ति । “मच्छूमच्छूणुहि गोजितो न” इत्युदाहरणानि ॥

अप्रत्याम्नाये पदवच्च पद्यान् ॥

पदान्तादिष्वत्र विकारशास्त्रमिति वक्ष्यति । ननु त-

त्यद्वेषु प्राप्नोति । अतस्तत्प्रापणार्थमाह । प्रत्याज्जायः
पुनर्वचनं । असतिपुनर्वचने पदवत्पदान् जानीया-
त् । त्वा ऊतासः, त्वोतासोन्यवता । उकारोदयऊका-
रमिति पदसन्धिषु वक्ष्यति । पद्येष्वपि तद्भवति ।
अप्रत्याज्जायइति किं । वसोरिन्द्र वसुपतिमिति षष्ठं
चाष्टाक्षरमिति लुतिः प्राप्ता । विग्रहइति पुनर्वच-
नान्न भवति । किमेतावानेवापवादो नेत्याह ॥

ऋते न तोपाचरितक्रमस्वरान् ॥

ऋतेविज्ञाय परित्यज्य न तं उपाचरितं क्रमं स्वर-
ञ्च । अन्यत्र पदवत्पदान् जानीयात् । इह तु पदस्य
यत्कार्यं विधीयते तत्पदस्य न भवति । न ते सुदीति-
भिः, सुदीदि हि, पदकार्यं पद्येऽपि स्यात्, भिः श-
ब्देनावच्छेदरेणोपहितत्वात्स्ववच्छेदरेणेति सुशब्द-
स्य षत्वं स्यात् । यदहं गोपतिः स्यां । यदि पदकार्यं
पद्ये स्यात् अत्रापि पदादयश्च स्वितीतिप्रतिशब्देनाव-
च्छेदरेणोपहितत्वात् स्वितिपदादेः षत्वं स्यात् । य-
त्वे तूदाहरणं नास्ति । उपाध्यायस्तु पितृयागं इत्यु-
दाहरति । पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य पदव-
त्पदानिति पदभावादभिन्नपदवत्वान्नतिर्न प्राप्नोति ।
ततो ऋते न तद्व्यत्यनेन प्राप्यतद्व्यत्यनेनाभिप्रायेण । ए-
तच्चासत् ॥ यत्र च सामान्येन पदस्य कार्यं विधीयते

तस्य पदवत्पदानित्यनेन पक्षेऽपि प्राप्यते तत्प्राप्तं 'स-
 दृते नत' इत्यनेन पुनर्निषिध्यते । सोऽस्यापवादसूत्रस्य
 विषयः । अत्र तु स्वयमेव सूत्रकारोऽवोचत् । 'ऋका-
 ररेफप्रकारानकारसमानपदेऽवरुह्ये नमन्ति । अन्तः
 पदस्यमिति । अतएतदसदुदाहरणं । उपाचरितः ।
 पद्यस्यत्रः परिपतिं । अत्रापि पदकार्यं यदि पक्षेषु
 स्यात्पद्यस्य इत्यत्रोपाचरितो न स्यात् भिन्नपदत्वात् ।
 अन्तः पदं तु सर्वत्रैवोपाचरित इत्यनेनान्तःपदसुपा-
 चरितो विधीयते । अतः पदवद्भावः उपधानामुपा-
 चरिते निषिध्यते । निरवकाशोऽयमन्तः पादविधिरि-
 ति चेन्न । अञ्जस्या इव । दुष्प्राप्यो वङ्गतां । त्वंहि रा-
 धस्य त इत्येवमादिषु समापाद्योपाचरितेषु स्यात् । अत्र
 हि विक्रान्तसन्धिरेव भवति । न तु खण्डनं । क्रमः ।
 सुतसोमा अहर्विन्दः । अत्र यदि पदवत्पद्याः स्युः "क्रमो-
 द्वाभ्यामभिक्रम्येति" द्वाभ्यां पदाभ्यां स्यात् । स्वरः । पुरो-
 हितमिति पुरः । हितम् । अत्र पुरः शब्दस्यान्तोदात्तस्य
 हितशब्दोऽनुदात्तो मात्राकालव्यवहितः । तत्र पदवद्भा-
 वे सति पूर्वमन्तोदात्तं पश्चमनपेक्षयैव हितशब्दोऽनुदात्तः
 स्यादतः स्वग्रहणं । ननु यथा 'सेवीयमानानामि'त्यने-
 नावग्रहस्य स्वरं वक्ष्यति एवं तर्हि स्पष्टार्थं स्वरग्रहणम् ॥

अष्टात्राद्यानवसाने प्रगृह्यानाचा-

यां आहुरनुनासिकान्त्स्वरान् ॥

अथै स्वरानाद्यानकारादीनाचार्या अप्रगृह्यान् अवसाने अनुनासिकान् ब्रुवन्ति । ईङ्योनृतनैकत । इन्द्रो वासुमन्ति । आद्यानितिकिं । अर्भ । अतक्रतो । अवसानइति किं । न निमिषति सुरगणः । अप्रगृह्यानिति किं । सुतानां वाजिनी वसू ॥

तत्रिमात्रे शाकलादर्शयन्त्याचार्य-
शास्त्रापरिलोपहेतवः ॥

तदेतदनुनासिकं त्रिमात्रे स्वरे शाकल्यकृषिर्मतानुसागिणो दर्शयन्ति । अत्र हेतुमाह । आचार्य-शास्त्रमनेनैकेन प्लुतेनानुनासिकेन सता ऋक्शाकमपरिलुप्तं यथा स्यादिति । नत्वाभीरिवि विंदती ३ ॥

ऋकारादयो दश नामिनः स्वराः ॥

ऋकारादौ कृत्वा दश स्वरा नामिसञ्ज्ञावेदितव्याः । नमयन्ति दन्त्यं सतंमृद्वन्यं कुर्वन्तीति नामिनः । ऋऋईईउऊएऐओऔइति । नामिसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'अन्तः पादं नाम्युपधः सकार' इति ॥

पूर्वो नन्तानातिषु नम्यमुत्तरम् ॥

ऋकाररेफषकारा नकारं नमन्तीति वक्ष्यति तत्र

पूर्वे ऋकारादय उत्तरे वा अतस्तद्व्यवस्थार्थमाह ।
पूर्वोऽनन्तानतिषु नम्यमुत्तरं । नतिषु वर्तमानानां वर्णा-
नां पूर्वोऽनन्तावर्णो भवति । नम्यं व्यञ्जनमुत्तरं भवति ।
यथा मनुप्रविद्वान्पितृयाणं । पूर्वोऽनन्तेति किं, अर्वाचम-
वयय्यं नृवाहणं । ऋकारात्पूर्वस्य नकारस्य नतिर्मा भूदि-
ति । नम्यमुत्तरमिति किं । ऋकारादुत्तरस्य वाहनं न-
कारस्य नतिर्यथा स्यात् इति ॥

सहोपधो रिफित एकवर्णवादिसर्जनी

यः स्वरघोषवत्परः ॥

ऋरिफितो विसर्जनीय उपधासहित एकवर्णवदव-
गन्तव्यः । स्वरपरो घोषवत्परश्च सन् स्वरपरः । य इ-
न्द्र सोमपातमः । 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोकारमिति' सोपध-
स्याकारः । घोषवत्परः । नमो भर्न्त एमसि । ऊधा-
रं, ह्रस्वपूर्वइति सोपधस्यौकारः । अरिफितइति किं ।
पुनर्दोर्देवी पुनरन्तरिक्षं ॥ स्वरघोषवत्परइति किं ।
यस्मिन्मशृङ्गो वृषभो न भीमः ॥

ओकारआमन्त्रितजः प्रगृह्यः ॥

ओकार आमन्त्रिताज्जातः प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति ।
इन्द्रो इति । विष्णो इति । प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रयोजनं ।
'प्रदत्तवित्करणेण प्रगृह्या' इति । एतच्च सूत्रं स्वार्थ-

मभिधायोत्तरसूत्रेषु प्रगृह्यसंज्ञामधिकरोति । अतोऽधिकारसूत्रमेवैतत् । ननु अधिकारसूत्रं परार्थं भवति । एतत्तु स्वार्थमभिधाय परार्थं भवति । अथ कथमधिकारसूत्रमेतदिति । नैष दोषो गुणोऽयं शास्त्रकृतो यदनेनैव सूत्रेण स्वार्थमभिधत्ते अधिकारं च करोति । अतोऽधिकारसूत्रमेवैतदिति । “आह च, उभयार्थं परार्थं वा सूत्रं स्यादाधिकारिकम् । संज्ञासूत्रं परार्थं स्वात्पारिभाषिकमेव च” । “परिभाषां च सञ्ज्ञां च कार्यकालं प्रचक्षते । अधिकारः कृतो यत्र ततोऽन्यत्र न गच्छति” ॥

पदं चान्यः ॥

आमन्त्रितमडिज्ञतादीकारादन्यश्रीकारः पदं ओइति सोऽपि प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति । ओहिर्वर्तते रथ्येव चक्रा ॥

अपूर्वपदान्तगश्च ॥

पूर्वपदान्तगश्च यश्रीकारो न भवति स प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति । पूर्वपदोत्तरपदयपदेशश्च समामएव भवत्यतोऽयमर्थः । पूर्वपदस्थौकारस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञा न भवति अन्यत्र सर्वत्र भवति । याँश्चोनुदाष्टविर्भरथ्यै । एषो उषा अपूर्व्या । अपूर्वपदान्तग इति किं । यदहं गोपतिः स्याम् । कुवित्सु नो गविष्टये । नन्वनेनैवसूत्रेणाध-

सप्तयोः सूत्रयोर्विषयः सूचितः । एवंतर्ह्यसप्तनाभ्यां
सूत्राभ्यां अस्मैव सूत्रस्य प्रपञ्चः कृतः, ते वैविधयः सं-
दृष्ट्वीतव्या येषां लक्षणं प्रपञ्च्यम् ॥

षष्ठादयश्च द्विवचोन्तभाजस्तयोर्दी-
र्घाः ॥

षष्ठादयश्च त्रयो दीर्घाः स्वरा द्विवचनाभिधायिनः
प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । इन्द्राबृहस्पतो वयं । इन्द्रवा-
धू इमे सुताः । द्वे विक्रुपे चरतः सत्व्ये । द्विवचोन्तभा-
जइति किम् । अग्नऽचायाहि वीतये ॥

सप्तमिकौ च पूर्वौ ॥

एतेषामेव त्रयाणां वर्णानां मध्ये यौ पूर्वौ दीर्घौ स्व-
रो तौ प्रगृह्यसंज्ञौ भवतः सप्तम्यर्थाभिधायिनौ चे-
द्भवतः । इति न शुष्कं सरसो इति । सरसामिति
प्राप्ते छान्दसः सप्तम्यर्थद्विकारः । सोममिन्द्रं चमू सु-
तम् । चम्वामिति प्राप्ते सप्तम्यर्थ उकारः । स्वायां तन्-
कृत्ये । सोमो गौरी अधिष्ठितः । स्तीर्थं राये सुभरं
वेदी । सप्तमिकाविति किं । पीत्वी सोमस्य वाट्वधे ॥

अस्मे युष्मे त्वे अमी च प्रगृह्याः ॥

अस्मै युष्मे त्वे । अमीइत्येते च द्विकारैकाराः प्रगृ-

ह्यसञ्ज्ञा भवन्ति । अस्मो । अस्मै आवहतं रयिं ।
 युष्मे । न युष्मे वाजबन्धवः । त्वे । त्वे इदृयते हविः ।
 अमी । अमी ये पञ्चक्षणाः । प्रगृह्यसञ्ज्ञाधिकारे
 पुनः प्रगृह्यग्रहणं ईकारस्य एकारस्य च सप्तम्यर्थनि-
 दित्यर्थम् ॥

उपोत्तमं नानुदात्तं न पद्यम्

अस्मो युष्मे इत्यादीनां यदुत्तमस्य पदस्य समीपे पदं
 तदनुदात्तं वा पदं सत्प्रगृह्यसञ्ज्ञं न भवति । ओह
 ब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे । त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे ॥

उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृ-
 क्तोऽद्राधितः शाकलेन ॥

अष्टकश्च उकारः प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति स च इति-
 करणेन युक्तः । रक्तोऽनुनासिको दीर्घश्च भवति । शा-
 कलेन मतेन । ऊइति । अष्टकइति किं स्थितिषु । इ-
 तिकरणेन युक्तइति युक्तवचनमतिकरणात्परस्याप्यु-
 कारस्य दीर्घत्वं रक्तत्वं च भवति । ऊइत्यं । आर्ध्यां च
 संहितायां इतिकरणायोगात् । रक्तत्वं दीर्घत्वं प्रगृ-
 ह्यसञ्ज्ञत्वं च न भवति । अवेहिन्द्रजलगुलः ॥

ऊष्मा रेफी पञ्चमो नामि पूर्वः ॥

पञ्चम ऊष्मा विसर्जनीयः । नामिपूर्वः सन्रेफि-

सञ्ज्ञो भवति । अग्निरस्मि जन्मना । पूर्वोरहंशरदः ।
रेफिसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'सर्वोपधस्तु स्वरघोषवत्परो रेफं
रेफो' ॥

महोऽयो वर्जमितरो यथोक्तम्

महः अयः इत्येते पदे वर्जयित्वा उक्तादन्य इतरः
अनामिपूर्वो यः पञ्चम ऊष्मा विसर्जनोयः स यथोक्तं
वक्ष्यमाणं तथा रेफिसञ्ज्ञो भविष्यतीत्येतदधिकृतं वे-
दितव्यं । अवर्मह इन्द्र । अयस्काः । इत्येते वर्जयित्वा ।
ननु कस्मादनयोः पदयोः पुरस्तादपवादः क्रियते, एते
हि पदे वक्ष्यमाणानां पदानां विशेषणाभिप्रायेण प-
द्यते । नैतत् । यथाभूतं च इतरेषां विशेष्यभूतानां
पदानां रूपं तथाभूतमनयोऽपि पदयोः । तेषामथना-
मिपूर्वो विसर्जनोयः । यथा च तेषां तथा अनयोरपि
पदयोः अवर्मह इत्येतो निपातनाशंका न कर्तव्येति ।
एवं तर्हि आचार्यः किमर्थं पुरस्तादपवादं करोति ।
अत्र ब्रूमः । यदेवमनेन प्रकारेण दुः प्रतिपाद्यत्वमस्या-
र्थस्यायं तावत्प्रधानभूतो दोषः । अन्यच्च ग्रन्थगौरवम-
बाद्दुष्टशिष्येण, तन्नोदितं महोऽयो वर्जमित्यनयोः
पदयोः पुरस्तादपवादो न कर्त्तव्य इति । तच्च ग्रन्थगौ-
रवमनेन प्रकारेण प्रतिपाद्यतः सुतरामपरिहृतमे-
कास्ते अतोऽयं लाघविकथाचार्यः पुरस्तादपवादं च

क्ते । महीऽयोवर्जमिति ॥

अन्तोदात्तमन्तः ॥

अन्तरित्येतत्पदं अन्तोदात्तं सट्रेक्षिमञ्जं भवति ।
अन्तरिच्छन्तितं जने । अन्तोदात्तमिति किं । इयं वेदिः
परोऽचन्तः दृष्टिव्याः ॥

अक्ष्णा विपर्यये ॥

अक्ष्णस्त्वित्येतत्पदं अधस्वनस्य स्वरविपर्यये सति रे-
फिसञ्ज्ञं भवति । अन्तोदात्तं वाऽधस्वनपटन्तस्वर-
विपर्ययेऽनुदात्तं वाऽऽद्युदात्तं वा भवति । अनुदात्तम् ।
अनूपे गोमानोऽभिरुचः । आयुदात्तं यद्वारतिदेवयुः
विपर्ययइति किं । न्युक्ता अक्ष्णाचनुदीव आसन् ॥

स्पर्शं चोषः प्रत्यये पूर्वपद्यः ॥

उपरित्ययं पूर्वपद्यः सन् स्पर्शं प्रत्यये रेफिसञ्ज्ञो
भवति । उपर्वुधआवह । उपर्भुदभूदतिथिः । स्पर्शइ-
ति किं । उषउषी हि वसी । पूर्वपद्यइति किं । उषी
स्रवोनि । प्रातः प्रातरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति ।
प्रातरुम्नि प्रातरिद्धं हवामहे ॥

देवं भाः ॥

भारित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति देवमित्येतत्पदं
पूर्वं चेत् । देवं भाः परावतः । देवमिति किं । वृहद्

मा विष्णुतो हविः ॥

वधराद्युदात्तम् ॥

वधरित्येतत्पदं चाद्युदात्तं चेद्विहितसङ्गं भवति ।
वधर्जवान् तविषीभिरिन्द्रः । आद्युदात्तमिति किं ।
आरे गोहा नृहा वधो को ऋत्तु ॥

करनुदात्तम् ॥

करित्येतत्पदं रिफितसङ्गं भवति अनुदात्तं चेत् ।
निकात्या वेधमः शश्वतस्कः । अनुदात्तमिति किं ।
को पघ्नयो देवकामः ॥

अविभः ॥

अविभरित्येतत्पदं रिफितसङ्गं भवति । पितेव
पुत्रमविभक्षपथे ॥

तदादः ॥

आदरित्येतत्पदं तद्विद्येतत्पूर्वं चेद्विहितसङ्गं भ-
वति । दिक्स्वरि सुगुणितं तदादः । तदेति किं । अ-
दो यहाक लवते ॥

स्तः प्रागाथम् ॥

स्तरित्येतत्पदं प्रागाथं चेद्विहितसङ्गं भवति ॥
मानस्तरभिमातये । प्रागाथमिति किं । नास्य ते क-

हिमानं परिष्टः ॥

एतशे कः ॥

करित्येतत्पदं एतशे पूर्वं चेद्विफितसञ्ज्ञं भवति ।
पुरः सतीरुपरा एत श्रेकः । एतशइति किं । कोषद्व-
नयः । कानुदातसुक्तसुदात्तार्थ आरम्भः ॥

दिवे कः ॥

करित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति दिवे पूर्वं चेत् ।
महे यत्पित्रं ईरसं दिवे कः । दिवइति किं । को अ-
द्य ॥ उदात्तार्थमारम्भः ॥

अयस्कः

करित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति अयइत्येतत्पू-
र्वं चेत् । इन्द्राय योनेः प्रदिवोअपस्कः । अपइति किं ।
कोषस्त्राता । उदात्तार्थ आरम्भः ॥

अत्साः ॥

अत्सारित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । लोपाशः
सिंहं प्रत्यञ्च मत्साः ॥

अविपूर्वमस्तः ॥

अस्तरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति विपूर्वं न चे-
त् । वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तर । अविपूर्वमिति किं ।
पुरुत्रावृत्रो अश्वपद्व्यस्तः ॥

स्वः स्वरितम् ॥

स्वरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति स्वरितं चे-
त् । स्वर्ध्वेदि सुदृष्टीकर्मकैः । स्वरितमिति किं । यो
नः स्वोअरणा ॥

न समासाङ्गमुत्तरम् ॥

स्वरित्येतत्पदं समासस्योत्तराङ्गं सद्रिफितसञ्ज्ञं न
भवति । यः पुष्पिणीश्च प्रसृष्ट धर्मणा । उत्तराङ्गमि-
ति किं । मादयस्व स्वर्णरे ॥

स्वरादेशोऽपूर्वपदेषु ॥

योऽयं स्वरादेशः अन्तोदात्तमन्तर्बधराद्युदात्तं स्वः
स्वरितं इत्यादेशः स अपूर्वपदेष्विति । पूर्वपदेषु न
भवत्येतदुक्तं भवति । यदि पूर्वपदानि भवन्ति तदान्व-
स्वरानुदात्तादियुक्तान्यपि रिफितान्येव भवन्ति । अन्त-
र्वावत् चय दधे । वर्धयन्ती वज्रभ्यः । स्वर्जिदञ्जित्प-
वते ॥

अवर्महः ॥

अवरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । महइत्ये-
तस्मात्पदात्पूर्वं चेत् । अवर्महइन्द्रदादृहि । महइ-
ति किं । अबो वभूथ शतमूते ॥

अनर्द्धर्चाते स्वरयोषवत्परमूधः ॥

अधरित्येतत्पदं स्वरबोधवत्परं रिक्तसङ्गं भ-
वति । अर्हर्चान्तं न चेत् । प्रकृष्याय कश्चापि न्वतो
धर्तृत्वं । अधर्नगोनां स्वप्नापितूनाम् । अनर्हर्चातइति
किं । सङ्गच्छकं दुदुहेः एन्निरूधः । स्वरबोधवत्परमि-
ति किं । एथिव्यामतिषितं य अधः ॥

न रेफेऽरुषासोऽतृणन्मही ॥

रेफादौ पदे परभूते अरुषास अतृणन्मही इत्ये-
तेषु परभूतेषु च अधः शब्दो रिक्तसङ्गो न भव-
ति । रेफे । समूधो रोमशंहतः । विहंत्यूधो अरुषा-
सो अस्य । अच्यूधो अतृणन्मगवाः एन्निर्यूधो महीज-
भार ॥

वरवरावरिति चैकपादे व्यपपूर्वाण्य-

समासांगयोगः ॥

वः अवः आवः इत्येतानि पदानि रिक्तसङ्गानि
भवन्ति । कथंभूतानीत्यत आह । एकस्मिन्पादे यदि
वि अप इत्येवं पूर्वाणि भवन्ति । यदि च उभयोरपि
समासाङ्गयोगो न भवति । यदि च वः अवः आवः
इत्येतानि पदानि समासाङ्गभूतानि न भवन्ति । विअ-
पिइत्येते च पदे यदि समासांगभूते न भवतइत्यर्थः ।
वः गृणानो अङ्गिरोभिर्दस्मविवरुषसा । योगा उदाज-
दघहिवलं वः । अव । विज्योतिषा सवट्वत्तमोऽवः ।

अपावरद्विवो विलं । आबः व्यावर्हव्यामतिं । अपद्दह-
स्तमं आवरजुष्टं । एकपादइति किं । अभैष्मापतदुच्छ-
त्वनेह सोवः । व्यपधूर्शीशीति किं । को वस्त्राता ।
माहोत्रोणामकोऽस्तु । आबो यदस्य इत्येकत्सपुत्रं । अ-
समासांगइति किं । अपावरद्विवो विलं । असमासां-
गयोगइत्युभयार्थं कस्मात् । त्रिदुन्तस्यौ मरुतो र-
थेषु वः ॥

पथ्यामघोनीदिवि चक्षसा मदेपूर्वो-
र्चिषातीतृषामोत्तरेषु न ॥२६॥

पथ्या । मघोनी । दिवि । चक्षसा । मदे । पूर्वः
अर्चिषा । अतोत्तृषाम । इत्येतेषु परभूतेषु, वः अवः, आ-
वइत्येतानि पदानि रिक्तसङ्ज्ञानि न भवन्ति । प-
थ्या । व्युषाश्चावः, पथ्याश्च जनानां । मघोनीषथो
अघेदं व्यावोमघोनी । दिवि । व्युषाश्चावो दिवि जा
नतेन । चक्षसा । विद्यदावश्चक्षसा सूर्यस्य । मदे
यज्ञाय स्त्रीर्णवर्हिषे द्विवोमदे । पूर्वः, उत्तान्योऽस-
द्यजते विचावऽपूर्वः । अर्चिषा । व्युषाश्चन्द्रामप्तावो-
अर्चिषा । अतोत्तृषामनापाभूतनवोतीत्तृषाम । एते-
षूत्तरेषु किं । विद्वर्यो रोदसी चक्षसावः ॥

होतः सनितः पोतर्नेष्टः सोतः सवि-

तर्नेतस्त्वष्टः॥ मातर्जनितर्भातस्वातर-
स्थातर्जरितर्धातर्धर्तः॥ २७॥

होतः । सनितरित्वादीनि षोडशपदानि रिक्त-
सञ्ज्ञकानि भवन्ति । होतः, यथा होतर्मनुषोदेवता-
तः, सुसनितकृत्, पोतर्बजेति । प्रैषिकं ग्रावो नेष्टः
पिबऽऽकृतुना, ज्यैष्ठेन सोतरिद्राव, विन्वानि देव सवि-
तः । ते ते देव नेतः । शिवस्त्वष्टरिहागहि । पितर्मात-
र्यद्विहोप । बोधि प्रयन्तर्जनितर्बहूनां । इन्द्रमातर्बभय-
जाते, धर्मे भोजिष्ठवातरवित । असिस्थातर्हरीणां ।
प्रबोधय जरितर्जरिमिन्द्रं । धातर्बिधातः कलशां अ-
भक्षयं । धनानां धर्तःखसा ॥

जामातर्दुहितर्दत्तः प्रशास्तरवितः पि-
तः॥ दोषावस्तरवर्यर्तः प्रयन्तश्चेङ्ग्य-
मुत्तमम् ॥ २८॥

जामातः प्रभृति प्रयन्तः पर्येतान्येतानि पदानि रि-
क्तसञ्ज्ञानि भवन्ति । किमविशेषेण सर्वाणि पदानि
नेत्याह । इंग्यशब्देन सावग्रहं पदमुच्यते । उत्तमं प-
दं सावग्रहं भवति तदानीं रिक्तसञ्ज्ञं भवति ।
त्वष्टर्जामातरद्विभुत । प्रावाद्य दुहितर्दिवः । पुरान्दत्तः

पायुभिः प्रशास्तर्यजेति प्रैषिकं ॥ अोजिष्ठ चातरवितः
पितर्मतिर्वदिहोप । दोषावस्तर्धियावयं । अवस्तर्तर-
धिवक्त्तारमस्त्यु । बोधि प्रयन्तर्जनितर्वस्त्रनां । इङ्ग्यमु-
त्तममिति किं । उपप्रयन्तो अध्वरम् । प्रयन्तपदमत्र ना-
वगृह्यते अतो रिफितं न ॥

दीधरभास्वरिवरदददददददददरजागरजी-
गः ॥ वारपुनः पुनरस्थरकस्थः सस्वरहः

सनुतः सवरस्त्राः ॥ २९ ॥

दीधः, अभाः, अवरोवः, अदहः, दहः, अदहः, अजा-
गः, अजीगः, वाः, अपुनः, पुनः, अस्थः, अकः, स्थः, सस्थः, अ-
हः, सनुतः, सवः, अस्त्राः । इत्येतानि रिफितसञ्ज्ञा-
नि भवन्ति । आमा सुपक्वं शय्यानि दीधः । इषमूर्जं
सुक्षितिं विन्दमाभाः । किमावरोवः कुहकस्थ । अद-
हं वत्सममृजः । अपोपदद्विं पृषङ्गतदहः । उत्संहा-
यास्त्राद्व्युत्तूरदहः । अजागगास्त्रधिदेवः । आदिद्व्य-
सिष्ठश्चोषधीरजीगः । वारीग्मस्तूकद्व्यति । अनानु-
द्यत्यमपुनश्चकार । पुनरागाः पुनर्नव । महोराये
चितयन्त्र त्रिमस्थः । अवद्यमिव मन्यमानागुहाकः । शू-
रो न युध्यन्तवनो निद स्थः, सस्त्रस्त्रितन्वः । अहश्च
दृष्टामहः । सनुतर्वेदि तन्तः, सवर्दुघायाः पयः । आ

यस्ते योनिं घृतवन्तमस्माः ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायां ध्वजूटसु-
तोव्वटकृतौ परिभाषाप्रथमं पटलम् ।

संहिता पदप्रकृतिः ॥

संहिता पदप्रकृतिरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।
आसीमापटलात् । पदानि प्रकृतिभूतानि यस्याः सं-
हितायाः सा पदप्रकृतिः संहिताऽत्र विकारः । तथा
हि । षत्वणत्वादयो विकाराः संहिताया एव भवन्ति ।
प्रकृतिभूतत्वाच्च पदानां सिद्धत्वम् ॥

पदान्तान्पदादिभिः सन्दधेदिति य-
त्सा ॥ कालाव्यवायेन

संहितायाः पदानि प्रकृतिभूतानीत्युक्तं । न तु सं-
हितायाः स्वरूपं प्रतिपादितमित्यत आह । पदान्ता-
न्पदादिभिर्यदेकीकुर्वन्नेति अन्यमनुसरति सा संहि-
तेति । कालाव्यवायेन तु पदानां कालक्रमानुपादान-
परिपाद्या । सा चद्विविधा संहिता । आर्षी क्रमसं-
हिता च । आर्षी अयं देवाय जन्मने । क्रमसंहिता
पर्जन्याय प्रप्रगायत । गायत दिवः । संहितासञ्ज्ञा-
प्रयोजनं 'ऋतेन च द्वैपदसंहितास्वरौ' ॥

स्वरान्तरं तु विवृत्तिः ॥

अस्यामेव संहिता यां यत्स्वरयोरन्तरं वक्ष्यति । त
द्विवृत्तिसङ्घं स्यात् । नूतन्याते पूर्वथा च । विवृत्ति-
सञ्ज्ञाप्रयोजनं “यतो दीर्घस्ततो दीर्घाविवृत्तयः” इति ॥

सा वा स्वरभक्तिकाला ॥ १ ॥

सा विवृत्तिः स्वरभक्तिकाला वा स्यात् । स्वरभक्तेः
कालः । द्वाघीयसी सार्द्धमात्रा अर्धोनान्येति तत्रायं वि-
वृत्तेर्विभागस्तिः प्रकारः । उभयतो द्वस्वाः पादमात्रा
कालः प्रकृतमुभयः । प्रत्ययदर्शि । एकतो दीर्घाऽ
र्द्धमात्रा काला । नूतन्याते । सानोऽन्ये । उभयतो
दीर्घा, पादोनमात्राकाला । तार्द्धवर्द्धेति । इमा गावः स
रमेशारोऽच्छः । विवृत्तिषु प्रत्ययादेरदर्शनमिति दोषं व-
क्ष्यत्यतः, क्वाबोष्णावद्विवृत्तिरिति सम्यगव्याख्यातं न भ-
वति ॥

पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रं पदे दृष्टे-

षु वचनात्प्रतीयात् ॥

यत्किञ्चिद्विकारशास्त्रं तत्पदान्तेषु पदादिषु च वे-
दितव्यं । पदे दृष्टेषु पदावस्थायासुपलब्धिषु । पदेषु दृ-
ष्टेष्वपि वचनात्प्रतीयात् । वचनमन्तरेण विकारो न
भवति पदान्तेषु, वसुः सूनुः सहस्रः । चर्यमा मनुषः ।

पदादिषु । आपो हि ठा मंशोमुवः, परावीरासएत-
नः, पदे दृष्टेष्वातिक्रिं । ताऽयस्य पृतनायुवः, तस्मा अर-
गमामवः । अत्र पदे आकारस्यादृष्टत्वात्स्वरसन्धिर्न भ-
वति । वचनादितिक्रिं । अग्निमीले पुरोहितं । अत्र
मकारस्य पदान्तीयस्य वचनमन्तरेण न कश्चिद्वि-
कारः ॥

पदं पदान्तादिवदेकवर्णं प्रश्लिष्टमपि ॥

एको वर्णोऽयस्येत्येकवर्णं एकवर्णं यत्पदं तत्पदान्तव-
त्पदादिवच्च कार्यं लभते । यद्यपि प्रश्लिष्टं भवति । इन्द्रे
हिमत्स्यं वसः । उद्देति सुभगः ॥

आनुपूर्व्येण सन्धीन् ॥ २ ॥

पदान्तान्तादादिभिः सन्दर्धदिति यत्सा कालाव्यवा-
येनेत्यत्र पदपाठक्रमानुपूर्व्येण सन्धय उक्ताः सामान्य-
तोऽपीदानीं प्रश्लिष्टान् सन्धीनाम् । यदानुपूर्व्येण प्रश्लि-
ष्टान् सन्धीन् कुर्यात् । तद्यथा । इन्द्र । आ । इहि । मत्स्य ।
अन्धमः । इन्द्रशब्दस्य तु आकारेण सञ्च सन्धौ कृते इन्द्रा-
इति भवति । तत इहि अनेन सञ्च सन्धौ इन्द्रेहि भवति ।
ननु 'पदान्तान्तादादिभिः सन्दर्धदेति' इत्यनेनाप्येतदेव
प्राप्नोति इत्यथ किमर्थोऽयं योगः । शृणु । 'पदं पदान्ता-
दिवदेकवर्णं, मित्यनेन सूत्रेण पदान्तवत्कारं' लभतइ-

त्येतत्प्रथममुक्त्वा पञ्चात्पदादिवदित्युक्तं । अतः संक्षिप्त-
स्य पदस्य पूर्वमन्तकार्याणि प्रवर्तन्ते पञ्चात्पदादिका-
र्याणि । तथा चानिष्टं रूपं सिध्यति । । अतस्तदपवा-
टार्थमाह । अत्रापि यशानुपूर्व्येण सन्धयो भवन्ती-
ति ॥

एष स्य स च स्वराश्च पूर्वे भवन्ति व्य-
ञ्जनमुत्तरं यदैभ्यः ॥ तेऽन्वक्षरसन्ध-
योऽनुलोमाः

चतुः प्रकाराः सन्धयो भवन्ति । तद्यथा । द्वयोः
स्वरयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्व्यञ्जनस्वरयोः, स्वरव्यञ्जनयोरि-
ति । तत्र स्वरव्यञ्जनसन्धिमाह । एषः, स्यः, सः,
एतानि च पदानि यदा पूर्वाणि भवन्ति स्वराश्च
स्वरान्तानि च यदा पूर्वाणि पदानि भवन्ति । स्वरव्य-
ञ्जनं च यदा उत्तरं एतेभ्यो भवति । तदा ते अनुलो-
माः, अन्वक्षरसन्धयः इत्येवं सङ्ख्यावेदितव्याः । एष
देवो अमर्त्यः, उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति । ससु-
तः पीतये वृषा । स्वराः पूर्वे न निमिषति सुरणाः ।
एष स्य स च स्वराश्चेति द्विचकारकरणं तुल्ययोगनि-
वृत्त्यर्थं । तेनैतदुभवति । प्रतिलोमास्तु विपर्यये तएवे-
त्यत्र एषः स्य स इत्येते न गृह्यन्ते । यदि हि गृह्येरन् ।

गमत्सगोमतीत्यत्र तत्र प्रथमास्तृतीयभावमिति तत्कार-
स्य दकारः स्यात् । द्विषकारकरणात्त्वयं दीपो न
भवति ॥

प्रतिलोमास्तु विपर्यये त एव ॥ ३ ॥

तएवान्वक्षरसन्धयः प्रतिलोमा यदा भवन्ति । यदा
स्वरव्यञ्जनविपर्ययो भवति । पूर्वेषु सन्धिषु स्वराः पू-
र्वे व्यञ्जनान्युत्तराणि । इह तु व्यञ्जनानि पूर्वाणि स्वरा
उत्तरइत्यर्थः । तमिन्द्रं दानमीमहे ॥

तत्र प्रथमास्तृतीयभावं प्रतिलोमेषु
नियन्ति ॥

तत्र तेषु प्रतिलोमेष्वन्वक्षरसन्धिषु प्रथमाः स्वर्गाः पदा-
न्तीयाः तृतीयभावं गच्छन्ति । अर्वागावर्त्तया हरी । ह-
व्यवालग्निरजरः पिता नः, यदङ्गदाशुषे त्वं । इन्द्रस्य
त्रिष्टुबिह ॥

अथेतरेषु । ऊष्मापरिलुप्यते त्रयाणां-
स्वरवर्जम् ॥

अथेतरेष्वनुलोमेष्वन्वक्षरसन्धिषु ऊष्मा विसर्जनी-
यो लुप्यते त्रयाणां पदानां । एष स इत्येतेषां ।
स च स्वरं वर्जयित्वा । सहोमधोरिफितइत्यादिना

एष स्य स विसर्जनीयलोपे सति स्वरस्य लोपः प्राप्नो-
ति । अतः स्वरवर्जमित्युच्यते । एष कविरभिष्टुतः । उत
स्य वाजी । स वाज्यर्वा ॥

न तु यत्र तानि पद्याः ॥ ४ ॥

इत्येषां मध्ये अन्यतमत्, यत्र यस्मिन्पदे सावग्रहं भ-
वति तत्र विसर्जनीयलोपो न भवति तद्यथा । पशु-
षो न वाजान् । इत्याद्युदाहरणं द्रष्टव्यं । न तु यत्र
तानि पद्यादिति वा पाठः । तदा तु पद्यात्परभूतानि
यत्र तानि भवन्ति यत्र न लुप्यते । उदाहरणं तदेव ॥

पुरेतातितउना; प्रउगं नमउक्तिभिः ।

अन्तः पदं विवृत्तयः ॥

स्वरान्तरं तु विवृत्तिरित्युक्तमन्तः पदमध्ये या वि-
वृत्तयस्ताः प्रतिपादयन्त्यवग्रहसन्देहव्युदासार्थं । पु-
रएतेत्याद्याश्चतस्रः, अन्तः पदं पदस्य मध्ये विवृत्तयः ।
इन्द्र प्रणः पुरएते व, ननु पुरएतासि महतोधनस्य ते,
तत्कृतो नोदाहरणं भवति । पदवच्च 'पद्यानिति' प-
रिभाषितत्वात्पदसन्धिरेवायं । सक्तुमिवतितउनापुन-
न्तः । छन्दः किमासीत्प्रउगं । दाप्नोति नमउक्तिभिः ॥

अतो ऽन्याः पदसन्धिषु ॥ ५ ॥

अतो विवृत्तिचतुष्टयात् या अन्या विवृत्तयस्ताः

पदसन्धिषु वेदितव्याः । श्रुतकृषिसुग्रमभिमातिषा-
हं । कञ्जीवन्तं बच्चौगिजः । इतउत्तरं खरसन्धयः
प्राक्प्रकृतिभावात् ॥

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्व-
रम् ॥

अष्टौ समानाक्षराख्यादितइत्युक्तं । समानाक्षरे-
समानस्थाने च दीर्घमेकं उभे स्वरमापद्यते ।
अञ्चाजनि प्रचेतसः । सद्यो जज्ञानो विहीमिहः । क्षीरं
सर्पिर्मधूदकं । समानाक्षरइति किं । त एते वाच-
सभिपद्य । सस्थानइति किं । दूरवं नः सर्पिरासुतिः ॥

इकारोदयएकारमकारः सोदयः ॥

इकारपरअकारः एकारमापद्यते । सोदयः सह प-
रेण इकारेण । इन्द्र सामसिं रयिं, एतेनं सृजता सु-
ते ॥

तथा ॥ ६ ॥ उकारोदय ओकारम् ॥

यथा इकारोदय अकारः सोदय एकमेव वर्णमा-
पद्यते । एवमवर्णउकारोदय ओकारमापद्यते । एता
यामोपगव्यन्तः ॥

परेष्वैकारमोजयोः ॥

परेषु सन्ध्यचरेष्वैकारमापद्यते । अकारः सोद-
यः । किमविशेषेण नेत्याह ॥

ओजयोः प्रथमतृतीययोः ॥

एऐइत्येतयोः । आ एनं, ऐनं देवासः, स्वादापरै-
दपदभवेताः ॥

औकारं युग्मयोः ॥

द्वितीयचतुर्थयोः ओऔइत्येतयोः अकारः ओकार-
मापद्यते सोदयः । यचौषधीः समग्मत । तं यच्चं ब-
र्हिषि प्रौचन् ॥

एते प्रश्लिष्टा नाम सन्धयः ॥ ७ ॥

प्रश्लिष्टसङ्गाः सन्धयो वेदितव्याः एते समानाक्षरे
संस्थानइत्यारब्ध । प्रयोजनं प्रश्लिष्टादभिनिहितादिति ॥

समानाक्षरमन्तस्थां स्वामकण्ठ्यं

स्वरोदयम् ॥

समानाक्षरलक्षणमुक्तं अन्तस्थामापद्यते । स्वांस्था-
नेन । अकंठ्यं कंठ्यरहितं अकाराभ्यां विना । स्वरो-
दयं स्वरपदं, अभ्यर्षेयं जमदग्निवन्तः । अधीन्वचसप्तति-
चसप्तच । अकण्ठ्यग्रहणं यथासंख्यविवृत्यर्थम् । यथासंख्यं
हि संभवति । चतस्रोऽस्तस्याश्चत्वारश्च स्वराः, ऋस्वदीर्घौ

सवर्णादिति वचनात् ॥

न समानाक्षरे स्वेस्वे ॥

न भवति क्षैप्रः समानाक्षरे स्वे स्वे । ननु तत्रो-
क्तः प्रस्लिष्टः सन्धिः, सत्यं । उक्तो यदि नाम एवं म-
न्यते । मात्रिके प्रस्लिष्टः चरितार्थः, यथा दिवीव-
सूर्यं दृशे । सूर्यस्याभिर्न धेनुभिः । हिमात्रिकेषु क्षैप्र-
स्यावकाशः । तन्मा भूदिति । न समानाक्षरइत्यु-
क्तम् ॥

ते क्षैप्राः प्राकृतोदयाः ॥ ८ ॥

ते क्षैप्राः सन्धयः प्राकृतोदयाः । प्राकृतोदयाः प्रा-
कृतस्वरोदयाः । प्राकृतग्रहणं सोदयाधिकारनिवृत्त्य-
र्थं । क्षैप्रसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'क्षैप्राभिर्निहिषु चेति' ॥

विसर्जनीयोऽरिफितो दीर्घपूर्वस्वरो-

दयः॥आकारम् ॥

विसर्जनीय अरिफितः दीर्घपूर्वः सञ्ज्ञो-
पधः स्वरोदयः स्वरपरआकारमापद्यते । तथा, या-
उर्ध्वीः सोमराज्ञीः । अरिफितइति किं । वारि-
न्मण्डूकइच्छति । स्वरोदयग्रहणं समानाक्षराधिकार-
निवृत्त्यर्थम् ॥

उत्तमौ च द्वौ स्वरौ ॥

ऐऔ आकारमापद्यते खरोदयौ । स्वर्याय पन्याम-
न्वे तवाउ । उभा उ नूनम् ॥

ताः पदवृत्तयः ॥ ९ ॥

ताएतास्तिस्त्रः पदवृत्तय उच्यन्ते । अत्र याभिः स-
ञ्ज्ञाभिः शास्त्रज्ञद्वयवहति तावत्यः स्वव्यवहारार्थाः ।
याभिव्यवहारो नास्ति तासां ज्ञाने धर्मः फलम् ॥

ह्रस्वपूर्वस्तु सोऽकारम् ॥

ह्रस्वस्वरपूर्वस्तु सः अरिफितो विसर्जनीयः सोपधः
खरोदयः अकारमापद्यते । य इन्द्र सोम पातमः ।
अरिफितइति किं । अन्तरिच्छन्ति तं जने ॥

पूर्वौ चोपोत्तमात्स्वरौ ॥

पूर्वा च उपोत्तमात् । उत्तमात्पूर्वः स्वरः ऐकारस्तस्मा
त्पूर्वा एकारओकारौ स्वरपरौ अकारमापद्यते । अग्न-
इन्द्र वरुण मित्र देवाः । वायउक्थेभिर्जरन्तेत ॥

तउद्ग्राहाः ॥

तउद्ग्राहसञ्ज्ञाः सन्धयो वेदितव्याः । उद्ग्राहाणां
पूर्वरूपाण्यकारइति प्रयोजनम् ॥

दीर्घपरा उद्ग्राहपदवृत्तयः ॥ १० ॥

तथा ते एव उद्ग्राहदीर्घपराः सन्तः पददृश्यो भ-
वन्ति । कर्दूषते तुज्यते । सहस्रसावे प्रतिरन्तश्चायुः ।
उग्राणामिन्द्र ओजिष्ठाः ॥

ओष्ध्ययान्योर्भुग्नमनोष्ध्यवकारोऽ-

त्रान्तरागमः ॥

ओष्ठ्यौओकारश्चौकारौ योनी ययोस्तौ ओष्ठ्ययोनी
अकाराकारौ तयोः अनोष्ठ्ये स्वरे परभूते वकारश्च
अन्तरागमो भवति । यतओकारौकारयोः स्थानसंभू-
तौ अतः कारणात् अकारावोष्ध्ययोनी, तेन वकाराग-
मः । भुग्नं नाम चैतत्सन्धानं भवति । वायवायाहि
दर्शत । ऋतेन मित्रावरुणादृता दृधादृतसृशा । अनो-
ष्ठ्यइति किं । वायउक्थेभिर्जरन्ते उभाउपांशु प्रथमा-
पि वा वा ॥

ऋकारउदये कण्ठ्यावकारं तदुद्ग्रा-

हवत् ॥ ११ ॥

कण्ठ्यौ अकाराकारौ ऋकारउदये अकारमापद्य-
ते । तत्सन्धानं उद्ग्राहवत्सञ्ज्ञं वेदितव्यं । प्रऋभु
भ्योद्वतमिव । आप्नुषा यन्मधुनऋतस्य ॥

उद्ग्राहाणां पूर्वरूपाण्यकारे प्रऋ-

त्या द्वे ओभवत्येकमाद्यम् ॥ प्राच्यपञ्च-
चालपदवृत्तयस्ताः पञ्चालानामो-
ष्ठ्यपूर्वा भवन्ति ॥ १२ ॥

उद्ग्राह्याणां सन्धीनां यानि पूर्वरूपाणि ये पूर्वरू-
पा अवयवाः ह्रस्वपूर्वो विसर्जनीयएकारओकारश्च ता-
नि अकारे प्रत्यये प्रकृत्या द्वे भवतः । ओभवत्येकमा-
द्यं । ताश्च प्राच्यपदवृत्तयः पञ्चालपदवृत्तयश्चोच्यन्ते ।
एवं सामान्यतउक्त्वा, अथेदानीं विशेषमाह । पञ्चा-
लानामोष्ठ्यपूर्वा भवन्ति । इतरास्तु प्राच्यपदवृत्तयः ।
पुरोलाशं यो अस्त्वौ । अर्ध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । ते
अग्ने पातृभवो मन्दसानाः ॥

अथाभिनिहितः सन्धिरेतैः प्राकृत-
वैकृतैः ॥ एकीभवति पादादिरकारस्तेऽ-
त्र सन्धिजाः ॥ १३ ॥

अथशब्दो महाधिकारद्योतनार्थः । अभिनिहित-
सञ्ज्ञकः सन्धिर्वक्ष्यतइतिवाक्यशेषः । स च एतैः प्रा-
कृतवैकृतैरधस्तनैः । एकारौकाराभ्यां प्राकृताभ्यां
ह्रस्वपूर्वेण च ओकारभूतेन वैकृतेन च एकीभवति पा-

दादिरकारस्तेनाच चयः सन्धौ दृश्यन्ते । सुगन्तन्नेता-
वकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने । दघासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे
ऽग्ने । अचाचिन्मोसधोप्रितोरं । पादादिरितिकं ।
चिकित्वां सोचचेतसं नयन्ति, आरे अस्मं च शृण्व-
ते । अध्वर्यामद्विभिः सुतं । अभिनिहितसञ्ज्ञाप्र-
योजनं 'क्षैप्रामिनिहितेषु च'ति ॥

अन्तः पादमकासाच्चेतंसंहितायां ल-
घोर्लघु ॥ यकाराद्यक्षरपरं वकारा-
द्यपिवा भवेत् ॥ १४ ॥

अन्तः पादं पादमध्ये अधिकारवचनं । अकाराच्चे-
त् । अभिनिधीयमानस्याकारस्य विशेषणानि । अका-
राल्लघोः परमक्षरं लघु यकारादि वा वकारादि वा
यदि भवेत्संहितायां संहितापाठे अथ सः अकारः
अभिनिधीयते प्राक्तनैकैरेकीभवतीत्यर्थः । यकारा-
देः, यमैच्छाममनसा सोऽयमागात् । वकारादेः, तं
ष्टुक्लतो वरासः । यस्ते मन्यो ऽविधद्वज्ज । तेऽवदग्रथ-
माः । लघोरिति किं । व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतं, लघ्वि-
तिकं । दुहोतिदोमित्रमहोअवद्यात् । यकाराद्यक्ष-
रपरं वकाराद्यपीतिकं । एनं देवासोपमृतान्नोच-
स्यः । वज्जेण धृष्णोपपतानुदस्व । यथा शार्यातेअ-

पिबः ॥

अन्याद्यपि तथायुक्तमावोन्तोपहि-
तात्सतः ॥

यकारादि वकारादि वा यदक्षरसुक्तं तदुच्यते
यद्यप्यन्यव्यञ्जनादि तदक्षरं भवति । तथा तेनैव प्र-
कारेण युक्तं भवति । संज्ञितायां लघोर्लघु भवतीत्य-
र्थः । अथ तदा वोन्तोपहितात्सतः, अकारस्याभिनिधा-
नं भवति, आवएवमन्तो यस्य पदस्य तदावोतं, तेनोप-
हित आवोतोपहितः । तस्मादावोन्तोपहितात्सतः । स-
यत्र गावोभितोननन्त, तथायुक्तमिति किं, आगावोभ्यन् ।
आवोतोपहितात्सतइति किं । एतं देवासी अमृतासी अ-
स्यः ॥

अयेयोवेऽवइत्यन्तरैकारः सर्वथा भव-
न् ॥ १५ ॥

अये । अयः, अवे । अवः । एवमन्तैः पदैरुपहित अका-
रः सर्वथा सर्वप्रकारोऽपि सन्नभिनिधीयते । सर्वथा अ-
ह्यं गुरुलघ्वर्थं । अजीतये इतये पवस्व । तावञ्चयो-
रुपाधोनसन्तुः । युवं अ्वेतं यदेवेऽश्विनाश्वं । पुरुवरवो-
ऽनुतेकेतमायं । तदन्तग्रहणादिह न भवति । विपा-
वराहमयोअग्रयाहन् । तद्देवानामवोऽवद्याट्सीमहे ।

वद्वत्येते न चान प्र क्व चित्रः सवितैव
कः ॥ पदैरुपहितेनैतैः ॥

आ । न । प्र । क्वा । चित्रः । सविता । एव । कः ।
एतैः पदैरुपहितेन वद्वत्येतेन पदेन उपहितोऽकारोभि-
निधीयते । आवोऽहंसमितिददे । नवोऽन्वाः अथयन्त-
हसिस्ततः । प्रवोच्छारिरिचेदेवपुष्यर्द । कश्चोन्वाः क्वा-
हभीएव । चित्रो वस्तुयामः । तत्सवितावोऽमृतत्वमासु-
वत् । अत्रैववोर्युनश्चामि । कोवोतर्मरुतच्छट्टिविद्युतः
। एतैः पदैरिति किं । अच्छावो अग्निमवसे । पादम-
ध्यइति किं । उत येजामयोर्वावीनासः । अत्र च प्रका-
रान्तरेण जातत्वात् ॥

सर्वैरेवोदयाः परे ॥ १६ ॥

सर्वैरेव प्राकृतविद्युतैः एकारोकारैरुपहिताः स-
न्तः परे पादादिभूता अभिनिधीयन्ते, न ज्ञायन्ते क-
थमेते इत्यत आह ॥

अदादवर्त्तोऽजनयन्ताव्यत्या अभेद-
योपाष्टिस्वन्त्ववीरता ॥ अमुमुक्तमम-
तयेऽनशामहा अवत्वचोऽवीरतेऽवांस्य-

वे रथा ॥१७॥

अदात् । अर्चः । अजनयन्त । अव्यत्यै । अभेत् । अ-
योपाष्टिः । अवन्तु । अवीरतां । अमुमुक्तं । अमतये । अ-
नशामहै । अवत्वचः । अवीरते । अवांसि । अवः । अ-
रथाः इति । एतेषां पदानां सर्वैः पदैः उपहितः अ-
कारः उदयः सन्न अभिनिधीयते । सनः सनितासन-
ये सनोऽदात् । अमर्त्योऽवर्च उोषधीषु । यन्देवासोऽज-
नयन्ताग्निम् । उत स्म तेऽव्यत्यै पृणासि । विदिग्मेन ह-
षभेणापुरोऽभेत् । श्येनोयोऽपाष्टिं हन्ति दस्यून् । पदा-
दौ लक्षण्यतोऽभिनिहितः । पदमध्ये निपातनात् । अ-
धिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वक्षान् । माशेषसोऽवीरतापरिचा अत्रिंन-
महमुक्तम् । मानो अग्नेऽमतये । येन वस्योऽनशामहै, शि-
रोऽवत्वचोभरः । त्वचइतिक् । माशिवसो अवक्रमुः ।
मानो अग्नेऽवीर ते परादाः । आदेव्याहृणीमहेऽवांसि ।
आतेऽगो वरेण्यम् । आनोऽगोभिर्महतः । हुंउदाहरणे ।
अनश्वासो ये प्रवयोऽरथाः । अरश्मानोयेऽरथाः ॥

वासोवायोभिमुत्रे कवण्यः संक्रन्दनो
धीजवनः स्वधावः ॥ उत्सादतकृतावः
सगर्भ्यो हिरण्यशृङ्गइति चोपधा-

भिः ॥ १८ ॥

वासोवायः । अभिसुवे । कवध्यः । संक्रन्दनः । धी-
जवनः । स्वधावः । उत्सादतः । ऋतावः । सगर्भः । हि-
रण्यशृङ्ग इति च । एवं रूपाभिश्च उपधाभिरुपहित अ-
कारोऽभिनिधीयते । वासोवायोऽवीनां । अभिसुवेऽ-
भिमङ्गाय । कवध्योऽक्षोषधावनीः । संक्रं दनोऽनिमिष-
एकवीरः । पूषेव धीजवनोऽसिमोमः । रायस्सूर्दि स्वधा-
वोऽस्तिहिते, उत्सादतोऽगादङ्गादवत्तानां । सम्मलृता-
वोऽनुमागृभाय । सगर्भोऽनुसस्त्रासयूथ्यः । हिरण्यशृङ्गो-
योऽग्रस्य ॥ १८ ॥

येरा रायोध मेधायि नो ऽहिरग्नेऽभि-
दासति ॥ जायमानोऽभवोऽग्नेयं नृतो-
पोऽहति पिप्रति ॥ १९ ॥

येराः, रायोध । मेधायि । नोहिः । अग्नेऽभिदास-
ति । जायमानोऽभवः । अग्नेयं । नृतोपः । अंहोतिपि-
प्रति । एते च द्वैपदा यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । र-
थानां नयेराः । सवारायोधये पार्थिवासः । उपप्रागा-
त्सुमन्मेधायि सम्म । उत्तनोऽहिर्बुध्न्यः । योनोऽअग्ने-
भिदासति । जायमानोऽभवो महान् । त्वयाऽग्नेयं सु-
न्यन्यत्रमानस्य नृतोपः, तवत्पन्नयं नृतोपद्वन्द्वः । योनोऽग्रं

ज्ञोतिपिप्रति ॥

जम्भयन्तोऽहिं मरुतोऽनुभन्त्री यवसे-
विष्यन्वयुने जनिष्ट ॥ वृत्रहृतेर्वाः स-
मरेतमाना मरुतो मदन्नभितो नव-
न्त ॥ २० ॥

एते द्वैपदा यथागृहीते अभिनिधीयन्ते । जम्भय-
न्तोऽहिं वृकं रक्षांसि । एषास्यावोमरुतोऽनुभन्त्री । प्रो-
यदम्बा । नयवसेऽविष्यन् । इडायास्तुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ।
ताभिर्हृषट्चपत्येवीर्नः । नयस्वयन्ति समरेतमानाः ।
स्वर्नृषासो मरुतो मदन्ननु । समचगावोऽभितो नव-
न्त ॥

ब्रुवते ध्वंस्तवसे वाचि मेरपद्विधिरेऽग्ना-
नहुषेऽस्मत्पुरोऽभिनत् ॥ उपतेऽधा
वहते यं यमोऽदितिर्जनुषो यासुवितो
ऽनुश्रियेधित ॥ २१ ॥

एते च द्वैपदा यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । संह-
ब्रुवतेऽध्वन्वा । सत्यगुप्ताय तवसे वाचि । उत मेरपद्युव-

तिः । वैश्वानरे न दधिरेऽग्ना वसुनि । सनतसो नज्ज-
षोऽस्मत् । पुरोभिर्नदहंन्द्रस्य हृत्वे । उपतेधां सहमा-
नाम् । वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः । नराशंसश्चतुरंगोऽ-
यमोऽदितिः ॥ नय ईषन्ते जनुषो याः सुवितो देवां-
स्तुवितोनुपत्न । विश्वाऽअधिस्थियोऽधित ॥

वपुषे नु विशोयन्त सन्तोऽवद्यानि खे-
न सः । भरन्तोऽवस्यवोऽवोऽस्तुबुध्न-
योऽजो मायिनोऽधमः ॥ २२ ॥

एते द्वैपदा अभिनिधीयन्ते । प्रवांस्यो वयुषेऽनु प्र-
दान् । सहिष्योऽयन्त । अन्तः सन्तोऽवद्यानि पुना-
नाः । रये रथस्य खेनसः । स्थूरं न कश्चिद्भरन्तो व-
स्यवः । महि चीनामवोऽस्तु । अहिर्बुध्न्योऽज एकपात् ।
त्वंमायाभिरपमायिनोऽधमः ॥

देवो न यत्पुरुवसोऽसुरध्नोभूतोऽभिश्चे-
तोरुषस्तेननोद्य ॥ येजामयस्तेरद-
न्नोऽधिवक्तास्तेऽवर्द्धत तेऽरुणोभिः
सदोधि ॥ २३ ॥

एते च द्वैपदा यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । देवो

न यत्सविताः पुरुषूत पुरुषसोऽसुरमः । मेघो भूतोऽ-
भियन्तयः । कृष्णः श्वेतोऽरुणोऽयामः । तेन नोऽद्य वि-
श्वेदेवाः । तेनेति किं । तेनो अद्य ते अपरं । इन्द्र-
जामयउत ये जामयः । प्रतेरदहकृणो यातवेः स प्रा-
विता मघवानोऽधिवक्ता । तेऽवर्धंत स्वतवसुः । तेऽव-
खोभिर्वरं । राजेव सद्य निषदोऽधिवर्हिषि ॥

स्वाध्यो ऽजनयन्धन्वनोऽभिमातीर-
ग्नेयदह मनसोऽधियोऽध्वनः ॥ यो ह्यंस्ते-
विंदं स्तपसोऽधि नयोऽधि पादोऽस्य यो-
ति ब्राह्मणोऽस्या पोऽनयत् ॥ २४ ॥

एते च यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । स्वाध्यो जनय-
न्ब्रह्मदेवाः । ओजस्थिरेव धन्वनोऽभिमातीः । विश्वा
अग्ने यदहारातीः । दहेति किं । महोरायः सातिम-
ग्ने अपादधि । उर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । मनो
न योऽध्वनः सद्य एति । शतचक्रं योऽश्नः । तेऽविन्द-
न्मनसा दीध्यानाः । तपसोऽध्यजायत । भूषन् योऽधि ।
नेति किं । पावमानीर्योऽध्येतिवृत्तिः । पादेऽस्य विश्वा मू-
तानि । इन्द्रो विश्वायोऽति शृताव । ब्राह्मणोऽस्य सु-
खमासीत् । आपोऽनयत्सधमाः ॥

सोऽस्माकं यो द्वेपोभ्योऽन्यकृतेभ्यस्ते-
भ्योऽकरं पयस्वन्तोऽमृताश्च ॥

एते च हैपदा यथा गृहीतमभिनिधीयन्ते । उपस्ति-
रस्तु सोऽस्माकं । यः । यद्विति किं । सोऽस्माकमनवद्य ।
द्वेपोभ्योऽन्यकृतेभ्यऽ उच्यते । इदन्तेभ्योऽकरं नमः । शुक्राः
पयस्वन्तोऽमृताः ॥

अन्योर्वाकेऽथो इति नोदयेषु पुत्रः प-
राके च परावतश्च ॥ २५ ॥

अथाभिनिहितं सन्धिरित्यनुक्रम्य यदुक्तं पादादिर-
कारणकौ भवतीति तस्यापवादः । अन्यः । अर्वाके । अथो ।
एतेषूदयेषु । पुत्रः पराके । परावतः । एतेषु च पूर्व-
पदेषु यथासंख्यमभिनिहितो न भवति । पितरं न
पुत्रोऽन्यः । यन्नासत्या पराके अर्वाके । आविवास-
न्परावतोऽअथो ॥ २५ ॥

अन्तः पादं च वयो अन्तरिक्षे वयो
अस्याश्रयो हेतयस्त्रयः ॥ वो अन्धसः
शयवे अश्विनो भये श्रवो अधिसाज्ज
योजामयः पयः ॥ २६ ॥

अन्तः पादमित्युपक्रम्य यदुक्तं तस्यायमपवादः ।
 पादमध्ये च । अग्निं वयो अन्तरिक्षे । अन्तरिक्षद-
 ति किं । आवां वयोऽश्वासः । वयो अस्य । ऊर्ध्वो अग्ने
 वयो अस्य । अस्थितिकिम् । आवां वगोऽश्वासः । अश्व-
 यथो यथा, सतीनमन्युरश्वथायोऽअद्रिं । शतानीका
 हेतयोऽअस्य । त्रयः । चत्वारि शृंगा त्रयो ऽअस्य ।
 पान्तमावो अन्धमः । अन्धस इति किं । आवोऽहंसमि-
 तिन्द्रदे । वदत्यंते नचानप्रेत्यस्यायमपवादः । अये
 योवेवदत्यन्तैरित्यस्यापवादाः शेषाः । अपिन्व तं शय-
 वे अश्विनागां । यद्वा इवन्त उभये अधः । यन्तार्पदाय
 श्वो अध्वधत् । अधीतिकिं । श्वो मृत्यु । भरद्वाजां-
 त्सार्ज्यो अभ्ययष्ट । जामयो अध्वरीयतां । आमापद-
 स्य पयो अक्रतस्व ॥

प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः ॥

इदानीं प्रकृतिभावः । तच्च प्रथमं पदसंहितामा-
 ह । प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः । इतिकरणादौ पर-
 भूते प्रकृत्याप्रगृह्या भवन्ति । इन्द्रो इति । शतक्रतो
 इति शतऽक्रतो । सो इति । इन्द्राग्नी इति । हे इति ॥

स्वरेषु चाप्यम् ॥

स्वरेषु च परभूतेषु आप्यां संहितायां प्रकृत्या प्र-

गृह्या भवन्ति । ऋषिद्विष्टा आर्षी । राजन्ती अस्य भु-
वनस्य रोदसी अस्मि । इन्द्रवायू इमे सुताः । ते इद्वि-
ष्टा ईजते । प्रोअयासीदिन्द्रः । सोमो गौरो अधि-
स्थितः ॥

प्रथमो यथोक्तम् ॥

प्रथमः प्रगृह्यः आर्षी । संहितायां यथोक्तमेव भव-
ति । कश्च प्रथमः । ओकारचामन्वितजः प्रगृह्याइत्या-
दिना यत्तुक्तः । इन्द्रविन्द्राय मत्सरं । वायुव्येभि-
र्जन्ते । अत्राचिन्तो मधोपितोरं । यददोपितो अ-
जगन् । पुरुहूत पुरुवसोऽसुरमः । प्रथमइति किं ।
प्रोअयासीदिन्द्रः ॥

सहोदयास्ताः प्रगृहीतपदाः सर्वत्रैव ॥

सह उदयेन वर्ततइति सहोदयाः । ताः संहिताः
प्रगृहीतपदसञ्ज्ञा वेदितव्याः । सर्वत्रैव । पदसंहि-
तायां इतिकरणादौ परभूते स्वरे षु वार्ध्या उदयेषु
प्रगृहीतपदा भवन्ति । इन्द्रो इति । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । इन्द्राग्नी इति । अतप्यमाने अवसावन्ती
अनु ॥

त्र्यक्षरांतरास्तु नैवे ॥ २७ ॥

अक्षरपर्यन्ताः पुनः प्रगृह्या इवप्रत्यये न प्रकृत्य

भवन्ति । आर्यां संहितायां, दम्पती चक्रत विदा ।
आर्यामिति किं । दम्पतीइवेतिदम्पतीऽइव । तथा ।
उपधीव । उपधीइवेत्युपधी । इव । अक्षरान्ता इ-
ति किं । अक्षीइव चक्षुषायातम् ।

आर्यामेव सन्ध्ययकारपूर्वो विवृत्ते-

इत्र प्रत्ययः सन्नुकारः ॥

आर्यामेवेत्यवधारणं क्रमसंहितानिवृत्त्यर्थम् । सन्धो
भवः सन्ध्यः । सन्ध्यो यकारः पूर्वी यस्मात् इति स-
न्ध्ययकारपूर्वउकारः प्रकृत्या भवति । प्रत्यु अदर्श्या-
यती । अभूर्वाक्षीर्युः आपुः । विवृत्तेषु परभूतउकारः
प्रकृत्या भवति । अभूदुभाउ अंशवे । सोमं धनसा
उ ईमहे । सन्ध्यग्रहणं किं । तामेजराद्यजरं मरायु ।
यकारपूर्वइति किं । अभूर्वाक्षीः ॥

ऊकारादौ स्विति ॥

ऊकारादौ पदे परभूतेषु इत्येतत्पदं प्रकृत्या भव-
ति । ताभिहृषु ऊतिभिः । ऊकारादाविति किं । स-
पस्थाभिर्न धेनुभिः ॥

पूषेत्यकारे न चेत्तदेकाक्षरतत्र पूर्व-

म् ॥ २८ ॥

पूषा इत्येतत्पदं अकारादौ परे पदे प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यदि तत्पृषितिपदं एकाक्षरपदपूर्वं न भवति । तत्र पूर्वं चेन्न भवति । पूषा अविष्टुमाहिनिः । स्वस्ति पूषा असुरः । नचेत्तदेकाक्षरतत्र पूर्वमिति किं । नतंपूषाऽपिमृष्यते । तत्र पूषाभवत्सुचा ॥

अद्धा सम्राज्ञी सुशमी स्वधोती पृथुज्वयी
पृथिवीषामनीषा ॥ अयानिद्राज्या
प्रप्रेतिस्वराणां मुख्ये परे पञ्चमषष्ठ-
योश्च ॥ २९ ॥

इत्येतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति । स्वराणां मध्ये मुख्ये प्रथमे अकारे पञ्चमषष्ठयोश्च स्वरयोः परभूतयोः इकारे ईकारे चेत्यर्थः । अद्धादृत्ते मघवन्यार्थे दिवि । संम्राज्ञी अधिदेष्टु । एते शमीभिः सुशमी अभूवन् । स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् । ऊतौ अनूती हिरिशिप्रः । पृथुज्वयी असुर्ये च । दावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षं । ईषा अनोहिरण्ययः । पूर्वीर्यो मनोषा अग्निः । अया ईशानस्तविषीभिः । मानो निद्रा ईशत, ज्या इयं समने । धन्वन्निव प्रप्रा असि । मुख्ये परे पञ्चमषष्ठयोश्चेति किं । आरादुपस्व धागहि । आर्ष्यामेवेति किं । संम्राज्ञीति सं । राज्ञी ॥

स्वरे पादादा उदये सचेति ॥

सचा इत्येतत्पदं प्रकृत्या भवति । स्वरे पादादौ उ-
दयभूते । उगने काव्ये सचा इन्द्रः । सृजते सूर्यः स-
चा उद्यत् । स्वरे पादादा उदये इति किं । सचैषु स-
वनेष्वा । मुख्ये परे पञ्चमषष्ठयोश्चेत्यस्याधिकारनि-
वृत्त्यर्थं स्वरग्रहणं । केचित्किल पार्षदप्रपञ्चयज्ञप्रयोगे
कुर्वन्ति । इन्द्रइद्वर्योः सचेत्यतस्याभ्यासेऽपीमं प्रकृति-
भावं कुर्वन्ति तन्न । कथं । संहितायां यद्दृष्टं तदनेन
शास्त्रेण साध्यते नानेनादृष्टम् ॥

प्वन्तं जोषं चर्षणीश्चर्षणीभ्यः ॥ ए-

कारान्तं मित्रयोरस्मदीवन्नमस्युस्त्रियु-

पधं चेत्यपृक्तम् ॥ ३० ॥

इतिकरणः पदस्वरूपपञ्चम्यर्थः । एवमुपधं च आ-
इत्येतत्पदं षष्ठ्यन्तं चेत्प्रकृत्या भवति । स्वरे पदादा इ-
त्यनुवर्तते । षडित्येवमन्तं प्वन्तं । तस्मैर्जयन्तं सुष्ठ्वं
नदोष्वा उग्रन्तं । उतोन्वस्य जोषमां इन्द्रः । आयाहि
पर्वीरतिचर्षणीरां अश्वः । संसहस्वाकारिषश्चर्षणीभ्य
आं आविः । एषिदीने गभीरआं उग्र । उदुत्यश्चक्षुर्म-
हिमित्रयोरं एति । नचैतदुदाहरणमिह स्यादेकारौ-
कारौ चेयनेन सिद्धत्वात् । तन्न । नहि समानलक्ष-

ज्ञानां परित्यागो न्याय्यः । नचैतं विषयं स विधिः प्र
वेष्टुं शक्यत् । अत्राष्टकग्रहणात् । तत्र सामान्येन
विधानाच्च । तस्मात्साधूदाहरणं । इमाअस्मै मतयो
वाचो अस्मदां कृचः । आ स एतु यईवदां अदेवः ।
उपवो विश्ववेदसो न मस्युरां अमृजि । स्वरपादादा
उदयइति किं । सोमं वज्रिण आभरत् । इत्युपभृ-
तिकिं । आग्नेययो गभस्त्यो स्थूरयोराध्वन् । अष्टकमि-
किं किं । यः प्राणतो निमिषतो महित्वैकः ॥ ६ ॥

एकारोकारपसौ च कंठ्यौ लुशाद्वर्वा-
क् ॥

एकारश्च उकारश्च परौ ययोः अकारश्चाकारयोः
तौ तथोक्तौ लुशद्वर्वाः प्राक् प्रकृत्या भवतः । अबुधसु-
त्य इत्यत्र लुगः । एकारश्चोकारयोर्विशेषणार्थं पादा-
दिग्रहणमिहानुवर्तते । आयम्मावेना अरुहन्तस्य
एकं । तिस्रो द्यावः सवितुर्वा उपस्था एका । त्वं न
इन्द्राभरञ्चोजः । विश्वे दृष्टानि तक्विषीवउग्रञ्चोकः ।
लुशाद्वर्वागिति किं । यः प्राणतो निमिषतो महित्वै-
कः । पादादार्वागिति किं । मैत्रिमने विदह । अमितौ-
जा अजायत ॥

गोतमे चामिने त ॥

गोतमकृषिदृष्टे च अग्निनन्तेत्येतत्पदं प्रकृत्या भव-
ति । आते सुपर्णा अग्निनं तँ एवैः । पादमध्यप्राप्त्यर्थं
पुनर्वचनम् ॥

विभ्वा विधर्ता विपन्या कदायामाते
त्यृकारेऽप्यपादादिभाजि ॥ ३१ ॥

एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति कृकारादौ प्रत्यये
परे । अपि अपादादिभाजीत्यपि शब्दउभयार्थः । ते
वाजो विभ्वा कृभुः । आदित्यो असृजद्विधर्ता कृतं ।
भार्तप्रथमं विपन्या कृतस्य । अग्ने कदा कृतचित् प
रितवभ्यायां कृत्यं च ये । अयामातां कृणुत । कृ-
कारइति किं । उत त्वष्टोत विभवानु ॥

परुच्छेपेभीषापथेत्यकारे ॥

भीषापथेत्येते परुच्छेपे कृषौ अकारे प्रकृत्या भव-
तः । वृणान्न भीषा अद्रिबः । याहि पथा अनेहसा ।
कृषिग्रहणादिह न । कदर्यमृगो महस्यथाति । अका-
रइति किं । यद्येवयं तावनुशासता रजः ॥

एवाँ अग्निमन्त्रिषु सात्पुतोपधा ॥

एवाँ अग्निमित्येतद्द्वैपदं यथागृहीतं भवति । अ-
विमण्डले सत्पुतोपधसउन्नकंसन्धानं भवति । एवाँ अ-

निमज्ज्यम् । एवाँअग्निवस्तूयवः । अग्निग्रहणं किं ।
एवाग्निसहस्रं१वसिष्टः । लुतोपधासङ्ज्ञा प्रयोजनमि-
दानीमेव वक्ष्यति ॥

सचादयो या विहिताविशृत्तयःप्लु-
तोपधान्ताअनुनासिकोपधाः ॥ ३२ ॥

स्वरे पाठादावित्यादिना या विहिताः सचादयः ।
एवाँअग्निमन्त्रिषु साल्लुतोपधान्ताः । ता अनुनासिकोप-
धा भवन्ति । आनुनासिक्यसुपधानां विधीयते । उटु-
स्त्रिया । सृजते सूर्यः सचाउद्यत् ॥

सेदुसारिंसेमभिसाभिवेगःसेदभवः
सोपमासौषधस्नु ॥ सास्मा अरं सो-
तनः सेन्द्रविश्वासेति सास्माकमनव-
द्यसासि ॥ ३३ ॥

यथागृह्योतान्येतानि भवन्ति । अत्र विवृत्तिलोपो
निपात्यते । सेदुराजाजयनि । उट्ति किं । सद्दृभो-
जो यो गृह्ये । त्वमीशिषे सास्मान्नासत्सि । धिया
शमीसचते सेमभिः । अभीति किं । सद्ममादमहि ।
असत्सु मे जरितः साभिवेगः । सेदभवोऽयमवय । ऋ-

भवइति किं । सहृद्देषु गच्छति । जीवयाजं यजते
 सोपमादिवः । सौषधीरनुबध्यसे । अन्वितिकिं । सओ-
 षधीः सोऽपः सवनानि । सास्त्रापरं बाहुभ्यां । अर-
 मितिकिं । सोऽसौ चारुञ्छदयत् । सोषधः सोतनो-
 मतिं । नइतिकिं । मृग्यं । याचकर्थं सेन्द्रविश्वस्यकथः ।
 विश्वेतिकिं । सहन्द्रविश्वंअभि । कुहसेतिघोरं । सा-
 स्त्राकमनवद्यतूतुजान । अनवद्येतिकिं । उपसिस्तु सो
 ऽस्त्राकं । इत्येतदेवनिपातनं प्रत्युदाहरणमत्र । अत्रा-
 पि विसर्जनीयलोपो निपात्यते । अन्यत्र तु विसर्ज-
 नीयस्य कृतौ त्वस्याभिनिहितः । यस्तादृशोः प्रथमं
 सास्यकथः ॥

सेदग्ने सेदग्निर्वासिष्ठं सास्माकेभिः
 सेदुग्रःसेमेः ॥ सैनांसैनं सोदंचंसे मां-
 सोषां सेशे सेदीशे ॥ ३४ ॥

एतानि यथागृहीतं भवन्ति । सेदग्ने अस्तु सुभगः
 सुदानुः । अन्नइतिकिं । सहृत्तेति । सेदग्निर्ग्रीर-
 त्यस्त्वन्यान् । वासिष्ठमितिकिं । सहृदग्निः कण्वतमः
 कण्वसखा । सास्माकेभिरेतरीन । सेदुग्रो अस्तु मरु-
 तः । उग्रइतिकिं । सहृद्देषु । सेमेमहीरोदसी । सै-
 नानीकेन सुविद्वः । सैनं सहृद्देवो देवं । सेमनोषध्वरं

यज । सोऽङ्गं सिन्धुमरिणात् । सेमामविद्धिह प्रभृतिं,
सोषामविन्दुत्ससः । नसेशे यस्य रं वते । सेदीशे यस्य
रोमशं । ईशदृति किं । सदृहं वेषु ॥

नू इत्या ते सा नो अव्येवो अस्मे वासौ
वेद्यस्याम् ॥ धिष्णे मे नू अन्यत्राचित्पा
दादौ नू इन्द्रोत्यर्वाक् ॥ ३५ ॥

यथा गृहीतमेतानि पदानि भवन्ति । नू इत्यातद्वति
दीर्घत्वं निपात्यते । सन्धिस्तु पदे अदृष्टस्य न भवति ।
नू इत्या ते पूर्वथा च । तद्वति किं । आरे । पद्याकोन्वि-
त्या । सा नो अव्ये इति सानावव्यद्वतिप्राप्ते ओकारो नि-
पात्यते । सन्धिस्तु पूर्ववन् । दशस्वसारो अधिसानो
अन्ये । वाचस्मि अभिनिहिताभावो निपात्यते । प्रप्रा-
वो अस्मि स्वयशोभिः । अस्य वासा तु अर्चिषा । वै अ सौ
प्रक्षेपो निपात्यते । वेद्यस्यां प्रगृह्यस्यान्तस्यां निपात-
यति । स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याधिष्णेमे, इकार-
लोपो निपातितः । पदान्तपदाद्योरेत्वं वा । आविवा-
सग्नोऽहसौ धिष्णयेते । नू अन्यत्राचित् दीर्घो निपात्य-
ते । नू अन्यत्राचिद्विषः । पादादौ नू इन्द्र । पादादौ
वर्तमानस्य दीर्घत्वं निपात्यते । नू इन्द्र राये वरि वः ।
पादादाविति किं । यद्विन्दुदृष्टिवी । ऊत्यर्वाक् ।
प्रकृतिभावे प्राप्ते अन्तस्यापत्तिर्निपात्यते । बर्हिषदः

पितृकृत्यर्थाक् ॥

उदू अयान्नृजेपितं धनर्चं शतर्चसन्द-
शोणयेदशोण्ये ॥ यथोहिषे यथोचिषे
दशोणिं स्वरोदयं पिवा इमं रथो-

लह ॥३६॥

एतानि यथागृहीतं भवन्ति । उदूअयान् । दीर्घ-
त्वं निपात्यते । सन्धिस्तु पदे अट्टस्य नेत्युक्तं । उदू
अयान्नृपवक्त्रेव । अयानिर्नातिकं । उदेति सुभगः । रजे-
षितं । विमर्जनीयस्य प्रक्षेपो निपात्यते । अश्वेषितं ।
रजेषितं । धनर्चं । उत्तरपदादि लोपः । हिगिष्मसु
नार्वाण धनर्चं शतर्चसंपूर्वत् । विचक्रमे शतर्चसं म-
हित्वा । दशोणये । अत्र पञ्चसु औकारे प्राप्ते ओ-
कारो निपात्यते । दशोणये कवयेर्कसातौ । दशशिप्र-
दशोण्ये । वाचं दूतो यथोहिषे । पिवादधृग्यथोचि-
षे सवेतसुन्दशमयं दशोणिं । स्वरोदयं पिवा इमं ।
हैपटमेतद्व्यागृहीतं भवति । इन्द्र सोमं पिवा इमं ।
एदं बर्हि । स्वरोदयमितिकं । इन्द्र सोमं सोमपते
पिवेमं माध्यन्दिनं । रथोलहौकारे प्राप्ते ओका-
रः । एनो त तुभ्यं रथोलहभक्षैः ॥

वीरास एतन तमू अकृण्वंस्ततारेवप्रै-
 षपूरोदसीमे ॥ धन्वर्णसः सरपसः स-
 चोत प्रधीवर्वालू उतसर्त्तवाजौ ॥ ३७ ॥

एतानि द्वैपदानि यथागृहीतं भवन्ति । परावीरास ए-
 तन । इकारस्य एत्वं । तमू अकृण्वन्नेषा । दीर्घत्वं ।
 अकृण्वन्निति किं । तस्यभिप्रगायत । एवेन्तु कं सिन्धु-
 मेभिस्ततारेव । एत्वं । एकारौकारपरौ चेति सचा-
 दिविट्तिप्रतिषेधः । प्रैषयुर्न विद्वान् । एकारे प्राप्ते-
 ऐकारः । अन्तर्मही बृहती रोदसीमे । प्रगृह्यसन्धेर-
 पवादः प्रक्षेपः । धन्वर्णसीनघः । पद्यादेरकारलोपो
 दीर्घस्य वा ह्रस्वः । अरमयः सरपसस्तारायेति पूर्ववत् ।
 स्वस्तिधामहे सचोतैधि । सचादिविट्तेः प्रतिषेधः ।
 उपधीव प्रगृह्यस्य प्रक्षेपः । वीलू उत प्रतिष्कम्भे । दी-
 र्घत्वं । अत्यौ इव प्रासृजः सर्त्तवाजौ । प्रक्षेपो निपा-
 त्यते ।

अश्विनेव पीबोपवसनानां महो आ-
 दित्या उषसामिवेतयः ॥ स्तोतव अ-
 व्यञ्च सृजाइयध्यै सचे न्द्रसानी अ-

व्यये स्वधामिता ॥ ३८ ॥

एतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति । यद्वा वाक्कीभि-
रन्वनेव । सचादिविदुतेः प्रतिषेधः । एत्वं च । अग्नि-
षात्तानां पीबोपवसनानां । विमर्जनी स्य लोपः प्रक्षे-
पश्च । निपात्यतइतिमर्वच । महोआदित्यां अदितिं ।
अकारस्योत्वं । आते चिकिच उषमामिवेतयः । ऐका-
रे प्राप्ते एकारः । वेतिस्तोतव अन्व्यं । अभिनिहिता-
भावएकारस्य च अत्वं । मानुर्नसीसुपमृजाइयध्वै । आ-
त्वं । ब्रह्मा च नोवसो सचन्द्रः सचादिविदुतेः प्रतिषेधः ।
दृषा पवित्रे अधिमानो अव्यये । औकारस्य ओत्वं । अ-
नुस्वधामितादस्ममीयते । अद्वादिपाठात्प्रकृतिभावे
प्राप्ते प्रक्षेपः ॥

गोओपशागो ऋजीकप्रवादौमनीषा
आत्वा पृथिवी उत द्यौः ॥ मनीषा
वस्यूरणया इहाव बृहतीइवेति च य-
थागृहीतम् ॥ ३९ ॥

इत्येतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति । इतिक्ता-
णसमाप्तिवचनः । चकारः समुच्चीयार्थोयः । गोओप-
शागोऋजीकइत्युभयोः प्रकृतिभावो निपात्यते । प्रवाः

दवचनास्त्रिङ्गविभक्तेरनुपलक्षणं । या ते अष्टागोत्रोप-
 या । असाविदेवं गोत्रजीकमन्त्रः । इमा हि वाङ्मो-
 कजीकाः । अर्वागुपभामनीषा आत्वा, प्रकृतिभावः ।
 सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः । प्रकृतित्वं । द्यौर्गितिकं ।
 ऋग्यं, ऋग्णा वृद्धती मनोषावस्थ । स्वर्गादित्वे प्राप्ते
 प्रकृतिषत्वं । उक्त्येषु रणया इह । दीर्घत्वं, कदावसो-
 र्को । इत्यत आवसर्चादिविदृष्टेः प्रतिषेधः । वृद्धती इव
 सूतवे रोदसी । प्रवृत्त्यालक्षणातः प्रकृतिषे प्राप्तेप्रकृति-
 त्वं । यथागृहीतग्रहणं च काकाक्षिवदुभयं सम्बद्धं
 उपरिष्ठादधस्ताच्च ।

योनिमारैगगादारैगादैरैगरैर्दुर्यो-

णआवृणक् ॥ हन्त्यासद्रुपआरुपितम-
 नायुधासआसता ॥ ४० ॥

एतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति । स्वमा स्वस्ते-
 ज्या यस्यैयोनिमारैक् । योनिग्रहणं किं । ऋग्यं । क-
 शतीश्च त्यागादारैक् । आरैकपंथां यातवे सूर्याय ।
 निर्विशेषेणोपादानमर्हर्चादि स्नापनार्थम् । दुर्योणआवृ-
 णङ्मन्त्रवाचं । दुर्योणइति किं । वज्रेण हत्वा दृणास्तु वि-
 ध्वंशिः । इति रक्षो हन्त्यामहदन्तं । हन्तीति किं ।
 अमत्सु मे । अग्रेरुपअरुपितं । रूपइति किं । अनायु-

वास आसता सचक्षां । अनायुधासद्वृत्तिकम् ॥ ८० ॥
 अस्त्वास्तो निराविध्यदभ्यादेवं क
 आसतः ॥ न्यावृणङ्नाकिरादेवोऽ
 न्याविध्यदेनमायुनक् ॥ ४१ ॥

एतान्यपि यथागृहीतानि । असन्तस्त्वासतं इन्द्र-
 वक्ता । अस्त्वितिकं । देवानां पृथ्वी युगे सतः । सतश्च
 योनिमसतश्च । निराविध्यद्विरभ्यधा । निरितिकं ।
 भुवद्विष्वमभ्यादेवमोजमा । अभीतिकं । मनेमि त्व-
 मन्मदाभदेवं । क आसतो वचसः सन्ति । कद्वितिकं ।
 सतश्च योनिमसतश्च । इन्द्रो यः शुष्णमशुषन्यादृणक् ।
 नीतिकं । वर्ज्जिण इत्वा दृणक् । ययोः शत्रुर्न किरा-
 देव आहते । नकिरिति किं । अदेवोपदभ्यौहिष्ट ।
 न्याविध्यद्वितीविशस्य । नीतिकं । यमेन दत्तं चित-
 एनमायुनक् । एनमिति किं । अयं रथमयुक्मत्तर-
 श्मिम् ॥

अहिहन्नारिणक्पथआयुक्षातामुदा-
 वताः ॥ रिक्फमारैग्य आयुक्तकुरु श्रव-
 णमावृणि ॥ ४२ ॥

एतान्यपि यथागृहीतानि । बोधोतीनामहिह-

आरिण्यपयः । अहिहन्मिति किं । आयुक्षतामन्विना ।
 उदावता त्वक्षमा । नजामयेताम्वोरिस्फमारैक् । रि-
 स्फमिति किं । य आयुक्त तु जागिरा । यद्विति किं ।
 अयुक्त मप्तशुग्ध्युवः । कुरु अथवा माहृणिराजानं । अत्र
 येषां विशेषणपदानां उदाहरणानि न विद्यन्ते तेषां
 छन्दः परिपूर्तिफलं । योनिमारैगित्यादीनि पदानि
 यानि तेषु दीर्घत्वं आदिस्वरस्य निपात्यते ॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं नरावाशंसुपूष-
 णम् ॥ नराच शंसं दैव्यं ता अनानुपू-
 र्व्यसंहिताः ॥ ४३ ॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं महत्त्वात् । नरावाशंसं पृषणम-
 गोक्ष्यम् । नरा च शंसं दैव्यं च धर्त्तरि । ता अनानुपूर्व-
 यसंहिताः । नह्यन्तेषां चयाणां यदाऽऽनुपूर्व्येण संहिता-
 स्ति । संहितापदप्रकृतिः पदानां पदादिभिः सन्द्ध्य-
 देतीत्यस्यापवादः । सङ्ज्ञाप्रयोजनं अनानुपूर्व्ये पद-
 सङ्घ्यदर्शनात् ॥

यतो दीर्घस्ततो दीर्घा विवृत्तयः ॥

स्वरान्तरं विवृत्तिरित्युक्तं तत्र यतो दीर्घस्वरौ भवति
 पुरस्तात्पश्चादुभयतो वा ततो दीर्घवृत्तयो वेदितव्याः ।

सूचीपत्र ।

			द.	भा.	पा.
मनोरमाशब्दरत्नटीकासहित	२	०	०
कारिकावलीमुक्तावलीदिनकरीटिप्पणीसहित	४	०	०
वीजगणितपं०सुधाकरकृत टिप्पणीसहित	१	०	०
जातकतत्त्वज्योतिष	०	१२	०
सांख्यचन्द्रिका	०	८	०
दत्तकमीमांसा	०	८	०
लघुकौमुदीटिप्पणीसहित	०	६	०
" भाषाटीकासहित	४	०	०
पराशरस्मृति (पराशरसंहिता)	०	६	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीमूल	०	४	०
पाणिनीयशिक्षासभाष्य	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
वसिष्ठसिद्धान्तज्योतिष	०	१	६
तर्कसंग्रह	०	१	६
शब्दरूपावली	०	१	६
उपसर्गवृत्ति (प्रागुपसर्गार्थसंग्रहः)	०	१	०
धातुपाठ	०	२	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
परिभाषापाठ	०	०	६
प्रथमपरीक्षा	०	२	०
गोलप्रकाश	२	८	०
सरस्वतीकठाभर्णसटीक	५	०	०
व्युत्पत्तीवादमूलजीवद	२	०	०
तत्त्वबोधनोपनिषद्सिद्धान्तकौमुदीकीटीका	४	०	०
चक्रदत्तमूल (काशी)	१	८	०

शृंगारतीलकसटीक	०	२	०
व्यायतत्वप्रबोधनी	०	२	०
चानक्यनीतीमुल	०	१	०
कारिकावलीमुल	०	२	०
लघुसंग्रह	०	३	०
गंगासहस्रनाम	०	२	०
सत्यनारायणमुल	०	१	६
महीमनमुल	०	१	०
अमरकोशमुल सांचीपत्रा	०	८	०
पंचक्रोशी यात्रा	०	१	०
रत्नाशुकसखादभाषाटीका	०	२	०
दानमयुख	१	८	०
प्रायश्चित्तमयुख	१	०	०
व्यवहारमयुख	०	१२	०
हीतोपदेशमुल	०	८	०
सुयुतमुल	३	०	०
पींगलछन्दसूत्रसटीक	१	८	०
भट्टीकाव्यपाचसर्ग	०	६	०
वीणासहस्रनाममूल	०	१	०
प्रबोधचन्द्रोदयनाटकसंस्कृतटीकाभाषाटीकासङ्गीत	०	१२	०
शुक्लयजुः वेदसंहिताकाभाषाभाष्यखंड २ ३ ४ प्रत्येक खंड १	०	०	०
कृष्णभट्टीव्युत्पत्तीवादकीटीका	०	८	०
व्याकरणकौमुदीभागदुसरा	१	०	०
संस्कृतारम्भः	०	२	०
संस्कृतीपक्रमः	०	४	०

इनसे अधिकबहुतसोसंस्कृतहिन्दीअंग्रेजीआदिपुस्तकेंब-
मारेयहांमिलतीहैंजिनकोअपेक्षितहोइमारेपासलिखे।

ब्रजभूषनदास और कम्पनी

बनारस।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 59.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ॥

यौगधितयुगलकिशोरपाठकान्तेवासिना मैथिलस्वामी संस्थापित भास्करपाठशाला प्रधा-
नाध्यापकेन श्रीसत्यनारायणमन्दिराध्यापकेनच श्रीमद्गौडवंशावतंसेन श्रीसत्यधित
प्रमुदत्त शर्मेणा संशोध्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRĀTISĀKHYA
OF THE RIGVEDA,
WITH THE COMMENTARY OF UVVATA.

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT

YUGALAKIŚORA VYĀSA,
A SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE
And His Esteemed Pupil Pandit
PRABHUDATTA ŚARMĀ.

Fasciculus II.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1901.

सूचीपत्रम् ।

गोलप्रकाशः	२	८	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धातुपाठः	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम्	१	०	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
मुद्राराक्षस	०	१२	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती महामहोपाध्यायपण्डितसुधाकरद्विवेदी- कृतटिप्पणीसहिता	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वाक्यकुसुमाञ्जली	१	०	०
विनयपत्रिका	०	६	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
व्याकरणकौमुदी उपक्रमणिका का दूसरा खण्ड	१	०	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	५	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुकावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०

गोषाहं दोषावति । यश्चानयत्परावतः । तां चाप्रोदेवी-
रिहा । विविधान्युदाहरणानि ॥

द्विषंधयस्तुभयतः स्वरस्वराः ॥ ४५ ॥

द्वौ संधीयासां विवृत्तीनां ताद्विसंधयः तास्तुभयतः स्व-
रावेदितव्याः । मध्यगनस्वरस्य उभयतः स्वरौ यासां विवृ-
त्तीनां ता उभयतः स्वरस्वराः । अभूदुभा उं अंशवे ॥ तस्मा
उ अद्वय । संज्ञाप्रयोजनं । अर्धर्चाति कुर्युं रधोद्विषेधौ

प्राच्यपंचालउपधानिभोदयाः

शाकल्यस्यस्थविरस्य ॥ ४६ ॥

प्राच्यपंचालपदद्वययोरधस्ता त्र्यतिपादिताविवृत्तयः
तासां शाकल्यस्यस्थविरस्यमतेन किंचिदुच्यते । प्राच्यपं-
चाललक्षितानां विवृत्तीनां उपधाः तन्निभाः तादृशा उ-
दयायासां तास्तथोक्ताः । एषदेवोऽमर्त्यः । आंगिरसो
जुह्वे वाजि अस्मिन् । नो अहप्रविंदसि ।

द्वूतरास्थितिः ॥ ४७ ॥

द्वूतरातु अस्माकं शाकलानां स्थितिः प्राकृतोदयत्यं-
म । एषदेवः आंगिरसो जुह्वे । नो अह ॥

**इति वज्रटपुत्रीव्वटकतौ प्राति-
शाख्यभाष्ये संहितापटलं द्वितीयम् ॥**

उदात्तश्चा नुदात्तश्च

स्वरितश्च त्रयः स्वराः ॥

आयामविश्रम्भाक्षेपैः स्तु उच्यन्ते ॥ १ ॥

प्रथमप्रष्टी संहितापरिभाषाचक्रस्य द्वितीयसं-
हितागतलोपागमवर्णविकारानुक्ता अथेदानींस्वरसं-
धिमाह ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्च संक्षेपतःस्व-
रास्त्रयोवेदितव्याः । इदानीन्तानुपलक्षयितुमाह ॥ आ-
यामविश्वंभाक्षेपस्तद्वच्यन्ते ॥ आयामोनाम वायुनिमित्तमू-
र्ध्वगमनं गात्राणां तेन वच्यन्ते स उदात्तः ॥ विश्वंभोनाम
अधोगमनं गात्राणां वायुनिमित्तं नः नो आक्षेपोनाम
वायुनिमित्तं तिर्यग्गमनं गात्राणां क्व न्यक् ।

अक्षराश्रयाः ॥ २ ॥

स्वरोक्षरमित्युक्तं अक्षरमाश्रयीभूतं येषां तितथीक्ताः ॥
स्वराणां सक्षरैः सह धर्मधर्मिभावसंबन्धो न तु व्यञ्जनैः ।

**एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरि-
तः स्वरः ॥ ३ ॥**

उदात्तानुदात्तौस्वरौ तत्रौ तयोः स्वरितः स्वरो निष्प-
द्यत इत्यत आह । एकाक्षरसमावेशे सति पूर्वयोरुदात्ता-
नुदात्तयोः स्वरितः स्वरो निष्पद्यते । तेवर्धतस्वतवसः ।
ब्राह्मणोऽसौ । सुचावष्टतं जम्बीव । अर्धं कंजं जामहे वृन्तः
सर्पिरासृतिः ।

**तस्योदात्ततरोदात्ता दधर्माच्चा-
र्धमेववा ॥ ४ ॥**

तस्य स्वरितस्य स्वरस्य द्विस्वरसंभूतस्य पृथक् व्युत्पा-
द्यकथनं क्रियते । उदात्तात्मकांशात् उदात्ततराच्चादा-
वर्धमात्रावेदितव्या ॥ अर्धं कंजं । अर्धमेववा । अर्धमात्रा-

वत् विमात्रस्य स्वरास्यार्धमयमुदात्तांशः कथितः । ते वर्धत
अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिः ।

स्वरितस्य परः शेषो यद्वर्धमानो यदि मात्रिकः स उ-
दात्तश्रुतिः । उदात्तवच्छ्रूयते । यथा त्रपुतास्योः संयो-
गे सति कांस्यस्य धात्वन्तरस्योत्पत्तिरेव मिहापि द्रष्टव्या ।

न चेत् । उदात्तं बोध्यते किञ्चि-
त्स्वरितं वाक्षरं परं ॥ ५ ॥

चेच्छब्दो यदर्थे ॥ यदि न भवति उदात्तमक्षरं स्वरितं-
वापरं । ते वर्धत । दिवौ वचक्षुः, । वृन्तः सर्पिरासुतिः ।
यदि उदात्तस्वरितं वापरं स्यात् तदा योऽनुदात्तः परः शेषः
स्यात् । स च कपटयुच्यते वचक्षुः । न यो युक्तितिष्ठो ३
यथा दिवौ ३ क्षोरारं । अर्भौ ३ दमिकमिकः । अहन्य १
न्यसहसा ॥ उदात्तपरस्योदाहरणं । शतचक्रं यो ३ क्षी-
वर्तनिः । स्वरितपरस्योदाहरणं एव च कृत्वा उदात्तपूर्वः
सर्वे वासकं पाः सुगः अनुदात्तपूर्वेषु तु क्रियमाणेषु मात्रा-
धिक्यं स्यात् सच दीपः । अयथा मात्रं वचनं स्वराणां मि-
ति दर्शयति चोदात्तपूर्वत्वकपनं क्रमहेतौ । स्वरैकदेशस्व-
रितस्य अचोत्तरपदानि हन्यादिति ।

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तपदेक्षरं ॥ ६ ॥

एवमुदात्तानुदात्तसंघौ द्वौ स्वरानभिवाद्या वेदानो-
मेकपदप्रभावा नाह । स्वरितानुदात्तस्वरूपव्याचिख्या-
सया सर्वस्मिन्नेव पदे एकाक्षरमुदात्तं वा स्वरितं वा भवति ॥
शेषमनुदात्तमयं ताकदुत्सर्गः । सर्वानुदात्तस्वरूपं कथाद्यु-

दातैर्वा स्वरितैर्अपदेशः आदादात्तंक्रियते ॥ आदादात्तं
 इंद्र । मध्योदात्तं । अग्निना । अंतोदात्तं । यानु । कः ।
 आदिसुरितं । सुर्गारे । मध्यसुरितं । हृदय्यया । अंतसु-
 रितं । कन्या । सुरितएव । क । स्यः । विरुदात्तं । व-
 हस्पतिः । विरुदात्तं । इंद्रावृहस्पतौ । सर्वानुदात्तं । वः ।
 नः । एतेएकादशस्वराः पदेषुप्रत्येतव्याः तत्प्रतिपादना-
 र्थमाह । एकस्मिन्पदे उदात्तपूर्वं स्वरितमक्षरं मनुदात्तं-
 प्रत्येतव्यम् ॥ सांज्ञितिकं सस्यायंधर्मो नुदात्तस्यसतः उ-
 दात्तपूर्वस्य । इंद्रः । होता ॥

**अतोऽन्य त्स्वरितंस्वारं जात्य-
 माचक्षतेपदे ॥ ७ ॥**

अतः प्रकृतादुदात्तपूर्वात्स्वरितात्स्वरा द्वादन्यदेक-
 स्मिन्नेवपदे स्वरितंस्वारं तज्जात्यमाचक्षते । व्यालि-
 प्रभृतयः । किमन्य त्पदमत्राभिप्रेतं अपूर्वत्वंवानी-
 चपूर्वत्वंवा । अपूर्वोदाहरणं ॥ स्वः । क । न्यक् । नी-
 चपूर्वस्य । कन्या । हृदय्यया । जात्यस्वरूपेणैवोदात्तानु-
 दात्तसंगतिंविना जातोजात्यः । यत्तुक्तं । स्वरितस्यो दा-
 त्तानुदात्तसंगतिरिच्छते । तदुदात्तपरस्येवा नुदात्तस्य-
 फलं । तस्य उदात्तपरस्य स्वरितपरस्यचकंपः । कन्या इ
 वारवायती । का इ भीशवः ।

**उभाभ्यांतुपरंविद्या ताभ्यामु-
 दात्तमक्षरं ॥ ८ ॥**

अनेकमप्यनुदात्तम् ॥ ९ ॥

तुशब्दोविशेषार्थः । उभाभ्यां तु जात्योदात्तपूर्वाभ्यां तु परंविदात्तात् ताभ्यां परं जानीयात् ॥ उदात्तमक्षरं मुदात्त-
श्रुतिरुदात्तव द्विप्रचितः श्रूयते । अनुदात्तमनेकमपि ब-
ह्वन्यथ्यक्षराणि । अत्राप्येतदेव कथ्यते ॥ यथा सर्वस्मिन्ने-
वपदे एकमक्षरमुदात्तं स्वरितं वा भवति । शेषमनुदात्त-
मिति ॥ तत्प्रचयं भवति उदात्तात्परं अनुदात्तं स्वरितं-
स्वरितात्परं प्रचयं भवतीत्यर्थः । मादयस्व । अदब्धव्र-
तप्रमतिः ॥

नचेत्पूर्वन्तथागतात् ॥१०॥

चेच्छब्दोऽयदर्थः । यदि न भवति पूर्वन्तथागतादक्षरात्
स्वरितगतादुदात्तगताद्वा स्वरितत्वं प्राप्तादुदात्तत्वं वा प्रा-
प्तात् ॥ पूर्वं न भवति यदित्वेवंभूताक्षरात्पूर्वं भवति ॥
अथ प्रकृत्यैवाऽवतिष्ठते ॥ मादयस्वस्वर्णरे । अदब्धव्रत-
प्रमतिर्वसिष्ठः ।

**उदात्तवत्येकीभाव उदात्त-
संध्यमक्षरम् ॥ ११ ॥**

इदानीं पदांतपदादयोः संधौ उदात्तानुदात्तस्वरि-
तप्रचितानां बलावलमाह । यस्मिन्नेकीभावे परंपूर्वम् ॥
क्षरं वोदात्तं भवति । इतरस्तु चतुर्णां स्वराणां मन्यतमः
स उदात्तवानेकीभावः तस्मिन्नुदात्तवत्येकीभावे उदात्त-
संध्यक्षरं जानीयात् ॥ इयोरुदात्तयोः । तानि न राजुजु-
षाणोपा । इंद्रेहि मत्स्यं घसः । अत्र मध्यगतपाकार
उदात्तोऽधस्तनं स्वरितं मुपरितनं चानुदात्तमुदात्तीक-
रोति ॥ (१) शरदोनया तींद्रः । प्रचित उदात्ते न लुप्तः ।

अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे ॥ १२ ॥

उदात्तस्तावत्स्वरांलुपत्यथस्वरितोनुदात्तं लुपत्येतद्-
र्शयति । अनुदात्तोदये पुनरथविशेषः स्वरितपदोऽनुदा-
त्तः स्वरितमापद्यतेऽक्षीरसर्पिर्मधूदकं ।

इकारयोश्चप्रप्लेघेऽक्षैप्राभिनिहितेषुच ।
उदात्तपूर्वरूपेणाकल्यास्यैवमाचरेत् ॥ १३

इस्वरयोरिकारयोः प्रप्लेघेऽक्षैप्रसंधिषुप्राभिनिहितसं-
धिषुच अविशेषेण उदात्तपूर्वरूपेऽनुदात्तोत्तररूपेषु शा-
कल्याचार्यमतेन एवमाचरेत् । एवमितिस्वरितनिर्देशः ।
अक्षीवधृतं । योजान्विन्द्रतेहरी । तेवर्धत । इकारयोरि-
ति किं । सदगोज्ञानोविहीमिद्वोचस्यत् । उदात्तपूर्वरू-
पेऽपि ति किं । उतेमाहुर्नैषोऽक्षीत्येनं । सतुवस्ताप्यध ।
हिरण्यशृंगोयोचस्य ।

मांडूकेयस्य सर्वेषु प्रश्लि ष्टेषुतथास्मरेत् ॥ १४ ॥

मांडूकेयाचार्यस्यमतेनसर्वेषुप्रश्लिष्टेषुउदात्तपूर्वरूपेषु-
(१)तथास्मरेत् । मकुर्यात् । इन्द्र । विशोमिहः ।

इत्येकीभाविनोधर्माः ॥ १५ ॥

एवंप्रकाराः एकीभाविनांषड्वराणां धर्माः प्रत्येतव्याः ।

(१) उदात्तंकुर्यात्स्वरितमित्यर्थः ।

उदात्तवत्येकीभावेत्यतश्चारव्य समाप्तीइतिशब्दः ।

परैः प्रथमभाविनः ॥ १६ ॥

परैस्तूदात्तैः एकीभावंप्राप्यते प्रथमभाविनः स्युः ।
द्वयोरध्याचार्ययो र्मतेनउदात्तभाविनः स्युः ॥ उदात्तवत्ये-
कीभावे इत्येतद्विप्रथममुक्तं ॥ आच्यजानु । प्रास्यपारं

उदात्तपूर्व^(१)नियतं विवृत्याव्यंज
नेनवा ॥ स्वर्यतेतर्हितंनचेदुदात्त-
स्वरितोदयं ॥ १७ ॥

उदात्तः पूर्वोयस्मात् इत्युदात्तपूर्वः । उदात्तपूर्वं नि-
यतंअनुदात्तविवृत्या व्यञ्जनेनवा अंतर्हितमक्षरंस्वर्यते ।
यद्वंद । अग्निमीलेपुरोहितं । इंद्रेणसंहि । नचेदुदात्त-
स्वरितोदयमिति किं । ज्याद्वयंसमनेपारयंती । इंद्रसोमं-
सोमंसोमपतेपिवेमं । क १ वोश्वाक्ता ३ भीश्वः ।

वैवृत्ततैरोव्यञ्जनौ
क्षैप्राभिनिहितौचतान् ॥

प्रश्लिष्टं च यथासंधिः

स्वरानाचक्षते पृथक् ॥ १८ ॥

विवृत्तौभवावैवृत्ताः । स्वरांतरंतु विवृत्तिरित्युक्तं ति-
रौतर्धानंव्यञ्जनयस्येतितैरोव्यञ्जनः । क्षैप्राभिनिहितौ-
चप्राश्लिष्टं तानेतान्यथासंधि यस्मिन्संधौयथासंधि त-
द्यथा क्षिप्रसंधौभवः क्षैप्रइत्यादिस्वरान्कथयंति । व्या-

लिप्रभृतयः । पृथक्नाना । एतेचाधस्तात्सोदाहरणाः
प्रतिपादिताः संज्ञार्थं पुनर्वचनं ।

स्वरितादनुदात्ताना

म्यरेषांप्रचयःस्वरः ।

उदात्तश्रुतितोयां त्येकं

देवा बह्वनि वा ॥ १९ ॥

स्वरितात्यरेषामनुदात्तानां प्रचयः स्वरोभवति । संहितायां प्रचयः स्वरोभवति । संहितायां प्रचयः स्वरोऽधस्तान्नप्रतिपादित इत्यत आह । उदात्तश्रुतितोयांति उदात्तश्रुतीनिभवन्ति एकमक्षरं देवाअक्षरे बहुनिवाक्षराणि । अग्निमीले । नासत्याभ्यांवर्हिर्व । इमंमेगंगेयमुनेसरस्वति । वाजीवाजी वत वाजिनोनः ।

केचित्वेकमनेकंवा

नियच्छन्त्यन्ततोक्षरं ।

आवाशेषात् ॥ २० ॥

तुशब्दोविशेषणार्थः केचित्वाचार्या एकमक्षर मने कं वाक्षरंवा द्वेअक्षरे नियच्छन्तिनीचीकुर्वन्ति । अततआरभ्य निमित्तमेवोदात्तंस्वरितंविनेत्यर्थः । आशेषाद्वा यावदेकमक्षरं मनेकंवा अक्षरं द्वे नियच्छन्ति । एकेनापिप्रचितस्वरूपं दर्शितंभवत्येवेत्यर्थः ।

नियुक्तं तूदात्तस्वरितोदयं ॥ २१ ॥

तुशब्दोवधारणार्थः । सर्वएवाचार्या नियुक्तंनिश्चित

मविप्रतिपत्त्यांतु अनुदात्तकुर्वन्ति । उदात्तोदयं उदात्त-
परं स्वरितपरं च । वाजिवाजेवत वाजिनो नोषनेषु । तमे-
व च षिं तमुब्रह्माण माहुर्यज्ञान्यम् ।

नियमंकारणादेके प्रचयस्वरधर्म-
वत् । प्रचयस्वरआचारः

शाकल्यान्यतरेतयोः ॥ २२ ॥

नियमंनियमनं अनुदात्तभावं कारणादेकेमग्न्यन्तेआ-
चार्याः । किंतत्कारणमितिचेत् प्रचयस्वरधर्मयुक्त मध्य-
यनं यथास्यादिति । यदिहि उदात्तस्वरितोदयं प्रचितं-
नानुदात्तम्भवेत् । अथ प्रचितोदात्तयोः कोविशेषः स्वा-
दिति । प्रचितोहि स्वरितोदात्तपरो ऽनुदात्तोभवति
ननुदात्तः । एवंचकृत्वा प्रचितस्वरे । आचारोयं शाक-
ल्यस्या न्यतरेयस्यच एतत्कारणकोद्रष्टव्यः । उक्तान्ये-
वोदाहरणानि ।

परिग्रहत्वेनार्थान्ता

त्तेनवैकाक्षरीकृतात् ।

परेषान्यसमाचारं व्यालि

स्तौचे त्स्वरौपरी ॥ २३ ॥

तुशब्दोविशेषणार्थः । एतावानेवविसंबादो धस्तमेन
स्वरलक्षणो न सहपरिग्रहोवैष्टकः । एतावान्वेष्टकेविशेषः ।
अनार्थान्ता दनार्थद्वुतिकरण उच्यते । सचक्षरआद्युदा-
त्तः पराभ्यासस्थमध्येवर्तमानः पूर्वपदांतमादिनास्पृशति ।
द्वितीयपदादिमंतेनस्पृशति । तस्यायंविकारः पदसं-

धिरुक्तः । सचउत्तरपदादि व्यञ्जनादिस्वरादिर्वाभवति ।
 यदि व्यञ्जनादि सदाप्रचयेप्राप्ते अयमपवादः । अनाप्रा-
 दितिकरणा त्परेषामक्षराणां ग्यासमनुदात्तत्वमाचा-
 रंमन्यते व्यालिराचार्यः । यदातु स्वरादिर्भवति तदा-
 येनस्वरादिना एकाक्षरीकृतात् परेषांन्यासमेतितुल्यं ।
 तौयदिस्वरौपरौभवतः । उदात्तस्वरितौ ॥ सत्त्वानृते-
 इतिसत्त्वानृते । अवपश्यन् । सुप्राप्य ऽ इतिसुप्रऽअ-
 व्यः । तेनैवैकाक्षरीकृतात् । अललाभवंतौरीत्यलला-
 भवंतीः । तौचेत्स्वरौपरावितिकिं । शतक्रतोइतिशत-
 ऽक्रतो । अविहृतक्रतोइत्यविहृतक्रतो ।

यथासंधीयमानाना

मनेकीभवतांस्वरः ।

उपदिष्टस्तथाविद्या

दक्षराणामवग्रहे ॥ २४ ॥

इदानीमवग्रहस्वरूपस्वरं यथायेनप्रकारेण संधीय-
 मानामा मेकीक्रियमाणाना मनेकीभवतां प्रश्लेषमना-
 भुवतां विष्टितिव्यञ्जनतिरस्कृतानां स्वरउपदिष्टः । उदा-
 त्तपूर्वं नियतंविष्टित्या व्यञ्जनेनवा । स्वर्यतेतर्हितं । स्व-
 रितादनुदात्ताना मित्यादिना च । तथान्वक्षराणा म-
 वग्रहे विजानीयात् । ननु योविष्टितौ स्वरउक्तः सङ्ग्रह-
 भवत्येव । कक्षादयत्रः कृतः । मात्वाकालत्वा ह्यवधा-
 नंप्रामोति । उषःऽउषः । नावाऽद्वय । गणऽपति । गोऽप-
 ते । पुरऽहितं । अनेकीभवतामितिकिं । अन्धान्हा ।

पद्यादीस्तु द्वादत्तानां मसंहितवदुत्तरान् ॥ २५ ॥

पद्यं पदार्थम् । द्वादत्तानां पदानां पद्यादीनुत्तरान-
संहितवत् संहितवर्जनीयान् । स्वरविधौ । ऋतस्यपंथा-
मन्वेतवाउ नैषागश्च्यतिरपभर्तवाऽऽ । द्वादत्तानामिति-
किं । अश्वपतेगोपतेउर्वरापते ।

जात्यवद्वातथावान्तौ तनूश्चैति पूर्वयोः ॥ २६ ॥

जात्येनतुल्यं जात्यवत्तथाजात्यस्मांतोनिहन्यते । उ-
दात्तेपरभूते । एवं तनूश्चैपदयोः पूर्वपदयोः सतीरं-
तोनिहन्यते । तथावांतौकुर्यात् । यथाधस्ता व्यति-
पादितं । तनूनपादुच्यते गर्भश्चासुरः । इन्द्रकुत्सो-
द्वद्वद्वंश्चैपतिं । असंहितवद्वा कुर्यात् । तनून-
पादुच्यते इन्द्रकुत्सोद्वद्वद्वं । संहितवद्वाकुर्यात् । तनू-
नपादुच्यते । द्वद्वद्वंश्चैपतिं । पृथक्त्वा । सदृक्क-
रणंतुल्ययोगनिवृत्त्यर्थम् । तेनैवतस्मिन् जात्यवदेवा
ध्ययनं यथास्या दितरयोर्माभूदिति । द्वादत्तानामेव ।
तनूनपात्पथऋतस्य । शचीपतेशचीनां । ननु पदा-
नालक्षणं नकर्तव्यं । सिद्धेषु हिपदेषु संहिताप्रवृ-
त्तिः । सत्यं । यथापुष्पाहारस्य फलाहारणं । यथावा
दार्वाहारस्य मध्वाहारणमेवंतत् ।

त्रिमात्रयो रत्तरयो रंत्यापि प्र-
चयस्वरे । मात्रन्यस्ततरैकेषाम् ॥ २७ ॥

मौणिलिमात्रायुक्तानि तन्निमात्रयो रत्तरयोरंथापि
मात्राप्रचयस्वरे वर्तमाना एकेषामाचार्योणात्मतेन न्य-
स्ततरानीचतरास्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । नत्वाभी-
रिवविंदती ३ ॥

उभेव्यालिः समस्वरे ॥ २८ ॥

व्यालिस्त्वाचार्य उभेऽन्त्येमात्रे उभयोस्त्रिमात्रयोरि-
तराभ्यांसमस्वरे मग्न्यते । प्रचितस्वरद्वयार्थः । स्विदासी-
त् । विंदती ३

असंदिग्धान् स्वरान्ब्रूयात् ॥ २९ ॥

संदेहीनाम अस्पष्टता । उदात्तानुदात्तस्वरित प्रचि-
तान्स्वरान् नसंदेहः । नवकान्ब्रूयात् ।

अविकृष्टान् ॥ ३० ॥

अविकृष्टोनाम सुश्लिष्टता स्वराणां स्वरैः सहस्वरसं-
धीनुपश्लिष्टान् कुर्यादित्यर्थः ।

अकंपितान् ॥ ३१ ॥

कंपितान्कंपनंनाम स्वराश्रितपाठदोषः प्रायेण द-
क्षिणात्यानां भवति । तस्युपसंलक्ष्यसवर्ज्यः ।

स्वरितं नातिनिर्हन्त्यात् ॥ ३२ ॥

नातिप्रेरयेत् । स्वरितमा क्षेपेण ।

पूर्वनातिविवर्तयेत् ॥ ३३ ॥

पूर्वानुदात्तानुदात्तौ उक्तौ नातिविवर्तयेत् । आया-
मविश्रंभाभ्यां नातिदूरं नयेत् ।

जात्योभिनिहितश्चैव क्षैप्रःप्रप्रिल-
ष्टएवच । एतेस्वराः प्रकंपंतेयत्रो-
च्चस्वरितोदयाः ॥

इतिपार्षदव्याख्यायांआनंदपुरवा-
स्तव्योव्वटकृतौप्रातिशाख्यसूत्र-
भाष्येतृतीयंस्वरपटलम् ॥

स्पर्शाः पूर्व्वेव्यञ्जनान्युत्तराण्यास्था-
पितानामवशंगमंतत् ॥१॥

चत्वारःसंधयस्तथाहिपूर्वेस्वराः व्यञ्जनान्युत्तराणि ॥
अनुलोमान्वचरसंधयःपूर्वाणि व्यञ्जनान्युत्तरेस्वराः प्र-
तिलोमाभन्वचरसंधयः । स्वरसंधिस्तु प्रश्लेषादनेकप्र-
कारउक्तः । इदानीं परिशिष्टोव्यञ्जनसंधिरुच्यते । स्प-
र्शाःपूर्वेव्यञ्जनान्युत्तराणि । आस्थापितानां संधानमव-
शंगमन्नाम तत्संधानंवेदितव्यं । अवश्योव्यञ्जनयो रवि-
कारः सञ्चवशङ्गमःसंधि । आरैकपंथांयातवे । वषट्ते-
विष्णवाप्तः । सूर्यायत्यत्येशंसंतौ । तद्दामजानन्पुत्रः ।
इममेवरुणश्रुधी इवं आस्थापितव्यञ्जनसंधयउक्ताः । ते-
चद्विविधाः । तत्रावशंगमाउक्ताः । वशंगमार्थभारम्भः ।

घोषवटपराः प्रमासृतीयान्स्वान् ॥२॥

घोषवटश्चानपराः प्रथमाः स्पर्शाः तृतीयान्स्पर्शा-
न्स्वानापद्यंते । स्ववर्गी यान् । यद्वाग्वदंति । आचतु-

भिर्भाषद्भिः । यद्वादिवि । स्वानुत्तरसूत्रार्थकृतं हतुग्रंथांत-
रमिति परिभाषयापिसिध्यति ।

उत्तमानुत्तमेषूदयेषु ॥३॥

प्रथमस्पर्शाः स्वानुत्तमानापद्यन्ते । उत्तमेषूदयेषु स-
त्सु । सर्वाङ्गनरादिव्येन । वरामह । अतिसूर्ये । तनो-
मित्रोवरुणः । स्वानित्युच्यते परवर्गीयेष्वपि पञ्चमेषूदयेषु-
सत्सु पदांतीयपञ्चमो यथास्यान्तु परकीयपञ्चमः । स्पष्टा-
र्थं । सूत्रांतरं ।

सर्वैः प्रथमैः स्पर्शैरुपधीयमानः
शकारः शाकल्यपितुर्मतं न छका-
रमापद्यते ॥ ४ ॥

प्रथमागंतमर्वाक्छ-काविव । तनायंसोमः स्वमेच्छ-
वाङ्क्छश्चत्तमं ॥ चनेन ववञ्चिस्त्रुयिच्छमिवान् ।

पदान्तैस्तैरेव तृतीयभूतैस्तेषांच-
तुर्थानुदयो हकारः ॥५॥

पदस्यांतैरेव प्रथमैः स्पर्शैः न तु छकारे घोषोऽपरे इत्ये-
वमादिरतः पदांतैस्तृतीयत्वं प्राप्तैरुपहितो हकारः तेषा-
मेव प्रथमानांच तुर्थानां पद्यते उदयभूतः शाकल्यपितुर्मतेन ।
आहूत ईद्रमद्राग्धुवानः । आवाङ्ठव्यानि । पदांतैस्तैरेव-
तृतीयभूतैरित्यवाच्यं । हकारस्य चतुर्भावं हत्वा पश्चाद् घोष-
वत्पराः प्रथमास्तृतीयानित्यनेन तृतीयभावं करिष्यामस्त-
था तावद् रूपं भवति । लघुचसृत्वं स्यान्नैतदस्ति । परस्य प-

दादेरदृष्टत्वात् । तृतीयभावोदुर्लभः स्यात् । तस्मात्सा-
धुक्तं पदां तैस्तेरेव तृतीयभूतैरिति ।

**विस्थानेस्पर्शउदयेमकारः सर्वेषा-
मेवोदयस्योत्तमंस्वम् ॥६॥**

विस्थाने अन्यस्थानेस्पर्शे उदयेमकारः सर्वेषामेवाचा-
र्याणां मतेन उदयभूतस्योत्तमं पंचमं स्वमापद्यते । यकुमार-
नवरथं । अहञ्चत्वञ्चवृत्तहन् । तन्तेमाता । विस्थानग्र-
हणं च संधिज्ञापनार्थं । पवर्गे तु अवशंगमेन भवतीति ।

**अंतस्थासुरेफवर्जं परासुतांतांपदा-
दिष्वनुनासिकान्तु ॥७॥**

स एव मकारो तस्यासुपदादि भूतासुरेफवर्जितासुपरा-
सुसतीषुतांतामंतस्थामापद्यते । यदि नामानुनासिका ।
यंय्यंयुजं । भद्रैषांलक्ष्मीः । तंवइंद्रं नमुक्रतुं । पदादिग्र-
हणं क्रियते पदमध्येव संगमसंधिनिवृत्त्यर्थम् । अम्यक्सात-
इंद्र । नोत्रमकारस्यांतस्थाभावः ।

तथानकारउदयेलकारे ॥८॥

तेनैव प्रकारेण नकारो लकारे परभूते लकारमेवानुना-
सिकमापद्यते । श्वघ्नौ वयोजिगीवांलक्षमादत् ।

अकारंश्चकारचकारवर्गयोः ॥९॥

स एव नकारः अकारमापद्यते शकारे च वर्गे प्रत्यये परे ।
घनेव वज्जिञ्जुथिहि । मघवज्जग्धि । आत्माज्जगम्यात् ।

तकारोजकारलकारयोःस्तौ ॥१०॥

नकारः अकारलकारयोः परभूतयोस्तावेवापद्यते ।
 लकारेजकारंलकारेलकारं । प्रयज्जिगासि । अंगादं-
 गाङ्गोङ्गोङ्गः ।

तालव्येऽघोषउदयेचकारं ॥११॥

चकारछकारशकारा अघोषास्तालव्याश्च एतेषुतकार-
 शचकारमापद्यते ॥ तच्चक्षुः । वक्ष्यमस्ति यच्छर्दिः । त-
 च्छंयोरा । तालव्याद्वृत्तिर्किं । तत्तथावर्तयामसि । अघो-
 षद्वृत्तिर्किं । यद्यदामि । यद्योदेवाः ।

छकारंतयोरुदयःशकारः ॥१२॥

तयोर्नकारतकारस्थाननिर्दिष्टयोः अकारचकारयो-
 रुदयभूतः शकारश्छकारमापद्यते । घनेववच्चिन्नुयिङि ।
 तच्छंयोः । ननुचसर्वैः प्रथमैरुपधोयमानः इत्यनेनसिद्धं ।
 चकारादुत्तरस्यशकारस्यकृत्वं । सत्यंसिद्धं यदिनामशा-
 कल्पपितुर्मतेननैवंवक्तव्यं ।

नशाकल्यस्य ॥१३॥

नतुशाकल्यस्याचार्यस्यमतेनशकारश्छकारमापद्यते ।
 वज्जिञ्जयिङि । तच्छंयोः ।

तानिवसंगमानि ॥१४॥

तानिशब्दलोपोद्घट्यः । छंदोवत्सूत्राणिभवन्ति । ता-
 निसंधानानिवसंगमानिवेदितव्यानि । घोषवत्पराः प्रथ-
 मस्तृतीयानित्येवमादीनि । अस्यापितानांमध्येनद्यत्रा-
 पठितानियानिव्यञ्जनानिसंयोगंगच्छन्ति । अतोवसंग-
 मानीत्युच्यन्ते ।

रेफोष्मणोरुदययोर्मकारोनुस्वा- रन्तत्परिपन्नमाहुः ॥१५॥

रेफेजस्यश्चिउदयभूते मकारोनुस्वारमापद्यते तत्सं-
चानंपरिपन्नमाहुः राचार्याः वशंगमस्यैव द्वितीयासंज्ञा-
कार्यार्थाकृता । सेतिचास्यपरिपन्नोपधाचेत् । परिपन्नप्रा-
कृतमूष्मसंधिमित्यादिना । वशंगमानीत्यस्याप्यत्रयोगोयु-
क्तरूपः । इंदोभंगभयाद्धस्तादुक्तः । होतारंरत्नधातमम्
त्वांहत्यदिंद्रार्णसातौ । इंद्रोहंति वृषभंशंडिकानां । वसुं-
सूनं सहसः । एवमेव वशास्यव्यंजनसंध्यन्तरमागमानाह ।

ङकारेऽघोषोष्मपरेऽन्तरैके ककारम् १६

ङकारेऽघोषोष्मपरेसति अन्तराङ्कारस्याघोषोष्मणश्च
एकेषाचार्याः ककारमागममाहुः । तवायंसोमस्त्वमेह्य-
र्वाङ्कशश्चुत्तमं । प्रत्यङ्कसविश्वामुवना । अघोषग्रह-
णंकिं । दध्यङ्ग्रहणं ध्वायवर्णः । ऊस्यग्रहणंकिं । प्रत्य-
ङ्चिवाविभ० ।

टकारनकारयोस्तु आहुःसका- रोदययोस्तकारम् ॥१८॥

टकारनकारयोः पुनः सकारोदययो रन्तरातकाराग-
ममाहुः रेकेषाचार्याः । अक्षेववित्क्षेवविदंध्यप्राट्त्सप्रेति ।
त्वंतागत्संचप्रतिधासि ।

जकारेशकारपरे चकारं ॥१९॥

नकारस्थानगत जकारग्रहणं । जकारेशकारपरेसति

अंतराचकारमागममाहु रेकीषाचार्याः । घनेवदच्छिडच्छ्रु
थिह्यमित्रान् ।

तेन्तःपाताः ॥२०॥

अंतर्मध्येपदयोःपतंतौत्यंतःपाताः एतैतःपातसंज्ञाः
संधयोवेदितव्याः । उकारेवोषोष्मपरंतैकद्वत्वादयः ।

**अकृतसंहितानामूष्मांतानां पट-
लेस्मिन्विधानं ॥२१॥**

येषामूष्मांतानांपदानामधस्तात्संधिर्नविहितः तेषा-
मिहपटले संधानमधिकृतंवेदितव्यं । ओकारंरुक्स्वपूर्वस्त-
चारेफीषोषवत्परःप्रत्येतव्योनतुस्वरपरस्तद्यथा । एष-
देवोरथर्यति । नत्वेषदेवोषमर्थ्यर्हति ।

चित्कम्भननोष्मलोपः ॥ २२ ॥

चित्कम्भनेनेत्यत्र सकारलोपोनिपात्यते । चास्त्वंभचि-
त्कम्भनेन चिद्गृह्यादिहनभवति । उपद्यास्त्वंभयुःस्त्वंभनेन ।

ककुब्भान् ॥ २३ ॥

ककुब्भानिति दकारोनिपात्यते । स्वानुत्तमानुत्तमे-
षूदयेष्वितिनकारेप्राप्ते । मुमोदगर्भोदृषभः ककुब्भान् ।

सम्नाट्शब्दः परिपन्नापवादः ॥२४॥

सम्नाडित्ययंशब्दः परिपन्नस्यवशंगमस्यसंधे रपवाद-
भूतोज्ञातव्यः । विराट्सम्नाट्विभ्वौः । शब्दग्रहणं
सपूर्वस्यराजतेरेकपदौभूतस्यसर्वप्रत्ययांतस्य सर्वविभक्ति-
कस्य सर्वलिंगयुक्तस्यच ग्राहकंभवति । सम्नाजंत-

मध्वराणां । समाजावस्य । समाजस्य । समाजोरव-
शाकृण्ये । समाज्जीश्वरमेव । एकपदार्थञ्च इहमाभूत् ।
संराजभौरलघेयाय ।

**विसर्जनीय आकारमरेफीघोष-
वत्परः ॥ २५ ॥**

सहोपधोविसर्जनीयआकारमापद्यते । अरेफीरेफर-
हितः । घोषवद्यञ्जनपरः ॥ पुनानायंत्यनिविशमानाः ।
रिफितस्यसंधिर्वक्ष्यति । घोषवत्परइति किं । तावि
श्वरूपाः पञ्चवः ।

ओकारं ऋस्वपूर्वः ॥ २६ ॥

सहोपधोविसर्जनीयो ऋस्वपूर्वओकारमापद्यते । घो-
षवत्परः सन् । देवोदेवेभिरागमत् । अरिफितइत्येव ।
प्रातर्जितंभगं । घोषवत्परइत्येव । यःपञ्चचर्षणीरभि ।

तौसंधीनियतप्रश्लितौ ॥ २७ ॥

तावेतौ संधीनियतप्रश्लितसंज्ञितौ वेदितव्यौ । पूर्वो-
नियतः संधिर्विसर्जनीयआकारमिति द्वितीयप्रश्लितः ।
ओकारं ऋस्वपूर्वइति ।

**सर्वोपधस्तु स्वरघोषवत्परोरेफरे-
फी तेपुनारेफसंधयः ॥ २८ ॥**

सर्वोपधो दीर्घोपधो ऋस्वोपधश्च स्वरघोषवत्परश्चरे-
फीविसर्जनीयोरेफमापद्यते । तेपुनःरेफसंधयउच्यंते ।
स्वरपरः । प्रातरग्निप्रातरिंद्रं हवामहे । वारिन्मंडूकः ।

अग्निरस्मि । शनोदेधीरभिष्टये । घोषवत्परः । प्रातर्मि
त्रावरुणा । अग्निर्वीरं । अश्वावतीर्गोमतीर्नउषासः -
स्वरघोषवत्परइति किं अग्निस्तुविश्वस्तमं ।

रेफोदयोलुप्यते ॥२६॥

रिफितोविसर्जनीयोरेफोदयः सन् लुप्यते । युवोरजां-
सिसुयमासोअश्वाः ।

द्राघितोपधाऋस्वस्य ॥३०॥

ऋस्वपूर्वस्य रिफितस्य विसर्जनीयस्य रेफोदयस्यलुप्य-
तेविसर्जनीयः । उपधादीर्घमापद्यते । प्रातारत्नं । अ-
ग्नीरक्षांसि ॥

अकामनियतावुभाविमौ ॥३१॥

अकामश्चनियतश्च उभाविमौसंधीप्रत्येतयौ । पूर्वो
कामः । द्वितीयोनियतः ।

अघोषेरेफारेफीचोष्माणंस्पर्शउ-

त्तरे ॥ तत्सस्थानमनूष्मपरे ॥३२॥

अघोषेस्पर्शउत्तरेरेफीचरेफीचविसर्जनीय ऊष्माण-
मापद्यते । तस्याघोषस्यपरत्वावस्थितस्य समानस्थानं ।
अनूष्मपरेस्पर्शं । ऋषिःक्रोत्रिपः । यःक्रकुभः ॥ अग्निसो-
म । यद्वोदेवाश्चक्षुम । देवास्तसर्वे । सनःपर्यत् । अनूष्मपरइ-
तीति । मङ्गःक्षीणस्य । शतक्रतुःत्वरत् ।

तमेवोष्माणमूष्मणि ॥३३॥

अघोषेऊष्मणिपरत्वावस्थिते तमेवोष्माणमापद्यते वि-

सर्जनीयः । योवशशिवतमः ॥ देवीऋर्वीः । येनसपत्नाः ।
अधोषद्वितिकिं । अग्निर्होता ॥

प्रथमोत्तमवर्गीयेस्पर्शेवा ॥३४॥

विकल्पतः तत्संस्थानमूष्माणमापद्यते विसर्जनीयोरे-
कारेफौच । यःककुभः । यःपंच ।

ऊष्मणिचानते ॥३५॥

अधोषेऊष्मणिच अनतेदंत्यमूर्धन्यापत्तिर्नति रित्युप-
रिष्टाद्वक्ष्यति । विकल्पतोविसर्जनीयः स्यात् । योवः । दे-
वीःपलुर्वीः । येनःसपत्नाः । अनतद्वितिकिं । निष्पिध्व-
रीस्ते । व्यापन्नऊष्मसंधिः सविक्रांतः । प्राकृतोपधः ॥
व्याश्रुतविसर्जनीयोविक्रांतः व्यापन्नेऊष्मसंधिः सवेदित-
व्योनाम्ना । यत्रविसर्जनीयोव्यापद्यते । विक्रांतसंधिस्तुप्रा-
कृतोपधोवेदितव्यो विसर्जनीयःस्युयते ।

ऊष्मण्यधोषोदये लुप्यतेपरेनतेपि ३६

ऊष्मणिपरैक्यभूते अधोषोदये नतेलुप्यतेयूष्मवि-
सर्जनीयोलुप्यते । समुद्रस्थः ॥ प्रवस्यत् । कस्विद्वृक्षः ।
निष्ठनिहि । अधोषोदयइतिकस्मात् । देवीःषट् । त्रिःअ-
माङ्गः । किमर्थमिदमुच्यते । त्रयःसकारामाभूवन्निति ।
नैतदस्तिप्रयोजनं । प्रतिषिध्यतेद्विर्वचनं । नतूष्मास्वरो-
ष्मपरइति । एवंतर्हि परस्यद्विर्वचनार्थं । ऊष्मणोवेति ।

सोन्वक्षरसंधिवक्रः ॥३७॥

संधिरन्वक्षरवक्रसंज्ञोवेदितव्यः । तनक्रमः ॥ संधि-
शब्दोद्वेद्यः ।

अव्यापत्तिः कखपफेषुवृत्तिः ॥३८॥

कखपफेषुपरत्रावस्थितेषु अव्यापत्तिरेववृत्तिः ॥ यः कृतदित् । अगस्त्यः खनमानः । यः पंच ॥ याः फलिनीः । वृत्तिग्रहणं यथा शाखं तथा पाठप्रवृत्त्युपलक्षणार्थं । तथा हि । प्रथमोत्तमवर्गीं येस्पर्शेवोष्मणि अव्यापत्तिः कखपफेषुवृत्तिरित्येवमादयो विकल्पाव्यवतिष्ठन्ते । यत्रचैकः पाठोभिमतस्तत्रयत्नं करोति संधिविक्रांतएवैषद्वृत्तिः । तस्मादुक्तमेवार्थः प्रत्येतव्यः ।

रेफंस्वधूः पूरघोषंष्वविग्रहे ॥३९॥

रेफमापद्यते अघोषेषुप्रत्ययेषु परेषु स्वरादीनां विसर्जनौद्योरेफमापद्यते । स्वः धूः पूः अघोषेषुप्रत्ययेषु । अविग्रहेऽप्यथक् पदे सति । स्वः । काव्येनास्वर्चनाः । तिष्ठद्रथं न घूर्षदे । मित्रायुवोनपूर्यति । अविग्रहइति किं । स्वः सनिष्ठवः । पूश्चपृथ्वी ।

नाच्चाइन्दः स्वधितीवाहएवभूम्याददेहोभिरुषर्वसूयवः । आवर्त्तमोहोरात्रायदोपितोप्रचेताराजन्वर्त्तिनीरहेतिच ॥४०॥

इतिच विसर्जनौद्यो यथाप्राप्तं न भवति अतः निपात्यते । परिष्यसुवानो अच्चाइन्दुः । रेफलोपः । प्रस्वधितीवरौयते । मोतसूरो अहएव । दिविषङ्गम्याददे । ददइति किं ॥

भूमिरावपनंमहत् । अहोभिरङ्गिः । तांत्वासुष्वसूयवः ।
गावोनव्रजं व्यषाभावर्तमः । अहोरात्राणिविदधत् । य-
ददोपितोअजगन् । क्षयनस्त्रभ्यमसुरप्रचेताराजन् । अ-
नुस्येनीसचतेवर्तनीरह ।

यथादिष्टं नामिपूर्वः प्रकारं सका-
रमन्योरिफितः ककारे । प्रकारेच
प्रत्ययेतः पदंतु सर्वत्रैवोपाचरितः
ससंधिः ॥४१॥

यथादिष्टं यथोक्तमापद्यते । वक्ष्यमाणेसंधौ नामि-
पूर्वोविसर्जनीयः प्रकारमापद्यते । सकारमन्य अनामि-
पूर्वः अरिफितश्च ककारेपकारेतः पदंतु सर्वत्रैवैतदधि-
कृतंवेदितव्यं । उपाचरितसंज्ञः ससंधिर्वेदितव्यः । अ-
थोयूयंस्थनिष्कृतीः । यातं कूर्दिष्याउतनः परस्मा । नि-
काव्यावेधसशश्वतस्कः यथादिष्टमिति किं । यः पंच ।
अरिफितइति किं । भोजान्निग्युरंतः पेयं । उपाचरितसं-
ज्ञायाः प्रयोजनं । प्लुतोपाचरितेनतिः ॥

अंतःपादं विग्रहेकारपूर्वः पतिश-
ब्देद्वाक्षरेपुंस्प्रवादे ॥४२॥

अंतःपादमित्यधिकारवचनं । विग्रहइयंतः पदंतु सर्वत्रै-
वेत्यस्थनिवृत्त्यर्थं ॥ अकारपूर्वोविसर्जनीयः सकारमाप-
द्यते । पतिशब्देप्रत्ययेद्वाक्षरं पुंस्प्रवादेपुंशब्दस्यवाचिनि ।
उत्तिष्ठन्नृणास्पते । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये । अंतः

पादमितिकिं । तं जानतं जानतीः प्रत्युदाद्यन्नुपासः पतिः ।
अकारपूर्वइतिकिं । अधीषमाणायाः पतिः । अक्षरमि-
तिकिं । अतस्य नः पतयो मृडयंतु ॥ पुंस्प्रवादइतिकिं ।
अतः पत्नौर्दृश्यत । शब्दग्रहणं पुंस्प्रवादग्रहणं चोत्तरं ।

करं कृतं कृधिकरत्करित्यपि परेषु ॥४३॥

करं । कृतं । कृधि । करत् । कः । एतेष्वपि परेषु
अकारपूर्वो विसर्जनौयः सकारमापद्यते । अहंन्य १ न्य-
सहसासहस्करं । सोमंनचारं मघवत्सुनस्कृतं । उ-
रुकदुरुणस्कृधि । कुविन्भोवस्यसस्करत् । निकाव्यावे-
घसः शशवतस्कः ।

पादांतगते परीति च ॥४४॥

पादांतप्राप्ते परीत्यस्मिन्पदे परभूते अकारपूर्वो विस-
र्जनौयः सकारमापद्यते । तदुत्तानपदस्परि । पादांतगत-
इतिकिं । यदोषधीभ्यः परिजायते । अकारपूर्वइतिकिं
दच्चाद्वदितिः परि ।

**असौंतीरं फवतः पारशब्दे परिकृ-
तानिकरतीति चैषु । अपादांती-
येष्वपि प्रत्ययेषु ॥४४॥**

अरे फवतोरं फरहितस्य असद्वत्यस्यांतः ससकारमा-
पद्यते । पारशब्दे परभूते परिकृतानिकरतीति एषु पर-
भूतेषु अपादांतीयेष्वपि सकारमापद्यते । अतारिमत-
मसस्पारमस्य इंद्राविष्णू अपसस्पारे चस्य । अविह्वरं-

तंमनसस्परिधया । कृतानि इन्द्रस्येव प्रतवसस्तृतानि
करति सुपेशसस्करति । असोतइति किं । सुजातासः
परिचरन्ति । सद्योषस्याध्वनः परमश्रुय । यदोषधीभ्यः
परि । अरेफवतइति किं । रजसः पारं ईखितं । पादा-
ताधिकारनिवृत्त्यर्थं अपादांतौयग्रहणं ।

वास्तोरित्येतत्पतिशब्दउत्तरे ॥ ४५ ॥

यथाप्राप्तमुपाचरति । शब्दग्रहणं लिंगविभक्तिवचन-
ग्रहणार्थं । वास्तोष्पतेध्रुवास्थूणा । वास्तोष्पतिं व्रतपांनि-
रतघ्नन् ।

**आविर्हविर्ज्योतिरित्युत्तरश्चेत्क-
कारः ॥ ४६ ॥**

आविः । हविः । ज्योतिः । एतेषां विसर्जनीयः षका-
रमापद्यते । उत्तरोवदिककारः स्यात् । आविष्कार्तम-
हित्वना । हविष्कृतगुध्वमागमत् । ज्योतिष्कर्ताय दुश्मसि ।

अथोपांतपश्यन्तिशब्दौ ॥ ४७ ॥

अपिचपांतपश्यन्तिशब्दौ यदुत्तरोभवतः । एतेषामे-
वशब्दानां अथविसर्जनीयः षकारमापद्यते । पांतं । ह-
विष्पांतमजरं पश्यन्ति ज्योतिष्पश्यन्ति । शब्दग्रहणसु-
त्तरार्थं ।

**इलायागानमसोदेवयुर्द्रुहोमातु-
रिलस्तानिपदप्रवादे ॥ ४८ ॥**

इलायाः । गाः । नमसः । देवयुः । द्रुहः । मातुः

इलः । तान्येतानि प्रवादेउपाचरितंलभते । इडाया-
 स्पदेसुदिनत्वेअन्हां । यच्छतेचिद्गास्पदेव्योदात् । उपो-
 एनंजुजुषुर्नमसस्पदे ॥ प्रवोछारिरिचिदेवयुष्मदं । मा-
 नस्तेनेम्योयेअभिद्रुहस्पदे । मातुष्पदेपरमेअंति । इल-
 स्पदेसमिध्यसे ।

**पूर्वः पुरः पूरितिपूर्वपदान्पदानि-
 चापोद्यनवैतदेवम् ॥ ४६ ॥**

पूर्वः । पुरः । पूः इत्येतान् पूर्वपदान् अपोद्यपरिव-
 र्जयित्वापदानि नववक्ष्यमाणानि वर्जयित्वा एतदुपचा-
 रप्रकरणां विहितमेवंप्रत्येतत्त्वं । अपवादविधिरयं सामा-
 न्यविधेः प्रभवितुमर्हति । अंतः पदंतुसर्वत्रैवात्यविधेस्ता-
 वदयमपवादः । पूर्वः पूर्वोयजमानोवनौयान् । पुरः प्र-
 स्रवणावलिं । मित्रायुवोनपूर्पतिंसुशिष्टौ । ननु रेफंस्वर्धूः
 पूरघोषेष्वविद्यहे इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति यच्चोदयेतंप्र-
 तिब्रूमः । प्रतिकंठतावन्नभवति । येन सर्वापवादकंस्यात् ।
 सर्वापवादकं हितत्पठितं सर्वशास्त्रार्थं प्रतिकंठसुक्तामि-
 ति । अपवादस्तुविसर्जनोयस्यभवति । रेफमापश्रुतेवि-
 सर्जनोयः । स्वर्धूः पूरघोषेष्विति । अथमप्युपाचरिताप-
 वादएव । अन्तः पदंतु सर्वत्रैवेत्यस्योत्सर्गस्य । अतोदयो-
 रसर्गयोद्भावपवादौ युक्तद्वपावितिनातिरिक्तं ॥ इदानीं-
 नवपदान्बुध्यन्ते ।

**अस्यायः सोमोवृद्धतोऽस्यपूर्व्य-
 उरुज्योतिर्जातइमोवृधोन्यः ॥५०॥**

अस्यायः । दीर्घायुरस्यायः पतिः । अस्याइतिकिं । य-
स्पतिर्वीर्याणां । सोमः । सोमः पतीरयीणां । वृहत् । ऋष्य-
वीरस्यवृहत् । पतिभूः । अस्सपृथ्व्यः । उतनोअस्सपृथ्व्यः पति-
र्दन् अस्याइतिकिं । अहंभुवंवसुनः पूर्यस्पतिः । उरुज्योतिः ।
उरुज्योतिः कृणुहिमात्सिदेवान् । उर्वितिकिं । ज्योतिष्क-
र्त्तायदुष्मसि ॥ जातः । भूतस्यजातः पतिरेकआसीत् ।
इमः । उपत्वेमः कृधिनीभागधेयं । वृधः । इन्द्रासिसुन्व-
तोवृधः पतिर्दिवः । अन्यः । स्विष्टमद्यान्यःकरत् ।

ब्रह्मणो द्वेचातर्कृतो विदु वसुः
पशु रेतानिकविशब्दउतरे ॥५१॥

ब्रह्मणः । चातर्कृतइतिद्वेपदे । विदुः । वसुः । पशुः
एतानिउपाचारंलभन्ते । कविशब्देपरभूते । ब्रह्मणः ।
रक्षाणोब्रह्मणस्कवे । अग्निचातर्कृतस्कविः । द्वे इतिकिं ।
पवमानऋतः कविः । विदुः । प्रमर्षिष्टाअभिविदुष्कविः
सन् । वसुः । सद्भवानोवसुष्कविः । पशुः । पशुष्कविर-
शयञ्चायमानः । शब्दग्रहणात् प्रतिपदिकमात्रं गृह्यते ।

पथिशब्दे जिन्वथश्चेतथोमहः ॥५२॥

पथिशब्देप्रत्यये जिन्वथश्चेतथोमहइत्येतानि उपाचारं-
लभन्ते । शब्दग्रहणात् प्रतिपदिकमुक्तार्थम् । जिन्वथः ।
आवर्त्तनिमधुनाजिन्वथस्पथः । चेतथः । विश्वांअनुस्वध-
याचेतथः पथः । महः । कर्दर्यगोमहस्पथा ।

पृथुशब्देविश्वतोवीलितोरजः ॥५३॥

पृथुशब्देपरभूते विश्वतोवीलितोरजइत्येतेषां विसर्ज-

नीयः सकारमापद्यते । विश्रुतः । गिरिर्नविश्रुतस्पृष्टः
पतिर्दिवः । वीलितः । रध्रचोदः श्रवनोवीलितस्पृष्टः ।
रजः । विद्यामेषिरजस्पृष्टश्च ।

कामपोषपूर्विशब्देषुरायः ॥ ५४ ॥

कामपोषपूर्विशब्देषु परभूतेषु रायद्वये तत्पदं उपा-
चरति । कामः । रायस्कामो वच्नहस्तं । पोषं । रायस्पोषं
यजमानेषु (१) । पूर्वि । रायस्पूर्विस्वभावोक्तिः ।

पादादिरंतश्चदिवस्परीतिच ॥ ५५ ॥

दिवस्परीत्येतद्वैपदं निपात्यते । पादादौ पदांते च व-
र्त्तमानं । दिवस्पारिसुपथितं तदादः । अयंसयो दिवस्पारि-
रघुयामापन्नवशा । पादादिरंतश्चेति किं । दृष्टिं दिवः प-
रिस्रव । ननु सकारपूर्वविसर्जनौयानुवृत्तौ सत्यां पदां-
तगते परीत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अदिहांतश्चदिवस्परीत्युच्य-
ते । तदतिरिक्तमिति । नातिरिक्तं तस्यावकाशः दिवो-
पतेयस्य इत्यादिष्वेव इहांतग्रहणेनैव द्वैपदं निपातितः
स्यात् । पादादावेव न तु अंते तस्या नातिरिक्तं ।

दिवस्पृथिव्या अधमस्पदीष्टपूर्वं- पादादौ यदि ॥ ५६ ॥

दिवस्पृथिव्या अधमस्पदीष्टपदं निपात्यते । अत्र-
पूर्वद्वैपदं पादादौ यदि स्यात् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजउद्भूतं ।
विश्वस्य अंतोरधमस्पदीष्ट । पूर्वपादादाविति किं । प्रये-

द्विःप्रथिव्या नवर्हणा ।

सस्पदीष्ट ॥५७॥

एतद्वैपदं निपात्यते । योनो द्वेष्टावरः सस्पदीष्ट ।

शवसो महः सहस्रदूलायाः पात्वि-
त्येकं पुत्रशब्दे पराणि ॥५८॥

शवसः । महः । सहस्रः । दूलायाः । पातु । एकं ।
इत्येतानि पदानि उपाचरन्ति । किमविशेषिण्यनेत्याह ।
पातु इत्येतस्मिन्पदे परभूते । एकं प्रथमं पदमुपाचरति पु-
त्रशब्दे पराण्युपाचरन्ति । शवसः । वाजो नुतेशवस्यात्वंतं ।
महः । महस्पुत्रासो बसुरस्य वीराः । सहस्रः । सहस्रसुत्रो-
च्यङ्गुतः । दूलायाः । दूलायासुत्रो वयुनेजनिष्ट ।

रायस्त्वां महस्करथो महस्परं नि-

ष्क्रव्यादं निष्क्रथ निष्पिपर्त्तन ॥५९॥

इत्येतानि पदानि द्वैपदानि निपात्यते । सरायस्त्वामु-
पसृजा गृहानः । महस्करथो वरिव कस्विदस्य रजसोम-
हस्परं । निष्क्रव्यादमनीनशत् । यदामयति निष्क्रथ ।
निष्पिपर्त्तन । विश्वस्मान्मोहसो निष्पिपर्त्तन ।

कवन्धं पृथुकणवासः पुत्रः पातु पथा-
पयः । पायुः पृष्ठेपदं तेषां प्रवादा-
उदयेदिवः ॥ ६० ॥

कवन्धं । पृथु । कणवासः । पुत्रः । पातु । पथा । पयः ।

पायुः । पृष्टं । पदं । इत्येतेषांपदानां प्रवादाः उदयेव-
 र्तमाना दिव इत्येतस्यपदस्य उवाचारंजनयन्ति । दि-
 वस्त्वबन्धमवदर्षदुद्रिणं । पृथु । अरित्रंवादिद्वस्पृथु । को
 ग्वासः । दिवस्त्वग्वासद्वंदवः । पुत्रासः । दिवस्त्वुत्रास-
 असुरस्यवीराः । पातु । सूर्यो नो दिवस्पातु । पथा । दि-
 वस्पथावध्वः । पयः । दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन् ।
 पायुः दिवस्पायुर्दुरोणपुः । पृष्टं । दिवस्पृष्टं भंदमानः
 सुमन्त्रभिः । पदं । (१) अभिप्रियादिवस्पदं ।

रजसस्पात्यंतस्पाथाः कस्काव्याच-
 तुरस्कर । स्वादुष्किलनिस्पातुद्वी
 ष्पितर्वसतिष्कृता ॥ ६१ ॥

एतानिपदानि यथागृहीतं निपात्यन्ते । विचक्रमे र-
 जस्पात्यंतौ । अंतस्पथाः । अरिफितस्य विसर्जनौयस्य य-
 दुक्तमंतः पदंतुसर्वत्रैवेति तदिह अरिफितस्य दृश्यते । अ-
 तो निपात्यते । अंतस्पथाचनुपथाः । कस्काव्यामरुत-
 कोहपोस्या । कनिष्ठग्राह चतुस्करेति । स्वादुष्किलायं ।
 सरस्वती निदस्पातु । द्वी ष्पितः पृथिवि । वसतिष्कृता ।
 पश्येवोवसतिष्कृता ।

तपोष्पवित्रं त्रिष्पूत्वी धीष्पीपाय
 त्रिभिष्पतात् । द्वीष्पिता रजस-
 स्पृष्टो ददुष्पजाय नस्करः ॥ ६२ ॥

एतानिपदानिनिपात्यन्ते । तपोष्पवित्रं विततंदिव-
स्पदे । अपालामिंद्र त्रिष्पुत्वी धीष्पौपाय वृहदिवेषु मा-
नुषा । यद्वांरथो विभिष्यतात् । द्यौष्पिताजनितासत्यमु-
च्यन् । धर्तादिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वः । ददुष्पचाय साम्ने ।
अधात्वांहि नस्करः ॥

वसुष्कुवि न्मनुष्पिता पितुष्पिता
पितुष्परि । प्रणस्पुरो मयस्करं
नभस्पय स्त्रयस्परः ॥६३॥

एतेचोपचोरा यथागृहीतंभवन्ति । वसुष्कुवि वसुभि-
काममावरत् । यामथर्वा मनुष्पिता । गर्भेमातुः पितु-
ष्पिता । अहमिष्टि पितुष्परि । सच्चवादव प्रणस्पुरः । प्रे-
तिकिं । भद्रंभवातिनः पुरः । मयस्करन्परतरचना-
हन् । हरिरोपशंकुगुति नभस्पयः । येत्रिंशति त्रयस्परः ।

नकारआकारोपधः पद्यांतोपि स्व-
रोदयः । लप्यते ॥६४॥

अतउत्तरं नकारविकारा उच्यन्ते । ईमित्यंतलोप ए-
षुद्वेष्वस्मान्मकारलोपात्माक् । आकारोपधोनकारः
पद्यांतोपद्यांतोपिच विग्रहाधिकारनिष्ठत्यर्थंपद्यांतग्रहणां
अंतःपादाधिकारानुवृत्त्यर्थंच । स्वरोदयः सन् लप्यते । स-
र्गाद्भवद्भजत सुष्टुतीरुप । मह्यंइंद्रो नृवदा चर्षणिप्रा॥आ-
कारोपधइतिकिं । केतुंकृत्स्नकेतवे । स्वरोदयइतिकिं
अथोटद्भान्विधावतीवराहन् । अंतःपादाधिकारानुवृत्तिः
किं , तथेहविष्वां अवसे यजत्रानासादय ।

अजांजयसाना अघन्वा न्देवहृत-
मान् । बद्धधानां इंद्रसोमांस्तृषा-
णाम्नो देवदेवान् । हंतदेवां-
इतिच ॥६५॥

पादान्ते एतेषु पदेषु नकारालुप्यन्ते पादांती वार्थश्चरंभः ।
अघान् । आसूर्यो वृहत्स्तिष्ठदस्मां ऋजु । जयसानान् ।
सृजःसिंधूरहिनाजयसानां षादित् । जघन्वान् । त्वम-
पोयवृष्टं जघन्वां षत्यां इव । देवहृतमान् । युद्धाहिदे-
वहृतमां षत्यां अग्ने । बद्धधानान् । त्वसुत्सां षट्पुभिर्ब-
द्धधानां अरं हः । इंद्रसोमान् । यथापिबः पृथ्या इंद्रसोमां-
एव । इंद्रेति किं । सुन्वंति सोमाग्निवसिन्त्वमेषां तृषाणा-
न् । धन्वान्यज्जां षष्ट्यक् तृषाणां षधोक् । नो देवदेवां षट् ।
हंतदेवान् ॥ यजामहै यज्ञियान् हंतदेवां ईलामहै । हंते-
ति किं । यथायज षट्पुभिर्देवदेवानेव ॥ इतिच ॥

एताश्चान्यदाः पदवृत्तयः ॥६६॥

एताश्चाज्जानित्यादिका षधस्तनाद्य नकारोपध इ-
त्यादिका अन्यदाः पदवृत्तयश्चर्च्यन्ते नादिताः ।

विहृत्यभिप्रायेषु च पीवो अन्नारयि-
बुधः । दधन्वांयो जुजुवांयः स्व-
वांयातुदवांवेति ॥६७॥

विहृत्यभिप्रायेषु च संधिषु नकारोपधो लुप्यते ।
अंतस्थाव्यञ्जनोदयवृत्त्येषु द्वैपदेषु । पीवो अन्नारयिबुधः

सुमेधाः । दधन्वायोनयो अप्सं १ तरा । जुजुवायो सु-
हुरायुवाभूत् ॥ सुमृत्लीकः स्ववायात्वर्वाङ् । दवावाय-
त्पुष्यतिरेवणः ॥

हतं योनौ वचोभि र्या न्युवन्यू-
न्वनिषीष्टेति । ईकारोकारोप-
हितो रेफमेषु ॥ ६८ ॥

हतं । योनौ । वचोभिः । यान् । युवन्यून् । वनिषी-
ष्ट । एतेषुपदेषु प्रत्ययभूतेषु ईकारोकारोपहितस्यनकारः
रेफमापद्यते । उत्पणीहृतमृस्या मदन्ता । योनौविदस्युं
योनावकृतवृथापात् । पणीर्वचोभिरभियोधदिन्द्रः । स-
खी र्याद्वन्द्रचक्षुषे । युवन्यून् । रुद्रस्यसूनु र्युवन्युंरुद्रश्याः
वनिषीष्ट । प्रिया अपिधी वनिषीष्टमेधिरः ।

स्वरेषुच ॥ ६९ ॥

स्वरेषुप्रत्ययेषु ईकारोकारोपहितो नकारोरेफमाप-
द्यते । रश्मीरिवयकृतं । अभीष्टूरिवसारथिः । परिधीर-
तितां इहि । बंधूरिमां अवरान् । अंतः पादाधिका-
रानुवृत्ते रिहनभवति । अतो न आगृह्यतिथीनतः ।

दस्यूरंकोनूरभिच ॥ ७० ॥

दस्यूरंकोनूरभिच अनयोश्चैपदयो रेफमापद्यते । त्वं-
हनुत्पददमायादस्यूरंकः । पादान्तार्थतोआरम्भः । नूर-
भि । येनास्त्र १ र्णततनामनूरभि । ऋकारोपधत्वा न-
कारस्य रेफविधानमेतत् ।

ते स्पर्शरेफसंधयः ॥ ७१ ॥

तएते इतंथोनावित्याद्यारभ्य स्पर्शरेफसंधयो वेदितव्याः
स्पर्शोष्पसंधीन् स्पर्शरेफसंधौनभिप्रायांसु परिपातयंतौ-
त्यादिभिः संज्ञाव्यवहारः ।

नास्मानुपैतावान् स्फुरान्गच्छान्दे-
वानयाड्वहान् । हिरण्यचक्रा न्मा-
यावान् घोषांस्तानश्चिनाविद्वान्
पयस्वान्पुत्रानाधेह्यायजीया न्य-
तीनुरोः ॥ ७२ ॥

अस्मानुप । एतावान् । स्फुरान् । गच्छान् (देवान् ।
अयाट् । वहान् । हिरण्यचक्रान् । मायावान् । घोषान् ।
तान् । अश्चिना । अविद्वान् । पयस्वान् । पुत्रानाधेहि ।
आयजीयान् । यतीनुरोः । एतेनकाराः प्रकृत्याभवंति ।
अस्मान् । घेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु । उपेतिकिं । प्र-
स्मां-
अवपृतनासुप्रविद्धु । एतावान् । एतावानस्य महिमा ।
स्फुरान् । अनुयद्गावः स्फुरान्निजियं । गच्छान् । गच्छानिह-
दुषोरातिम् । देवानयाट् । देवानयाद्यां परिप्रेयते । अ-
याड्वितिकिं । देवांषावीतये वह । कस्मैदेवा आवहाना-
शुहोम । हिरण्यचक्रान् । पश्यंहिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् ।
मायावान् । निमायावानब्रह्मादस्युरत्तं । घोषाः । आयते-
घोषानुत्तारायुगा । तानश्चिनाप्रैषीनुमेयः । तानश्चि-
ना । तानश्चिनासरस्वतोमिन्द्रंसुवामाहम् । अश्चिनेति
किं । तांइंद्रसहसेपिव । अविद्वान् । अविद्वानित्या-

परचवेताः । पयस्वान् । पयस्वानमन आगहि । पुत्राना-
घेहि । दशास्यां पुत्रानाघेहि । आघेहीतिकिं । पुंसः पु-
चां उत । घेहीतिकिं । मृग्यप्रत्युदाहरणं । आयजी-
यान् । होतुर्हीतुरायजीयान् । यतीनुरोः । यतीनुरोः प्रि-
याधाम्नःप्रियव्रतामहस्व । सरस्ययतीनुरोः । उरोरि-
तिकिं । मृग्यप्रत्युदाहरणं ।

चरति चक्रे चमसां श्वचोचिच्च-
रसि च्यौल चतुरश्चिकित्वान् ।
एतेषुसर्वत्र विसर्जनीयवद्दीर्घो-
पधः ॥ ७३ ॥

चरति । चक्रे । चमसान् । च । चो । चित् । चरसि ।
च्यौलः । चतुरः । चिकित्वान् । एतेषुप्रदेषु परभूतेषु
सर्वत्र अंतः पादंपदांतेवर्तमानो दीर्घोपधोनकारो विस-
र्जनीयवत् प्रत्येतव्यः । विसर्जनीयधर्माङ्गभते नकारद्वय-
र्थः । कतमेतेद्वतिचेत् । अघोषिरेफ्यरेफौचोष्माणं स्पर्शउत्त-
रे । तत्संस्थानूष्मपरति । चरति । अंतर्महां चरतिरोचने-
न । चक्रे । पशूतांश्चक्रे वायव्यान् । चमसां । विभ्राजमानां-
श्चमसां अहेधावेनत् । च । अस्मांचतांश्च प्रहिनेषिवस्य-
षा । चो । यांश्चोनुदाध्रुविः । चित् । तांश्चिहेवापिगृहता-
त् । चरसि । चरसिर्महांश्चरस्योजसा । च्यौलः । भुवो-
नूँश्च्यौलो विश्वस्त्रिभरेज्येष्ठश्च । चतुरः । रायःसमु-
द्रांश्चतुरः । चिकित्वान् । विद्वांश्चिकित्वा न्हयश्चवर्धसे ।
दीर्घोपधद्रतिकिं । अहंचट्वनमुचिसुताहन् ।

अस्माँचमसा न्पशून् ॥७४॥

अस्मान् । चमसान् । पशून् । नावनकारो विसर्जनी-
यवत्कार्यलभते । अस्माँचताँश्चप्रहि । यदावाख्यच्चमसां-
चतुरः । पशूँचस्थातृञ्चरथंचपाहि ।

तांस्ते सर्वांस्तां देवास्त्वं तांस्त्रा-
यस्त्रावदंस्त्वं च ॥७५॥

एतेषाँपदानां नकारो विसर्जनीयवद्भवति । तांस्ते ।
तांस्ते अश्यामपुरुकृतपुरुक्षो । सर्वाँस्तान् । सर्वाँस्ताँ इद्रगच्छ-
सि । देवास्त्वंम् । देवास्त्वंपरिभूरसि । तांस्त्रायस्व । तां-
स्त्रायस्वसहस्र । आवदंस्त्वम् । आवदंस्त्वंशकुनेभद्रं ।

विसर्जनीयं परेष्विति तेष्यशी-
ष्मसंधयः ॥७६॥

येषु परेषु संधिषु विसर्जनीयं वयं वक्ष्यामः । येच एते च-
रति चक्रोदृत्यादयस्त उभयेपि स्पर्शीष्मसंधयो वेदितव्याः ।
एकचस्पर्श एकत्रोष्मेत्यन्वर्थसंज्ञा । एवमधस्तना अपि-
संज्ञावेदितव्याः । दिङ्मात्रं त्वेतत् प्रदर्शितम् ।

न्हँः पतिभ्यो न्हँः प्रणेचं न्हँः पात्रं
स्वतवाः पायुः । संधिविक्रांत ए-
वैषः ॥७७॥

ऐवेत्यवधारणावचनम् । नावद्वितीयः पक्षः । न्हँः पति-
भ्यः । न्हँः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने । न्हँः प्रणेवम् । नारा-
शंसं नृशस्तं नृः प्रणेचं । न्हँः पात्रम् । कदित्या न्हँः पात्रं दे-

वयतां । स्वतवाःपायुः । भुवस्तस्यस्वतवाःपायुरग्ने ।

न्हूँःपाहिशृणुधीतिच ॥७८॥

न्हूँःपाहिशृणुधीगिर इत्ययं विक्रांतसंधिरेव । शृ-
णुधीति किं । रक्षानृन्पाह्यसुरत्वमस्मान् ।

**नकारस्यलोपरेफोष्मभावे पूर्व-
स्तत्स्थानादनुनासिकस्वरः ॥७९॥**

नकारविकारानुक्ताऽथेदानीं नकारमहचरिता न्स्व-
रविकारानाह । यत्रयत्रनकारस्य लोपभावउक्तः रेफ-
भावऊष्मभावश्च तत्रतत्र पूर्वोनकारस्यानादनुनासिकःपूर्वः
स्वरो वेदितव्यः ॥ स्वरग्रहणं व्यञ्जनानुनासिक्यपरिग्र-
हार्थं । लोपभावेनकारस्य । सर्गाद्वसृजतं । महांद्वंदो-
नृवत् । पीवोअन्तारयिवधः । रेफभावः । रश्मीरिवय-
च्छतम् । रुद्रस्यसूनूर्युवन्यूरुदश्याः । ऊष्मभावः । महांश्च-
रस्योजसा । तांस्तेष्वश्याम । न्हूँःपतिभ्योयोनिम् ।

आदिस्वरश्चोत्तरेषांपदेपि ॥ ८० ॥

उत्तरेषांपदानामादिस्वरोनुनासिकोवेदितव्यः । प-
देपीत्यपिशब्दप्रयोगः संहितायामेवैतद्विधानमितिद्यो-
तनार्थः ।

माँस्पचन्या माँश्चत्वेमँश्चतोश्च॥८१॥

माँस्पचन्याः । माँश्चत्वे । मँश्चतोः । एतानिपदानि ।
माँस्पचन्याः । यन्त्रीक्षणमाँस्पचन्याउखायाः । माँश्चत्वे ।
माँश्चत्वेवापृश्नेवावधत्ते । मँश्चतोः । ब्रध्नंमंश्चतोर्वृ-
णस्त्वम् ।

ईमित्यंतलोपएषूदयेषुगर्भंगावी-
वत्सम्भृजंतिपृच्यते । सखायोवि-
व्याचपुनारिणंतिरथमित्यन्वच्च-
रसन्धिरेवसः ॥८२॥

इदानीं वर्णलोप उच्यते । ईमित्यस्यांतलोपो भवति-
एषूदयेषु सत्सु । गर्भं । गावः । वत्सं । भृजंति । पृच्यते ।
सखायः । विव्याच । पुनः । रिणंति । रथं । इतिकरणः
समाप्तिवचनः । अन्वच्चरसंधिरेव सोऽयं वेदितव्यः । यो-
धस्तात् प्रतिपादितः एषस्य सचस्वराश्च पूर्ववृत्त्यादिकः ॥
गर्भंभृ । समीगर्भंभृतावधः । गावः । समीगावो मतयोऽयं-
ति । वत्सम् । समीवत्सं नमावभिः । भृजन्ति । तमीभृज
न्ययवः । पृच्यते । समीपृच्यते समनेव । सखायः । समी-
सखायो अस्वरन् । विव्याच । समीविव्याच सवनापुह्णि ।
पुनः । संवत्सरेवावधे जग्धमीपुनः । रिणन्ति । एरिणंति
वर्हिषि प्रियंगिरा । रथम् । समौरथं न सुरिजोरहेषत ।

पुरुपृष्ठवधिपूर्वेषु शकारउपजाय-
ते । ऋस्वेचपूर्वपद्यांते चंद्रशब्दे
परंतरा ॥८३॥

पुरु । पृष्ठ । अधि । एतेषु पूर्वपदेषु सत्सु ऋस्वेच पूर्वप-
द्यांते सति चंद्रशब्देच परे अंतराशकारागमउपजायते ।
पुरु । महिचेवं पुरुश्चंद्रं विविद्धान् । पृष्ठु- । पृष्ठुश्चंद्रमवसे
चर्षणि प्राः । अधि । अधिश्चंद्रं दृष्टपृष्ठु । ऋस्वेच पूर्वपद्यांते-

हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । ऋस्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् । दीर्घा-
त्परस्य पद्यस्य चंद्रशब्दस्याभावात् । पूर्वपद्यांतङ्कितक-
त्वात् । अभिचंद्राभर्तवेनोहिरण्या ।

परीतिपद्यो कृपरं षकारः ॥ ८४ ॥

परीत्येतस्मिन्पूर्वपद्यो कृपरेसति अंतराषकारागमउप-
जायते । परिष्कृण्वन्निष्कृतम् ।

वनेतिरेफः सदशब्दउत्तरे ॥ ८५ ॥

वनइत्येतस्मिन्पूर्वपद्यो सदशब्दउत्तरे अंतरारेफो जा-
यते । तिष्ठद्रथं नधूर्षदं वनर्षदं ।

परिष्कृण्वन्ति वेधसः ॥ ८६ ॥

परिष्कृण्वन्तीति निपात्यते षकारागमः । परिष्कृ-
ण्वन्ति वेधसअपदार्थं वचनं । वेधसइति किं । मृग्यं प्र-
त्युदाहरणं ।

अस्कृतीषसं ॥ ८७ ॥

अस्कृतेति निपात्यते । सकारागमः । निरुस्वसार-
मस्कृतीषसं । उषसमिति किं । युजं ह्या १ न्यमकृत प्र-
वेपती ।

शौद्धाचराः संधयएतउक्ताः ॥ ८८ ॥

यएते पुरुषृध्वादय स्तेशौद्धाचरसंज्ञा वेदितव्याः ।
शौद्धाचरागमोपैतौ त्यादिसंज्ञाप्रयोजनं ।

**मेधातिथौ वरुणांत व्रतान्तौ स्प-
शांतस्थाप्रत्ययौ निर्ऋसेते ॥ ८९ ॥**

मेधातिथाष्टौ । अग्निन्दूतं वृष्णीमहे इत्थारभ्य
 कस्यनूनमितियाव मेधातिथिः ॥ वरुणोते यस्यसमा-
 सस्यसवरुणांतः । एवमेव ब्रतांतोपि गृह्यते स्पर्शप्रत्यये
 अंतस्थाप्रत्यये निष्कृते । ऋस्वोभवतः । इंद्रावरुणनू-
 वां । इंद्रावरुणयां हुवे । ब्रतांतः । युवंदक्षं धृतवत मि-
 चावरुणादूलभं । मेधातिथावितिकं । इंद्रावरुणामदे
 अस्य । इंद्रावरुणा युवमध्वरायनः । स्पर्शांतस्थाप्रत्य-
 यौवितिकं । तामित्रावरुणाहुवे ।

आदित्या देवा वरुणा सुरेति
 येत्यादिषु ॥ ६० ॥

आदित्या । देवा । वरुणा । असुरा । एतानिपदा-
 निष्कृत्वानिभवन्ति । यादृत्यादिपदेषु परभूतेषु । तानि-
 तु उपरिष्ठाद्वक्ष्यति । अत उपरिष्ठा देवोदाहरिष्यामः ।

वयमित्यत्र मित्रा ॥ ६१ ॥

वयमित्येतन्मित्रपदे परभूते मित्रादृत्येतत्पदं ऋस्वो-
 भवति । मित्रवयंच सूरयः ।

यासुप्रतीकं निष्कृतं पुरोहितः

क्षत्रं दाशति शवसा भिषज्यथः ६२

या । सुप्रतीकं । निष्कृतं । पुरोहितः । क्षत्रं । दाश-
 ति । शवसा । भिषज्यथः । एते यादयो धस्तादुपदिष्टाः ॥
 या । प्रसाक्षितिरसुर यामहिप्रिया ॥ सुप्रतीकम् । उद्वांचक्षु-
 र्वरुण सुप्रतीकं ॥ निष्कृतम् । वलित्यादेव निष्कृतमा-
 दित्या ॥ पुरोहितः । इयंदेव पुरोहितः ॥ क्षत्रम् । युवं-

नोयेषु वरुणचक्रं ॥ दाशति । इंद्रायोवां वरुणदाशतित्मन् ॥
शवसा । यथादित्यशवसान्नमस्वान् ॥ भिषज्ययः । य-
द्वादेव भिषज्ययः ॥

सोचिन्वगस्त्येदशमेचमण्डले ॥६८॥

सोचिदितिनिपात्यते ॥ ओ त्वंविमर्जनौयस्य ॥ अग-
स्त्येऋषौ दशमेचमण्डले ॥ सोचिन्नुनमरातिनो वयम्मा-
राम ॥ सोचिन्नुसस्थानर्यं इनस्तुतः ॥ अगस्त्येदशमेच
मण्डलद्वितिकं ॥ सचिन्वासां पतीर्यौणां ॥ सचिदि-
वेदनिहितं ॥

सान्वीयते ॥६९॥

सान्वीत्यस्य आत्वंनिपात्यते ॥ सचिकित्वां ईयतेसा-
न्वीयते ॥ ईयतद्वितिकं ॥ प्रत्युदाहरणं प्रत्येतव्यं ॥

सःपलिक्रीः ॥७०॥

विसर्जनीयस्यालोपोनिपातितः ॥ नता अगृह्यन्त्रज-
निष्टहिषः पलिक्रीः ॥

हिषस्तव ॥७१॥

अत्रविसर्जनीयस्यालोपोनिपात्यते ॥ नहिषस्तवनो-
मम ॥ हीतिकं ॥ सतधोती ॥ नहीत्येतत्पदे हीतिय-
त्पदावयवग्रहणं तच्छन्दोभंगभयात् ॥

**जुगुक्षती दुदुक्ष न्गाअदुक्ष हुक्ष-
न्वधे स्यदुक्षतानुदक्षि ॥ दक्षं न**

पत्नन्दक्षुषो भिदक्ष तृष्णासो दक्षि हियानस्यदक्षोः ॥७२॥

यथापठितान्येतानिनिपातितानि । जुगुक्षतः । सुमतिन्
जुगुक्षतः । दृदक्षन् । सहस्रधारां वृहतीदृदक्षन् । गात्र-
दुक्षत् । निज्योतिषातमसो गात्रदुक्षत् । गात्रतिकिं ।
अधुक्ष त्रियुषीमिषं । दुक्षन्वृधे हरियत्तेमन्दिनं दुक्षन्-
वृधे । वृधद्वितिकिं । (१) प्रत्युदाहरणमृग्यं । विश्वाहाशु-
क्रंपयो अस्य दुक्षता । अनुदक्षि । त्वम्बिभास्य नुदक्षि ।
अन्वितिकिं नीचातंधक्ष्यतसं । दक्षन् । दक्षन्न वि-
श्वन्नादृषाणं । नेतिकिं । द्विर्नद्रावयतिदारुधक्षत् । त-
स्यपत्नन्दक्षुषः । पत्नन्नितिकिं । प्रत्युदाहरणमृग्यं । अ-
भिदक्षत् सयव्यस्यादभिदक्षदुर्वीम् । अभीतिकिं ।
मृग्यंप्रत्युदाहरणं । आदस्यते कृष्णासोदक्षि । कृष्णा-
सद्वितिकिं । नीचातंधक्ष्यतसन्नशुष्कं हि यानस्यदक्षोः ॥
संहृष्टिरस्यहि यानस्यदक्षोः । हियानस्येतिकिं । धक्षो-
नवाताः परिसन्त्यच्युताः ।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायां आनन्द-
पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रीव्वटकृतौ प्रा-
तिशाख्येचतुर्थं सन्धिपटलम् ।
अन्तः पादन्नाम्युपधः सकारः प्र-
कारमप्यूष्मपरैर्यथोक्तं ।

अन्यैरेकारात् ॥ १ ॥

अन्तः पादमिति पादस्यमध्ये नामिनोयस्योपधाभू-
ताः सतथोक्तः सकारः । ष्टकारादयोद शनामिनः स्व-
राद्वत्युक्तं । सकारः षकारमापद्यते । इत्येतदधिकृतंवे-
दितव्यं । अनूपपरैर्नामिभिरुपहितः आयुष्मपरैरित्यपि-
शब्दः यथोक्तमित्यधिकारोपसंहारवचनं । अन्यैरेकारा-
दितिनामिसामान्यप्रसक्तौ अस्यनिवृत्तिवचनं । यच्चगोषु-
दुःष्वान्यम् । अन्तः पादमिति किं । तन्नइन्द्रस्तहकणस्त-
दग्निस्तत् । नाम्युपधइति किं । परः सोअस्तुतन्वा ३
तनाच । यथोक्तग्रहणं किं । ताभिर्यातिस्त्रयुक्तिभिः । अ-
न्यैरेकारादिति किं । येषामनोर्यज्ञियाः ।

नतिरत्नपूर्वाततोव्यापतिर्भवती- तिविद्यात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्निवर्षयेयत्कार्यद्वयं प्रवर्तते तत्रावश्यंभावौक्रमः
तत्रयथाशोगंकार्यक्रमोभवतीत्येतद्दर्शनायाह । नतिरत्न-
पूर्वेति यदिदिव्यापत्तिः पूर्वक्रियते पश्चान्नतिः । तदा तमे-
वोष्माणमूष्मणीति सकारो नाम्यस्य सकारस्य व्यवधायकः
स्यान्नामिभिः सह ततो न प्रवर्तते नतिरतः पूर्वमेव नतिः क्री-
यते पश्चात्तमेवोष्माणमूष्मणीति ।

सूतीनकिः स्वैर्यु रनह्यभिचीनि- हीतिसः ॥ ३ ॥

सु । ऊती । नकिः । स्वैः । वि । उरु । नहि । अभि ।
वी । नि । हि । इत्येतैर्नामभिरुपहितः सकारः षका-

रमापद्यते । सु । प्रसुषविभ्योमरुतः । ऊतौ । ऊतौषट्-
 हतोतिवः । नकिः । नकिः षोषस्त्यरणोजहुर्हितं । स्वैः ।
 स्वैः षण्वैरिरिषीष्टयुर्जनः । वि । रोदसीविषणावः । उरु ।
 उरुषसरथंसारथयेकः । नहि । नहिषस्तवनोमम । अभि ।
 अभिषद्युक्षैरुतवाजसातिभिः । चो १ व्रीषपवित्राहृदं १
 तरादधे । नि । निषङ्गीयतांतन्वातनाच । हि । यू-
 पादमुंचोषशमिष्टहिषः ।

द्व्यक्षरेणैवसत्स्थः ॥ ४ ॥

द्व्यक्षरेणैवपदेननाम्यन्तेनोपहितः सत्स्थद्वत्येतयोः स-
 कारः षकारमापद्यते । सत् । द्विविषद्व्याददे । स्थः ।
 यदिन्द्राम्नीद्विविष्टोयत् । द्व्यक्षरेणैवेति किं । युवांश्चस्थः
 स्वर्पतौ ।

स्वबह्वक्षरेण ॥ ५ ॥

सुद्वत्येतत्पदनम्यतेष्वबह्वक्षरेणानामिनोपहितंचेत् । मो-
 ष्व १ द्यदुर्ङ्गान् अभौष्व १ र्यः । ष्वबह्वक्षरेणेति किं ।
 सुदौतिभिः सुदौदिहि ।

पदादयश्चस्थितिस्कितिस्रिति ॥ ६ ॥

पदानामादिभूताः सकाराः षकारानापद्यन्ते । य-
 कारककारनकारपराः सन्तः इतिकरणः प्रकारार्थः
 स्थिति । गोभिः प्यामसधमादः । स्किति । यजुष्कानं-
 प्रथमन्देवयानम् । स्रिति । अधिष्ठाणाधन्वसानोषव्ये ।
 ष्वबह्वक्षरेणैवेत्येव । तवप्रियासुः सूरिषुस्याम । उपदा-
 स्तन्मथुः स्तम्भनेन ।

अरेफस्यचक्षिति ॥ ७ ॥

अरेफस्य पदस्यचक्षितिपदादिर्नम्यते । नहि घ्रातेश-
तंचन । अरेफस्येति किम् । प्रतिस्मरेयांतुजयङ्गिरेवैः ।
अबह्वचरेणैवेत्येव । बहामिस्मपृषणमंतरेण ।

एकारेणापिस्वितिनः परंचेत् ॥ ८ ॥

एकारांतेनापिनाम्युपहितंसुद्धत्येतत्पदं नम्यतेनः पदं-
परंचेद्भवति । तेषुणोमरुतोम्लयंतु । नः परमिति किं ।
त्वेसुपुत्रशवसः । अप्राप्तप्राप्तिवचनोपिशब्दः ।

दीर्घो नस्यति ॥ ९ ॥

दीर्घोनाम्युपधाभूतोपिस्वितिपदादिर्नम्यते । वीरैः
स्यामसधमादः । दीर्घग्रहणं किं । गोभिः प्यामसधमादः ।

उचनास्पर्शपूर्वं ॥ १० ॥

उद्धत्येतत्पदं पूर्वस्वितिपदादिर्नमते । स्पर्शपूर्वं यदि-
नभवति । एषउस्यपुरुषतः । अस्पर्शपूर्वमिति किं ।
उदुह्यशरणेदिवः ।

तकारवर्गस्तु टकारवर्गमंतःपद- स्थोपि प्रकारपूर्वः ॥ ११ ॥

तकारवर्गस्तु पुनष्टकारवर्गमापद्यते यथासंख्यं ॥
अंतःपदस्थोपिनानापदस्थोपिप्रकारपूर्वः सन् ॥ कः स्विद्वृजो
निष्ठितोमध्ये अर्णसः ॥ आपोहिष्ठा मयोभुवः ॥ ष-
कारपूर्वइति किं ॥ युवंहिस्थः स्वर्पती ॥

सितां सधस्थात्स्तनिहि स्तवा-
म स्तवे स्तुवंति स्तुहि सौ स्तुतः
स्थ ॥ साहिस्तः स्तुप् सत्सि स-
त्सत् स्वनीति स्तोमेत्यादिश्चापि
बहुचरांतैः ॥१२॥

सितां । सधस्थात् ॥ स्तनिहि ॥ स्तवाम ॥ स्तवे ॥
स्तुवंति ॥ स्तुहि ॥ सौ ॥ स्तुतः । स्थ ॥ साहि ॥ स्तः ॥
स्तुप् ॥ सत्सि ॥ सत्सत् ॥ स्वनि ॥ इत्येषां पदानामा-
दि स्तोमेत्येतस्यचपदस्य सप्रदवास्यादिर्नम्यते ॥ अ-
पिबहुचरांतैर्नामभि रूपहितोपि ॥ अवबुधचरांतै रित्य-
र्थोपिशब्दः ॥ सितां ॥ पदिषिता ममुंचता यजवाः ॥
सधस्थात् ॥ निष्पीमङ्गोधमथोनि षधस्थात् ॥ स्तनि-
हि ॥ निष्टनिहि दुरिताबाधमानः ॥ स्तवाम ॥ तमुष्ट-
वाम यंगिरः ॥ स्तवे ॥ विश्वायद्वामनु षवे ॥ स्तुवंति ।
अनुष्टुवन्तिपूर्वथा ॥ स्तुहि ॥ तमुष्टुर्होद्रंयोहसत्वां ॥
सौ ॥ निष्पीमङ्गोधमथोनि षधस्थात् ॥ स्तुतः । नूष्टुत
इंद्रनूष्टुगानः ॥ स्थ ॥ आपोहिष्ठा ॥ साहि ॥ विषाह्य-
ग्नेष्टुगते मनीषां ॥ स्तः ॥ नास्यते महिमानं परिष्टः ॥
स्तुप् ॥ सोमोविराजमनुराजतिष्टुप् ॥ सत्सि ॥ अग्ने-
निषत्सि नमसाधिर्वाहृषि ॥ सत्सत् ॥ नहिषत्सदन्तरः
पूर्वोअसत् । स्वनि ॥ यदिक्रोशमनुष्वणि ॥ स्तोमेत्या-
दि ॥ परिष्टोभंतुविंशतिः ॥ परिष्टोभंतुनोगिरः ॥

निपरीति स्वसीत्यादीचकारव- र्गीयोदयौ ॥१३॥

नि परि ॥ इत्येतौनामिनी स्वसिद्धत्वंभूतौ पदा-
दौनमतः किमविशेषणमेत्याह ॥ चकारवर्गीयोदयौ चे-
ख्यातां ॥ चकारवर्गपरावित्यर्थः ॥ नि ॥ महातंकोश-
मुदचानिषिंच ॥ परि ॥ सहस्रधारः परिषिच्यतेहरिः ॥
परिष्वजध्वं दश ॥ परिष्वजंते ॥ चकारवर्गीयोदयावि-
तिकिं ॥ व्युच्छंतीपरिस्वसुः ॥

दकारेचोत्तरेपरान् सेससीतिस्व- रोदये ॥१४॥

दकारेचोत्तरे चकारः समुच्चयार्थीयोनिपरीति समु-
च्चिनोतिपरान् पदादौनमतः ॥ कथंभूतान्पदादौनित्यत-
प्ताह ॥ सेससीदितिकरणाः प्रदर्शनार्थः ॥ स्वरोदये दका-
रस्यविशेषणमेतत् सेससीतिपदादौ न्दकारस्वरपरा-
न्मतइत्यर्थः ॥ से ॥ परियज्ञनिषेदयुः ॥ स ॥ निषदा-
पीतये मधु ॥ शुनंनरः परिषदंनुषासं ॥ निषीदहोवृ-
तुषायजस्व ॥ निपरीतिकिं ॥ इमंयमप्रस्तर माहिसी-
द ॥ दकारइतिकिं ॥ विसमनाभूमिः ॥ स्वरोदयइति-
किं ॥ दिवश्चरंति परिसंगोच्रंतान् ॥

सेध स्वापय सस्वजे सस्वजाते स- सादच ॥ १५ ॥

चकारोच्चारणादेता न्पदादौनिपरीनमतः । सेध ॥

वाचस्पते निषेध ॥ स्वापय ॥ निष्वापयामिथूदृशा ॥
सस्वजे । तमिन्दुःपरिषस्वजे । सस्वजाते । समानं वृद्धं-
परिषस्वजाते । ससाद । निषसादधृतव्रतः ।

संतंसंतःसन्तिपूर्वीःस्थुःस्थाःस्थादि-
तिचोत्तरः ॥१६॥

इतिच पदादीन्सकारानुत्तरोनामीनमति । कश्चोत्त-
रःपाठक्रमेण परीति । संतं । अस्मेवत्मम्यपरिषंतं । संतः ।
नाद्वयःपरिषंतोवरंत । सन्तिपूर्वीः । तार्द्रविश्वतः परि-
षन्तिपूर्वीः । पूर्वीरितिक् । धञ्चोर्नवाताः परिसंत्यच्यु-
ताः । स्थुः । अर्णोर्नवेषो धृषतापरिष्ठुः । स्थाः । परिष्ठा
इन्द्र मायया । स्थात् । मानोमर्त्तस्य दुर्मतिःपरिष्ठात् ।

हिषिंच तूषिंच रजःसुषीद न्नितो-
षिञ्चता भिषतः किमुष्वित् ॥ सू-
रिभिष्याम दिविषंतु केष्ठप्रति-
ष्फुर चौषधस्था कमुष्वित ॥१७॥

हिषिंच । तूषिंच । रजःसुषीदन् । इतोषिंचत । अ-
भिषतः । किमुष्वित् । सूरिभिष्याम । दिविषंतु । केष्ठ ।
प्रतिष्फुर । चौषधस्था । कमुष्वित् । एतानियथागृही-
तानि निपात्यन्ते । अध्वर्यवातुहिषिंच । तूषिंच । आद्व-
षिंचहरिर्मीन्द्रोरुपस्थे । रजःसुषीदन् । बुध्मेनदीर्णा र-
जःसुषीदन् । इतोषिंचत । परीतोषिंचत । ओत्वषत्वे नि-
पात्यन्ते ॥ अभिषतः ॥ महोविष्वांअभिषतः । अभीषत

सदाभर । नन्वभिषत प्रतिनिपातनञ्च यथाभ्युतमेव गृ-
हीतुं न्याय्यं । अतोभीषतसदाभरेत्यत्र पठनं प्राप्नोति ।
अभिषदस्य दीर्घत्वात् सत्वमेव तत् । यदिनामाधस्तादेव
परिभाषितं यथासामवशाः संधयो नियतविषया अपवा-
दका भवन्ति न तु सर्वत्र । सामवशादिति चैवापदांजानीयात्
अनुलोमाना मन्वच्चरसंधीनां नान्येषांतदिति । त-
थाज्ञापकं भवति । नुषप्रेति । भसंतुषप्रपूव्यं इत्यु-
दाहरणं । अत्रप्रेतिवद्विशेषणं तत्पनूसमर्त्तः शवसे-
त्यस्य निर्धारणार्थं । यदिनुषब्दो दीर्घोपिविघातं प्रत्य-
स्य न कुर्यात् । तदाप्रशब्दग्रहणं सार्थकं स्यादिति । त-
स्मात्सामवशाः संधयोपवादका अनुलोमान्वच्चरसंधीनां
नान्यत्रेति सिद्धं । किमुष्वित् । किमुष्विदस्य निविदो-
भनंत । किमिति किं । इदं कउखिदाचके । सूरिभिः
प्याम । इतीह त्राणि सूरिभिः प्याम । दिविषंतु । उत-
स्त्रानासो दिविषंत्यग्नेः । केष्ठ । केष्ठानरश्रेष्ठतमाः । प्र-
तिष्फुर । प्रतिष्फुरविरुज । वीषधस्था । वीषधस्था सिं-
धवस्त्रिः । कमुष्वित् । कमुष्विदस्य सेनया । कमिति-
किं । उक्तेकउखिदंतमः ।

उषुवाणो दिविषन्तसूरिभिः प्या
मृच्छन्तिष्मनूष्ठिरवंसुषीदति । नु-
षप्रहिष्ठोयशसामहीषा । विषा-
भूयामोषुयतिष्ठनेति च ॥१८॥

उषुवाणः । दिविषन् । सूरिभिः प्यां । मृच्छन्तिष्म । नू-

ष्ठिरं । वंसुषीदति । नुषम । हिठोयशसा । महीषा । विषा
 भूयामोषु । यतिष्ठन । इतिचयथागृहीतानिपदानिभ-
 वन्ति । उषुवाणः । सोमउषुवाणःसोढभिः । दिविषन् ।
 दिविषन् कुक्रञ्चाततः । सूरिभिःषां । आवांसुखे वरि-
 मन्तसूरिभिःषां । ऋक्षन्तिष्म ऋक्षन्तिष्मानिष्यदो सुङ्ग-
 लानी । नूष्ठिरं । नूष्ठिरंमरुतोवीरधत्तं । वंसुषीदति ।
 श्येनोन वंसुषीदति । नुषम । भसन्नुष प्रपूर्यः । प्रेतिकिं ।
 प्रनृसमर्त्तःशवसा । हिठोयशसा । दूतेवहिष्ठो यशसाज-
 नेषु । यशसेतिकिं । युवहिस्थःस्वर्पती । महीषा । विदे-
 हिमातामहो महीषा । विषाहोवा विश्वमश्नोति । भू-
 यामोषु भूयामोषुत्वावतः । यतिष्ठन । विश्वेदेवासो मनु-
 षीयतिष्ठन ।

वाजीस्तुतो वहन्तिसीपतिस्यां
 दित्ससिस्तुतः । अपोसुम्यक्ष शु-
 धिसुचिस्म स्तुहिस्तुहीतिन ॥१६॥

इत्येतेषुपदेषु यथाप्राप्तं षट्त्रिंशत्प्रतिषिध्यते । वाजीस्तु-
 तः । वाजीस्तुतोविदधे दातिवाजं । वहन्तिसी । वहन्तिसी-
 मरुणांसोरुशतः । पतिःस्यां । अस्यपतिस्यांसुगवः सुवीरः ।
 दित्ससिस्तुतः । यदित्ससिस्तुतोमदम । अपोसुम्यक्ष । अ-
 पोसुम्यक्षवरुणभिर्यसमत् । म्यक्षेतिकिं । अपोषुणाद्वयं ।
 शुधिसु । इन्द्रशुधिसुमेहवं । चिःस्म । तिस्रमाङ्गत्रय यो-
 वैतसेन । स्तुहि स्तुही स्तुहिस्तुहीदेतेघाते ।

युग्मांतस्थादंतमूलीयपूर्वरंतः पदंनम्यतेन्तः पदस्यैः ॥ २० ॥

युग्मांतस्था पूर्वैर्नामिभि रूपहितः सकारः रेफवका-
रपूर्वरित्यर्थः । दन्तमूलीयपूर्वेषु नामिभिरुपहितः सका-
रोनम्यते । दन्तमूलीयः सकारस्तवर्गश्च अन्तः पदमे-
कश्चिदपदे अन्तः पदस्यैः पदान्तवर्त्तिभि र्युग्मांतस्थापूर्वैः ।
चैष्टुभाद्वा चैष्टुभं निरतश्चत । विषितस्तुकारा रोदसौन्ध-
मयाः । दन्तमूलीयपूर्वैः सुषाव सोममद्रिभिः । सुषुवुषोम
नीषां । दुष्टरस्तरन्नरातौ । युग्मांतस्था दन्तमूलीयपूर्वरि-
तिकं । इयंशुष्मेभिर्विसखाइव । सनाज्योतिः सनाक्षः ।
अन्तः पदस्यैरितिकं । पुरुहूत पुरुवसोसुरघ्नः ।

अन्यपूर्वरपि पद्यादिभाक्सन् ॥ २१ ॥

अन्यपूर्वरपि नामिभिरुपहितः सकारो नम्यते यु-
ग्मांतस्थादंतमूलीयपूर्वै रित्यपिशब्दार्थः । पद्यादिभज-
तेयदि । अन्यपूर्वैः । चमूषक्योनः शकुनः । वेत्वामृजन्त्य-
षिषाण । युग्मांतस्था दन्तमूलीयपूर्वैः । इन्द्रस्यत्विष्टुवि-
ह । ससंस्तिरोविष्टिरः । वेदिषदेप्रियधामाय ।

एकाररेफपृतनोपधश्च ॥ २२ ॥

एकारोपधोरेफोपधः पृतनोपधः चशब्दान्नम्यते पद्या-
दिसकारः एकारोपधः । धियोरेथेष्ठा मजरन्नवीयः । रेफो-
पधः । स्वर्षामासां वृजनस्य पृतनोपधः । पृतनाषाद्यायच ।

रेफकारकारपरः प्रकृत्या ॥ २३ ॥

दुदाभीमपवादः । रेफपरः ऋकारपरः ऋकार-
परश्च सकारः प्रकृत्यासम्भवति । पुनातितेपरिष्कृतं । इ-
न्द्रस्ययन्तु प्रसवेविच्छेदाः । तिसृणांसप्ततीनाम् ।

संस्पृक् स्तृसस्वरेति चाक्षरा- णां ॥ २४ ॥

सं । स्पृक् । स्तृ । सर । स्वर । एतेषां चाक्षराणां स-
काराः प्रकृत्याभवन्ति । पद्यादौ अपद्यादौ वासतां । सं ।
सुसमिहो न आवह । स्पृक् । दिविस्पृग्यात्यरुणानि ।
स्तृ । ते देवाः परिस्त्वतेष्वेषु लोकेषु । शाखायनब्राह्मण-
मेतत् । नमुनैवेत दुदाहरणं ॥ ब्राह्मणं ह्येतत् न च-
ब्राह्मणस्याप्येतत्त्वचरणं श्रुतं । मृतवय विधानात् । एवंत-
र्हि यथाजलाहारस्य मेव्याहरणं । पुष्पाहारस्य फला-
हरणं भविरुद्धं एवमेतदपि । सर् । विसर्मांश्चणुहि ।
स्वर । मेर्यविप्रा अभिस्वरा ।

सेतिचास्य परिपन्थो पधाचेत् ॥ २५ ॥

सप्ततिद्वयंभूतस्य चाक्षरस्यादिसकारः प्रकृत्याभवति ।
यदितदक्षरं सकाराद्यनुस्वारस्योपधाभूतं स्यात् । सुसं-
सन्निधौ अतिथिः । परिपन्थोपधाचेदितिकिं । निषदा-
प्रीतयेमंधु ।

संयोगस्य चाप्यनुनासिकादेः ॥ २६ ॥

संयोगस्य चापि कथंभूतस्यानुनासिकोवर्ण आदिभूतो-
यस्य तस्ययः सकारलक्षणोक्षरविशेषः उपधाभूतः सप्रकृ-
त्याभवति । सुबन्हुर्बं सुप्रतीकं । सुसङ्काशा मादृश-

ऐववीषा । संयोगश्चेति किं । अभिस्वराः निषदाणाः ।
अनासिकादेरिति किं वञ्चगोषुदुष्पान्यम् ।

सहस्रं सनिता स्थाचां सावित्रं-
सूवरौस्तुषे । समुद्रं सदृशासारे
सायकः साधनीसह । सनितः
स्पष्टः सदृशः सखायंसप्तैरेते सा-
नुशब्दश्चपद्याः ॥२७॥

एतेपद्याः सानुशब्दश्चसप्रवादः प्रकृत्यामवन्ति । स-
हस्रं । चतुःसहस्रंगव्यस्य । सनिता । सनेमतत्सुसनि-
ता ॥ स्थाचां । भूरिस्थाचां भूर्याविश्वयन्ती । सावित्रं ।
सुसावित्रमासाधिषड्भूतिप्रैषैकदेशे । सूवरी । सुपूमाव-
हुसूवरी । तुषे । सुपुत्र आदुस्तुषे । समुद्रं । चतुःस-
मुद्रं धरणी । सदृशा । विसदृशा जीविताभिप्रचक्षे । सा-
रे । हिरण्यकेशोरजसोविमारे । सायकः । दुन्नीसु-
शिप्रोहरिमन्युसायकः । साधनी । चाष्टगोपशुसाधनी ।
सह । यथावःसुसहसति ॥ सनितः । सनितःसुस-
नितरुगा स्पष्टः । चतुःस्पष्टोभवत्येषोऽस्य । सदृ-
शः । यमाद्ववसुसदृशः सुपेशसः । सखायं ॥ तीव्रं-
सोमंपिबति गोसखायं । सप्तैः । त्रिसप्तैः श्वरस-
त्वभिः । सानुशब्दः । पृदाकुसानुर्यजतोगविषणः ॥
इदाहित उषोचद्रिसानो । शब्दग्रहणमुक्तप्रयोजनम् ।

सुतेसोमे वक्षणेप्रामिचर्षणि स्व-
भिष्टीत्येवमुपधास्य सर्वे ॥२८॥

ब्रूत्येवंशब्दोपधाभूताः सर्वे एव पद्यादिसकाराः प्रकृत्या भवन्ति । सुते । सुते सुतेन्योक्ते । सोमे । यत्सोमे सोमश्चाभवः । वक्षणे । सुसंशितावक्ष्यो वक्षणेऽस्याः । अप्रामि । अप्रामिसत्यमवन्तथा । चर्षणि । हर्यश्वंसत्यतिं चर्षणीसहं । स्वभिष्टि । त्वत्तुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

अभिसत्वारयिस्थानोयासिसीष्ठाः
सिसच्चिच । तिस्तिरेतिस्तिरा-
णाच सिसिचेसिसिचुश्चन ॥२६॥

चकारः समुच्चयार्थः एतेषु यथा प्राप्तं वचनं प्रतिषिध्यते । अभिसत्वा । अभिवीरो अभिसत्वासहोजाः । रयिस्थानः । रयिस्थानोरयिमस्मासुधेहि । यासिसीष्ठाः देवस्य हेतो वयासिसीष्ठाः सिसच्चि । द्वायेव विश्वं भुवनं सिसच्चि । तिस्तिरे । तिस्तिरेवर्हिरानुषक् । तिस्तिराणा यत्सुचावर्हिर्हृतिस्तिराणा । सिसिचे सेक्तेवकोशं सिसिचेपिबध्यै । सिसिचुः । बहुसाकं सिसिचु रत्समुद्रिणं ।

गोष्ठादिव गोषतमा उपष्टुत्सप्र-
वादो नार्षदः पर्यषस्वजत् ।
स्वादुषंसदः पुरुषंतिशब्दः सुषं-
सदं सुषमिधानुसेषिधत् ॥ ३० ॥

एतेषु पदेषु षत्वं निपात्यते । गोष्ठादिव । मावो गोष्ठादि-

वेरते । गोषतमाः । दिविष्यामपार्येगोषतमाः । उपष्टु-
त् । शिच्चाशचौ वस्तवताउपष्टुत् । सप्रवादीनार्षदः ।
सर्वविभक्त्यन्तः । यन्नार्षदायश्चवः । पुरुसदन्तो नार्षदं ।
पर्यषस्वजत् । यन्तौग्न्योनाधितः पर्यषस्वजत् । स्वादुषंसदः
स्वादुषंसदः पितरोवयोधाः । सेतिचास्य परिपन्नोपधाचे-
दित्यस्य निषेधस्य प्रतिप्रसवः । पुरुषंतिशब्दः सर्वविभ-
क्त्यन्तः । याभिर्ध्वंसंति पुरुषंतिमावतं । ध्वस्योः पुरु-
षन्त्योः । संयोगस्य चाप्यनुनासिकाटेरित्यस्य प्रतिप्र-
सवः सुषंसदं । परिप्रयंतं वय्यंसुषंसदं । सेतिचास्यपरिप-
न्नोपधाचेदित्यस्य प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवः । सुषमिंधा ।
अग्ने भवसुषमिंधासमिद्धः । समित्यक्षरनिषेधस्य प्रति-
प्रसवः । अनुसेषिधत् । पद्यादेः सकारस्य षत्वेप्राप्ते
परस्य षत्वं निपात्यते षड्युक्तां अनुसेषिधत् । गोष्ठादिवे-
त्यादिपंचस्वप्राप्तेषत्वेवचनं ।

तकारिपूर्वपद्यांतो व्यापन्नोरेफ- संहिते । नामिपूर्वः ॥ ३१ ॥

तकारेपरचावस्थिते पूर्वपद्यास्यांतः । कथंभूतः । व्या-
पन्नः सत्वंप्राप्तः । अरेफसंलग्नेतकारे । नामिपूर्वः इतिपूर्व
पद्यांतव्यापन्नस्यविशेषणं । षकारमापद्यते । प्रयाकंशास्त्रि
प्रदिगोविदुष्टरः । आविष्टो वर्द्धतेचाहारासु । तकारइति-
किं । सक्षंतद्वन्द्वनिष्पुतः पूर्वपद्यांतइति किं । त्वमग्ने प्रमति
स्त्वंपितामिनः । व्यापन्नोच्चारणं पदेदृष्टस्यसकारस्य-
प्रत्ययथा स्यात् । अरेफसंहितइति किं । चतुस्त्रिंशद्वाजि-

नः । नामिपूर्वग्रहणं पुनः क्रियमाणमेकारस्य सङ्ग्रहणं-
करोति । अग्नेष्ट्वाख्येनमात्रामि ।

विद्यहेतु त्वातद्वत्यनुदात्तयोः ॥ ३२ ॥

विद्यहेतु पुनः त्वा । ते । इत्येतयोः परत्रावस्थितयो
रनुदात्तयोः व्यापन्नं षत्वमापद्यते । त्वा । इविष्टासन्तं
इविषाद्यत्राम । ते । अभिष्टे अद्यगीर्भिः । अनुदात्तयो
रिति किं । यद्वतद्विदुस्ते अमृतत्वं ।

अग्निरेकाक्षरस्यादौ ॥ ३३ ॥

अग्निरित्ययं विभर्जनोयोव्यापन्न स्तकारादेरेकाक्ष-
रस्य पदस्यादौ वर्त्तमानोनम्यते । अग्निष्टं ब्रह्मणासह ।
एकाक्षरस्यादाविति किं । अग्निस्तुवि अवस्तमः ।

नकिञ्च ॥ ३४ ॥

नकिरित्ययं विभर्जनोयोनम्यते । चकाराद्यापन्न स्त-
कारादावेकाक्षरेपदे परभूते । नकिष्टं कर्मणानशत् ।

अथोतनूष्विति ॥ ३५ ॥

अपि च तनूष्वित्येतन्निष्पदे परभूते नकिरित्ययं वि-
भर्जनोयो व्यापन्नोनम्यते । नकिष्टनूष्वेतिरे ।

**तत्ततन्यु स्ततक्षुस्तं तौग्रामि-
त्युत्तरेषु निः ॥ ३६ ॥**

इत्येतेषु उत्तरपदेषुसत्यु निरित्ययंविभर्जनीयो व्या-
पन्नोनम्यते । तत् । निष्टज्जभार चमसन्मृष्ट्वात् । त-

तन्युः । मिहन्सूरो अतिनिष्टतन्युः । ततश्चुः । वेना-
देकंस्वधया निष्टतन्युः ॥ तं ॥ निष्टमूह्युः सुयुजारथेन ॥
तौघ्यः ॥ निष्टीघ्यः पारयथः ससुद्रात् ॥

पायुभिः पटुभिस्त्रिभिर्ददिवैर-
स्मयुः शुचिः ॥ उत्तरेत्वमिति

इत्येतेषांपदानांविसर्जनीयोव्यापन्नः त्वमित्येतस्मि-
न्पदेउत्तरेनम्यते । पायुभिः । अदध्वेभिःसवितः पायुभि-
ष्टुं । पटुभिः । पार्षतोक्तनयंपटुभिष्टुं । त्रिभिः । त्रिभि-
ष्टुं देवसवितः । ददिः । ददिष्टुमिंद्रापांसिवाजान् । हरि-
वोददिष्टुं । वेः । पावकशोचिवेष्टुं ह्यज्वा । अज्जयुः । ए-
तंशं समिंद्रा अयुष्टुं । शुचिः । शुचिष्टुमसि प्रियोनमित्रः ।

ईयुष्टे वावधुष्टेसधिष्टव ॥३७॥

गोभिष्टिरेम क्रतुष्टम्

एतेहैपदाव्यापंनीश्रुतः षत्वानिपात्यन्ते ईयुष्टे ।
ईयुष्टेये पूर्वतरामपश्यन् । वावधुष्टे । पुरुशंसेन वाव-
धुष्टइंद्रं । सधिष्टव । अश्वस्वग्नेसधिष्टव । गोभिष्टिरेम ॥
गोभिष्टिरेमामतिंदुरेवां । क्रतुष्टं । इंद्रक्रतुष्टमाभर ।

नाहुर्निष्पिध्वरीःप्रभोः ॥ बन्दा-
रुः षष्टि राविस्त्रिवाह्वोरित्यनु-
दात्तयोः ॥३८॥

यदुक्तं त्वातद्वत्यनुदात्तयो सदेतेषांपदानां संबंधि-
नोविसर्जनौयस्य नभवति । आहुः । आहुस्तेव्रीहि दिवि-
र्बधनानि । निःषिध्वरीः । निष्षिध्वरीस्तश्चोषधीः । प्र-
भोः । प्रभोस्तेसतःपरियंतिकेतवः । वंदारुः । वंदारुस्ते
तन्ववंदेषन्ने । षष्टिः । त्रिःषष्टिस्त्वा मरुतोवावृधानाः ।
आविः । आविस्तेयस्यो भवतुप्रियोमदः । त्रिः । त्रिस्ते
अन्तंक्रणवत् । बाह्वोः । बाह्वोस्ते बलंहितं ।

**ऋकाररेफषकारानकारं समा-
नपदेवगृह्ये नमंति । अंतःपद-
स्थ मककारपूर्वा अपिसंध्याः॥३६॥**

ऋकारश्चरेफश्चषकारश्च ऋकाररेफषकाराः नका-
रंनमंति । समानपदेएकपदे वर्त्तमाने नकारेणसह ।
कथंभूतेपदेअवगृह्येद्विखण्डे । कथंभूतंनकारं । अंतःप-
दस्थं पदमध्ये वर्त्तमानं । अककारपूर्वाइति ऋकारा-
दीनांविशेषणं । अपिसंध्यासंध्याअपि । संध्याःप्राकृ-
ताः । ऋकारस्य । पंथामनु प्रविहान्पितृयाणं । रेफस्य ।
प्रयागेजातवेदसः । तदारभस्वदुर्हणो । षकारस्य । वि-
दुर्विप्राणं परिपानमंतिते । समानपदइति किं । विरनु-
व्रतेजने । अवगृह्यइति किं । छष्टानां विंशतिंशता । अं-
तःपदस्थमिति किं । जुहुराणस्विन्मनसा परियन् । अक-
कारपूर्वाइति किं । अमासाकृपनीलं । योअग्निः क्रव्य-
वाहनः । अक्षानहीनस्ततनोतसोम्याः । अनुव्रतेजने इ-
त्यत्रप्राप्नोति पूर्वोन्ता नतिषु नम्यमुत्तरमितिव-
चनान्नभवति ।

संध्यउष्माप्यनिंग्ये ॥४०॥

सन्धौ भवःसंध्यः । संधिजज्जष्माप्यनिंग्ये पदेवर्त्तमानो-
न्नकारंनमति । यदिक्लोशमनुष्वणि । संध्यवृत्तिकिं । म-
हीमे अत्यवृषनाम ।

नमध्यमैः स्पर्शवर्गैर्द्यवेतम् ॥४१॥

ननमंतिनकारमृकाररेफषकाराः मध्यमैः स्पर्शव-
र्गैर्व्यवहितं । चवर्गटवर्गतवर्गमध्यमाः । ऋजुनीतीनो-
वर्णाः । आनिवर्त्तनवर्त्तय । अभिष्टनेते अद्विजः ।

परिप्रच्छर्षीद्रादिषु चोत्तमेन ॥४२॥

परि । प्र । ऋषि । इंद्र । धृत्वेवमादिषुपदेषु पद्या-
दिषु उत्तमेनापिस्पर्शवर्गेण प्रकारादिनाव्यवहितं न-
कारमृकाररेफषकारान नमंति । परि । परिपानमंति-
ते । यमस्यमाता पर्युञ्जमाना । प्र । प्रमिनतौ मनुष्या
युगानि । ऋषि । ऋषिमनाय ऋषिकृत्स्पर्षाः । इंद्र । इ-
दंत्यत्पाव मिंद्रयानं । आदिगृह्यादिहनभवतिनिषेधः ।
सुप्रपाणंभवत्वव्याख्यः ।

तथाशकार सकार व्यवेतंसर्वा- दिषु ॥ ४३ ॥

यथाधस्तनयो मध्यमोत्तमवर्गयोर्व्यवेतं नकारमृकार-
रेफषकारान नमंति तथासकारशकारव्यवेतं नमंति-
सर्वादिषुपदेषु । अहन्नाहिपरिशयानमर्णाः । इदाहितउषी-

अद्विसानो । सर्वादिगुणं परिप्रक्षर्षोद्गादि निष्ठत्यर्थं ।

पूर्वपदांतगंच ॥ ४४ ॥

पूर्वपदस्य चांतगतं नकारश्चकाररेफषकारा नन-
मंति । कर्मन्कर्मगृह्यतमूतिः स्वजंकरः ।

नाभिनिर्णिकप्रवादादौ ॥ ४५ ॥

नाभिनिर्णिकशब्दयो रादिभूतनकारं ऋकाररेफ-
षकारा ननमन्ति । नाभि । रथेन वृषनाभिना । निर्णिक-
क् । अतःमहस्रनिर्णिका । पतरेषचचराचंद्र निर्णिक् ।
आदिशब्दोच्चारण निर्णिकशब्दस्योच्चारणस्य यात्वंसाध-
यति ।

यकार स्पर्शसंहितम् ॥ ४६ ॥

यकारसंलग्नं स्पर्शसंलग्नं नकारश्चकाररेफषकारा
ननमंति । यकारसंहितं । दुग्धौसुशिप्रौ हरिमन्युसाय-
कः । स्पर्शसंहितं । वृद्धमेपरिषिच्यसे । सुषुम्नेषितत्वता
यजामसि । यकारस्पर्शसंहितमिति किं । प्रातर्याग्याः
सहस्कृत ।

कर्मनिष्ठां दीर्घनीथे ॥ ४७ ॥

इत्येतयोः पदयो नकारश्चकाररेफषकारा ननमंति ।
अग्निर्वीरश्च्युत्यं कर्मनिष्ठां ॥ दीर्घनीथेदमूनसि ।

भानुशब्दे ॥

भानुशब्दस्य नकारश्चकारादयो यथासंभवं ननमं-
ति ॥ स्वर्भानोरध ॥

हिनोमिच ॥ ४८ ॥

हिनोमिद्वितिच नकारमृकारादयो ननमन्ति । यां-
वां होवां परिहिनोमि मेधया ।

ऋस्वोदयंतवेषपूर्वे वमादिषु ॥ ४९ ॥

हुस्वउदयमस्य नकारस्य सतथोक्तः । तद्भ्रस्वोदयं ।
तवेषपुरुद्वत्येवमादिषु वर्त्तमानं नकारं रेफषकारौ न-
नमतः । तवेष । वतोजज्ञ उयस्त्वेषद्वयः । पुरु ।
पुरुद्वयस्य सत्त्वे । ऋस्वोदयइति किं । पुरुणीषा
जातवेदः ।

त्रिशुभ्रयष्मादिषु चोभयोदयं ॥ ५० ॥

त्रि । शुभ्र । युष्माद्वत्येवमादिषु पदेषु । उभयोदयं
ऋस्वोदयं दीर्घोदयं चनकारं रेफषकारौ ननमतः ।
त्रि । त्रिनाकेचिद्वेदिवः । त्रिनाभिचक्रमजरमित्यस्य-
तु नाभिनिर्णयकप्रावदेत्यनेन सिद्धः नप्रतिषेधः । शुभ्र ।
बह्वेशुभ्रयावाना । युष्मा । युष्मानौतो चभयं ।

अहकारेष्वधिक चाक्षरषु पुरः

पुनर्दुश्चतुर्ज्योति रादिषु ॥ ५१ ॥

इकारवर्जितेषु अधिकचक्षरेषु च पदेषु चतुरक्षरादिषु-
चेत्यर्थः । उभयविशेषणविशिष्टानि पदानि गृह्यन्ते । पुरः ।
पुनः । दुः । चतुः । ज्योतिः । इत्यादिषु च नकारो वर्त्तमा-
नो रेफारेफनिमित्तात् नतिनलभते । पुरः । पुरोयावान-

माजिषु । पुनः । पुनरागाः पुनर्नव । दुः । दुर्भियंतुः
परिप्रौतो नमिन्न । चतुः । सजिह्वया चतुरनीकचटजते ।
ज्योतिः । शंनोऽग्निज्योति रनीकोऽस्तु । अहकारे-
ष्वितिकिं । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हृणः । अधिक-
श्चक्षरेष्वितिकिं । दुर्णामा योनिमाशये ।

उस्रयाम्णे नुस्रयाम्णे सुषाम्णे

वृषमण्यवो धिषवण्या प्रणयः ॥ ५२ ॥

एतेषुषट्सुपदेषु णत्वंनिपात्यते । यकारस्पर्शसंहित-
मित्यनेन निषिद्धं सत् । उस्रयाम्णे । परम उस्रयाम्णे ।
अनुस्रयाम्णे । परमनुस्रयाम्णे । सुषाम्णे । युर्ववरो
सुषाम्णे । स्पर्शसंहितानि षौण्ड्यादाहरणानि । वृषम-
ण्यवः । समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् । अधिषवण्या ।
जघनाधिषवण्याकृतौ । इमाउतेप्रणयो ३ वर्धमानाः ।
एतानिचौणि यकारसंहितानि ।

दूढा दूणाश दूडभ प्रवादादु-

र्दभूतमक्षरंतेषुनंत ॥ ५३ ॥

दूढ्य । दूणाश । दूडभ । एतेप्रवादाः कृतदंत्य-
मूर्धन्यभावा निपातिताः । नचाप्यत्र ऋकाररेफषका-
राणां मन्यतमोपि विद्यते । अतः कारणमपि दर्शयं-
ति । दुरित्येतदक्षरं मात्रिकं । तद्दूभूतं द्विमात्रिकं स-
त् एतेषुनंतधकारनकारदकारेषु । दूढ्यं । नदूढ्ये ३
अनुददासि वामं । मन्युजनस्यदूढ्यः । दूणाशं । दूणा-
शंसंख्यंतव चिह्नत्तमादूणाशा । दूडभ । इमेमिन्न-

वरुणोदूलभासः । परितेदूडभः ।

अव्यवेतंविग्रहे विघ्नकृत्स्नरेफो-
ष्माणौ सर्वपूर्वैर्यथोक्तं ॥ ५४ ॥

अव्यवेतंअव्यवहितं नकारंविग्रहे नानापदेवर्त्तमानं
नकारमेवविघ्नकृत्स्नः । विघ्नकर्त्तारस्त्वयो मध्यमवर्गः ।
तैरव्यवेतं । नकारमेवरेफोष्माणौ रेफषकारौ नकारं-
नमतः । सर्वपूर्वौ ककारपूर्वावपि । यथोक्तं येनप्रकारे-
योक्तमेतदधिकृतं वेदितव्यं । वक्ष्यति नयत्यर्थं च प्रपरीति
पूर्वाविति । अक्षरेषुप्रणीयते । वाजीसम्परिणीयते ।
अव्यवेतमिति किं । इहश्रवो वीरवत्तत्त्वतानः । मृता-
कारांतं मषकारमितिप्राप्तिः । सर्वपूर्वाविति किं । शि-
क्षाणो अस्मिन्पुरुषत । विग्रहगृहणं समानपदाधि-
कार निवृत्त्यर्थं । रेफोष्मगृहणं मृकारनिवृत्त्यर्थं । यथो-
क्तगृहणादिहनभवति । बलंधेहितदूषणः ।

आनीन्नुत्यं नोनुवुर्नानुमश्च न-
यत्यर्थं च प्रपरीतिपूर्वी ॥ ५५ ॥

आनीत् । नुत्यं । नोनुवुः । नोनुमः । इत्येतानि च
प्रदानि नयत्यर्थं च अर्थगृहणा न्नयतेः सर्वाणि ह्रस्वाणि
गृह्यन्ते । प्र । परि । इत्येतौपूर्वौ नमतः । आनीत् । अ-
चेदुप्राणी दममन्निमहा । नुत्यं । प्रणुत्यंविप्रमध्वरेषु
साधुं । त्यमिति किं । प्रनूसमर्त्तः । नोनुवुः । अभिप्रणो-
नुवुर्गिरः । नोनुमः । इमाअभिप्रणोनुमः । नयत्यर्थं च ।
परि । वाजीसम्परिणीयते । अक्षरेषुप्रणीयते । पूर्वावि-

तिवचनात् व्यवहितस्य न भवति । प्रयंरावे निनीषसि ।

पुरुप्रिया ब्रह्मसुतेषु नेषिप्लुता-
कारांतं सषकारमिन्द्र । नतेसुस्मे-
तिसवनेषु पर्षिस्वरर्यमाप्रोरुप-
रीतितैर्नः ॥ ५६ ॥

पुरुप्रिया । ब्रह्म । सुतेषु । नेषि । प्लुताकारांतं सषका-
रं । मात्रिकीयोकारः सप्तक्षणावशाद्धि मात्रिकः सप्तप्लुत-
उच्यते प्लुतोकारोन्तेयस्य पदस्य तत्तथोक्तं । सप्तषकारेण
वर्तत इति सषकारं पदं । इन्द्र नतेसुस्मेति नतिं प्राप्ते सुस्म
इत्येते पदे । सवनेषु । पर्षि । स्वरः । र्यमा । प्र । उरु ।
परि । इत्येतैः पदैरुपहितं सत् नः इत्येतत्पदं नम्यते ।
पुरुप्रिया । पुरुप्रियाण जतवे । ब्रह्म । ब्रह्माण इन्द्रोपया-
हि । सुतेषु । शक्नोयथा सुतेषुणः । नेषि । नेषिणो यथा-
पुरा । प्लुताकारांतं सषकारं । चराणोऽभिवायं । अर्षा-
णाः सोमशङ्खवे । प्लुताकारांतमिति किं । तेन सोमाभिर-
क्षनः । सषकारमिति किं । यत्नानश्चक्रा जरसंतनूनां ।
प्लुतगृहणादिह न भवति । पृषानो यथा वेदमां । इन्द्र ।
समिन्द्रणो मनसानेषि गोभिः । नतेसुस्मेति अभीषुणः
सखीनां । मोषुणः परापरा । तज्जषुणोमहो यकावाः ।
आमुष्माणोमघवन् । नते इति किं । प्रसून आयुर्जीविसे-
ति रेतन । इन्द्रसूरीन्कृणुहि स्नानोऽर्हम् । रारन्ध्रसव-
नेषुणः । पर्षि पर्षिणः पारमं हसः । स्वरः । ईशाना सोयेदध-
ते स्वर्णः । र्यमा । र्यमाणो अदितिः । प्र । प्रणस्या-

ह्रींभि ह्रतिभिस्तिरेत । उरु । उरुणवाजसातये । परि ।
परिणःशर्म यन्त्या ।

हेडोमुंचतं मित्रायराया पूषाग-
ध्यविषच्छकारवत् नव्येभिस्तम-
नेवाजान्कृणीत इनयप्रतरंपरेषुन ॥

हेडः । मुंचतं । मित्राय । राया । पूषा । गधि ।
अविषत् । ककारवत् । ककारसंयुक्तपटं । नव्येभिः ।
त्मने । वाजान् । कृणीत । हे पदेनयप्रतरमित्येतेषु पदेषु
परभूतेषु नङ् इत्येतस्यपदस्ययदुक्तं पुरुप्रियादिभि रूपपदै
र्णात्वंतन्मभवति । हेडः । परिनोहेडो वरुणस्यष्टया । मुं-
चतं । प्रनोमुञ्चतंवरुणस्य । मित्राय । प्रनोमित्राय वरु-
णायवोचः । राया । प्रनोराया परीणसा । पूषा । प्रनः
पूषाचरयं । गधि । एन्द्रनोगधिप्रियः । अविषत् । सवा-
जेषु प्रनोविषत् । ककारवत् । प्रनोयच्छत्वर्थमा । नव्येभिः ।
प्रनोनव्येभि स्तिरतंदे । त्मने । नूमित्रोवरुणो अर्थमा-
नस्तमने । वाजान् । प्रनोवाजान्वय्यो ३ अश्वबुध्यात् ।
कृणीत । देवीःषडुर्वी करुनःकृणीत । उर्वीतिणात्वेप्राप्ते
प्रतिषेधः । इनयप्रतरं । प्रनोनय प्रतरं वस्योअच्छ । हेइति-
किं । प्रनोनयवस्योअच्छ ।

गोरोहेणनिर्गमाणी न्द्रएणाइन्द्र-
एणंस्वर्णपराणुदस्व । अग्नेरवे-
णवार्णशक्र एणम् ।

दृत्येतेषु नकारःसंविजैरपि पूर्वपदस्यै निर्मितैर्नम्यते ।
 गोरोहिण्यगोरोहिण्यतौयगो नजिन्निः । निर्गमाणि । तिरस्च-
 तापाश्वी निर्गमाणि । इन्द्रण्याः । इन्द्रणानियच्छत् । इ-
 न्द्रण्यं इन्द्रण्यं प्रथमोऽध्यतिष्ठत् । स्व १ ण्यं ॥ स्व १
 ण्यं वस्तोरुपसामरोचि । पराणुदस्य पराणुदस्य मधवन्-
 मित्रान् । अग्नेरवेण मरुतां । वार्यं । वार्यपथारथ्येव-
 खानौत् । शक्रण्यं । शक्रण्यंपौपयद्विष्वयाधिया ।

एषानतिर्दत्यमूर्धन्यभावः ॥५७॥

अंतःपदनाम्युधः सकारदृत्येवमादि यदुक्तंतन्नति रि-
 तिवेदितव्यं । दत्तानां वार्यानां मूर्धन्यभावो नतिरित्यु-
 च्यते । नतिसंज्ञायाः प्रयोजनं । नति भ्रुतोपाचरितधृति ।

**इति श्रीपार्षदव्याख्याया मानंदपुर-
 वास्तव्य वज्रटपुत्रोष्वटकृतौ प्रा-
 तिशाख्ये नतिपटलंपञ्चमम् ॥**

**स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते-
 संयोगादिः सक्रमोविक्रमे सन् ॥ १ ॥**

स्वरेणानुस्वारेण च उपहितः संयोगादिर्वर्णः अविक्र-
 मेवर्त्तमानः सन् द्विरुच्यते स एष त्रिभिः क्रमसंज्ञो वेदित-
 व्यः । आत्त्वारथं यथोतये । सोमानंस्वरणं । स्वरानु-
 स्वारोपहित इति कक्षात् । त्वावतः पुद्गवसो । संयोगादि-
 रिति कक्षात् । आतेपितर्मरुतां । अयंसयस्यशर्मन् (१) प्र-

(१) अविक्रम इति विषयसप्तम्यभिप्रायात्प्रथमोत्तमवर्गीयेस्प-
 र्शवेतितत्संस्थानमूष्माणमापन्ने प्यनापन्नेपि जिह्वामूलीयोपध्मानिय-
 योर्विस्सर्जनीयस्य द्वित्वमभवति । इति वृत्तिः ।

विक्रमइति कक्षात् । यः प्राणातोनिमिषतो महित्वा ।

**सोष्मातुपूर्येण सहोच्यते सक्त-
त्वेन ॥ २ ॥**

सोष्मातुपर्णः स्वेनपूर्येणस्ववर्गीयेण पूर्येणसह सक्त-
दुच्यते । विह्वक्वंमनसावस्य इहन् । अब्भाते वपुंसः

असंयोगादिरपि कृकारः ॥ ३ ॥

संयोगं विनापि क्रामति । उपच्छायांमिव घृणेः ।
स्वरानुस्वार इत्यनेन क्रमस्तुत्येनेत्यत्र । तुत्येनाभवपि-
हितंयदासीत् ।

परं रेफात् ॥ ४ ॥

रेफात्परं क्रामति । अर्धबौरस्य । परंरेफादित्यविशे-
षेयोक्तत्वात् । राजाइत्यत्र आकारस्य प्राप्नोति । स्वरो-
पहिताधिकारान्न । एवमपि पुरोहितमित्योकारस्यप्रा-
प्नोति । संयोगाधिकारान्न सिद्धं स्वरोपहिता त्संयो-
गादेरेफात्परमिति ।

स्पर्शएवं लकारात् ॥ ५ ॥

यथारेफात्परंव्यञ्जनं क्रामति एवंलकारात्परःस्पर्शः
क्रामति । मञ्जुदुल्लवं स्थविरं । स्वरोपहितार्त्संयोगा-
देरित्येव अललाभवंतीः स्पर्शइति किं शतवत्स्यः ।

ऊष्मणीवा ॥ ६ ॥

ऊष्मणः परस्पर्शोवा क्रामति । प्रास्तौत् प्रास्तौदृष्वौ-
जाः । आपोहिष्ठा मयोभुवः । प्रवस्यलक्रन् । अग्निरसां-

सामभि स्तूयमानाः । ऊष्णः परेषां प्रथमद्वितीयानामे-
वस्पर्शानां द्विर्वचनमिष्यते न सर्वेषां । तस्मात्त्रिःश्रुति
ऊष्णएवद्विर्वचनं भवति न परस्य । ईदृशानामिष्टमिति ।
कथमध्यवसीयतइतिचेत् । ऊष्णयधोषोदये लुप्यत इति
अत्रानेनलघुनास्पर्शयइत्येन सिद्धे अधोषस्पर्शोदयइति ।
त्रिःश्रुत्याऽऽद्यत्यत्रमकारस्य द्विर्वचनप्रतिषेधार्थं यदधोषय-
इत्यङ्करोति । तदज्ञापयति नसर्वेषांस्पर्शानां द्विर्वचनं भ-
वतीति शास्त्रान्तरेष्वपि दृश्यते । शपूर्वाः स्वयइतिशरः
परेषांस्वयांद्भिर्वचनं भवति । इकारात्सर्वेषांविभाषाद्वि-
र्वचनमिष्यते ब्रह्मब्रह्मा । स्पर्शइतिकस्मात् अश्वः । व-
हः । अश्वः । प्रस्वः । छगुष्व ।

नावसितम् ॥७॥

न खलुपदावसाने वर्त्तमानं रेफात्परं व्यञ्जनं क्रा-
मति । दत् । वक् ।

नरेफः ॥८॥

रेफश्च नक्रामति । अर्धवीरस्य । नैतदुदाहरणं ।
नपरक्रमोपधेत्थनेनैवसिद्धत्वात् इदमार्हियुक्तं यत्रपरक्रमः
प्रतिषिध्यते । दत् । वक् । अप्राप्तप्राप्त्यर्थं ।

बोष्मासंयुक्तो नुपधः ॥९॥

अनुपधः संयुक्तः ऊष्मावाक्रामति । ह्वयाम्यग्निम् ।
आतन्तिकोशाः अनुपधइतिकस्मात् मुहुःरात्रादुनीष्टतः
वर्ष्या ३ अह ।

नतूष्मास्वरोष्मपरः ॥१०॥

नतुखलुज्ज्वास्वरपरोवाज्ज्वापरोवाक्रामति । प्रत्यु-
चदर्शि । पर्षि । उज्ज्वापरः यः सोमसंस्थितव । किमर्थ-
मिदमुच्यते । अयः सकारामाभूवन्(१) ।

न परक्रमोपधा ॥ ११ ॥

नतुखलुपरक्रमस्य उपधाक्रामति । महत्तदुत्तमं । प्रा-
प्तौत् ।

**सहातिहाय पवमानयस्य द्वे-
नेचेत्युपहितः पदादिः कृकारः ॥ १२ ॥**

सह । अतिहाय । पवमान । यस्य । द्वे तनेच । इत्ये-
तैः पदैरुपहितः पदादिकृकारो नक्रामति । सह । सह-
स्तोमाः सहकृन्दसः । अतिहाय छिद्रागवाणि । पव-
मान । यत्प्रज्ञा पवमानकृन्दस्यां । यस्य छाया मृतं ।
द्वे तनेच । अधश्चाय कृतन्वे ३ तनेच कृदिः । पदादि-
ग्रहणं मुत्तरार्थं । द्वे इति कस्मात् । उतो तदसौ म-
ध्विञ्चक्यात् ।

दीर्घेण च मेतिवर्जं ॥ १३ ॥

दीर्घेण च उपहितः पदादिश्चकारो नक्रामति । मा-
इत्येतद्दीर्घं वर्जयित्वा । मर्माणि ते वर्मणा हृदयामि ।
दीर्घेणेति कस्मात् । उपच्छायामिव मेतिवर्जमिति क-
स्मात् । माच्छेरश्रीरिति । परादिरिति किं ऐक्यमत्त्वा ।

संयुक्तंतु व्यंजनं शाकलेन ॥ १४ ॥

(१) स्वरोष्मपरइतिकस्मात् । अदर्शयतीति लिखपुस्तके दृश्यते

कः । तं व्योदस्य मृतौषहं । तमर्वतं । स्वेस्वेचेति किं ।
सिनौवात्यै ।

लकारऊष्मस्वपिशाकलेन ॥ २० ॥

लेकारोभिनिधौयते । ऊष्मस्वपिप्रत्ययेषु । शाकले-
नविधानेन । नारायासीनजलहवः । वनस्पते शतवल्गः ।
शाकलेनेति कस्मात् । नजलहवः । शतवल्गः ।

**खकारेचैवमुदये ककारः ख्याते-
र्धातोः ॥ २१ ॥**

खकारेचोदये ख्यातेर्धातोः ककारः । अक्ख्यद्देवौ ।
शाकलेनेति किं । अक्ख्यद्देवः । एवं कथं शाकलेनाभिधौयते ।

रप्शतेर्वा पकारः ॥ २२ ॥

रप्शतेश्च पकारः शकारे एवं शाकलेनाभिधौयते । वि-
रप्शी गोमती । शाकलेनेति कस्मात् । विरप्शी गोमती ।

**पदांतीया यरवोष्मोदयाश्च स्प-
र्शाः पदादिष्ववरेवकारात् ॥ २३ ॥**

पदांतीयाः स्पर्शाः मकारं वर्जयित्वा यरवाउष्मा
इत्येतेषु च पदादिषु वर्तमानेषु उदयेषु शाकलेनाभिधौयं-
ते । यद्यद्यामि तदाभर । तद्रासभो नासत्या । यान्वोन-
रः । उष्मा । दधयङ् हते । अर्वाक् कृष्णाविव । शर्मन्स्या-
म । स्पर्शग्रहणं अंतस्थाधिकार निवृत्त्यर्थं । पदांतीया-
इति कस्मात् । त्वन्तान्संचेत्यत्र अंतःपातलक्षणस्य तका-

रस्यनभवतीति अपदांतत्वात् पदादिष्विति कस्मात् ।
उद्वेति सुभग इत्यत्र उकारस्य पदादित्वात् पूर्वस्य न भवति ।
अवरेमकारादिति कस्मात् । समाज्ञी श्वशुरे भव ।

असंयुक्तं शाकलम् ॥ २४ ॥

लकारजप्स्वपि शाकलेनेत्येव मादि यदनुक्रांतं
शाकलंतदसंयुक्तं भवतीति शाकलमताभिधानं त्वसंयुक्त-
स्य भवतीति वेदितव्यं । उक्तान्येवो दाहरणानि ।

तन्नपद्येस्वित्युत्तरे ॥ २५ ॥

नखलुशाकलं वेदितव्यं । सुदृत्येतस्मिन्नुत्तरे प-
द्ये । अप्स्वग्नेसधिष्टव । स्वित्युत्तर इति कस्मात् ।
यद्यदामि ।

वात्वेनेकाक्षरान्त्याः ॥ २६ ॥

अनेकाक्षरांत्या स्तुस्पर्शाः वाशाकलमापद्यन्ते पद्ये-
स्वित्युत्तरे । वाजमर्वत्युपय उस्त्रियासु । अनेकाक्षरांत्या-
इति कस्मात् ह्रस्वुक्रतुंवरुणो अप्स्व १ गिं ।

सर्वत्रैकेकरणस्थान भेदेवाशा- कलम् ॥ २७ ॥

सर्वत्रपद्येचापद्येच एकेवाचार्थाः करणभेदे स्थान-
भेदेच विभाषाशाकलमिच्छन्ति करणभेदे क्रियतइति-
करणं प्रयत्नतः वर्णात्मगुणतत्त्वतातस्यभेदे सकृत्सुनः ।

स्वानभेदे । (१) षट्पञ्चाः । यद्वा हिंसा । उभयोर्भेदे । अस्त्व-
 ज्ञे । नृपहरसत् । करणस्थानभेदकृतिक्कात् । तत्तदग्निः
 यत्तेयम् । वात्स्वनेकाक्षराद्याकृति । प्रकृतेऽग्नौ ह्येषु
 वोगुह्यं अनेकाक्षराधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

प्रथमेस्पर्शवर्गे ॥२८॥

प्रवसत्प्रशर्वन्स्य एकोपाचार्याः साकलमिच्छन्ति । स
स्यकक्षर्वन्ति । अर्वागुप्तं । प्रत्यक्षमिच्छन्ति ।

स्पर्शायमा नननुनासिकाः स्वा-
न्यरेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु ॥२६॥

अननुनासिकास्यर्शः स्वान्यमानापदान्ते । चतुर्नासि-
केषु स्पर्शेषु परेषु । पलित्कौरित् । परिष्मन् । छत्रं प-
रिषिच्यसे । परिष्मन्वसिव । आत्मातिवातः । असन्ना-
दन्यं परि । वद्मासूनो । दाह्णिदधममि । आत्मनंतोर्थ ।
गृह्णामिती । स्पर्शादिति कस्मात् । ब्रह्म । दधिष्ठाव्यः ।
अननुनासिकादितिकस्मात् । अर्वाङ्गरा । समन्यार्थंति ।
स्वानितिकिमर्थमुच्यते । संज्ञाप्रकरणे चतुर्लीलस्थाः अ-
ष्टाचष्टादितिवर्णाः अतसंख्या निर्दिश्यन्ते । न तथा-
यमाः । तस्मादिदं स्पर्शाग्रमानननुनासिका स्वानिति
इत्युच्यमानेविंशतित्वात्स्थानिनासादेशानामपि चमानां-
विंशतित्वप्रसंगः समाभूत् । चतुर्णामेव यमानां प्रथमा
प्रथमं द्वितीया द्वितीयं एवमापंचमा दापदोरन्विष्युच्यते

स्पर्शोच्चितिकस्यमात् । उपस्थाएका । अनुनासिकोच्चिति
कासात् । बर्हिड ।

न स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः प्रतीयाद्य
मापत्तिम् ॥३०॥

न खलु स्पर्शस्योष्मप्रकृते र्यमापत्तिविजानीयात् । प्र-
दोधुवक्ष्मन्नुधु ।

नाभिनिधानभावं ॥३१॥

अभिनिधानभावंचकषप्रकृतेः स्पर्शस्य न प्रतीयात् ।
घनेव वचिन्दुयि हि ।

यमः प्रकृत्यैव सप्तक ॥३२॥

यमः प्रकृत्याएव सप्तकभवति यस्ययमापत्तिरुच्यते
तत्स्वरूपोवेदितव्यः । प्रकृत्यर्थे किमुक्तंभवति । यमः प्र-
कृत्याश्रयाणि कार्याणि लभतइत्यर्थः । तस्मात् उपधमा-
तेवइत्यत्र सोष्मानुरूपो भवतीत्यर्थः । पलिक्रीरित्यत्र क-
काररूपोयमोवेदितव्यः । अगमनिति गकाररूपो वेदित-
व्यः । जघ्नथुरित्यत्र घकाररूपः । परिणमानमिति ञका-
ररूपः । अप्रस्वतीरिति णकाररूपः ।

श्रुतिर्वा यमेनमुख्यास्ति समा-
नकाला ॥३३॥

अथवा यमोच्चारणेन समान काला सुखेभवा श्रुति-

रस्ति । यथा यमस्तद्रूपो लक्ष्यते । पलिक्रीः यज्ञस्य
गृह्णामि । यस्माद्यमा अमुनासिकास्थानाश्चत्वारः संतो
विंशतिस्थानिनां सद्रूपालक्ष्यन्ते तस्मादिदमुच्यते ।

अनन्यास्तु प्रकृतेः प्रत्ययार्थे ॥३४॥

अनन्यास्तुप्रकृतेः प्रत्ययार्थेयमावेदितव्याः प्रकृत्यर्थे ।
किमुक्तंभवति यमःप्रकृत्याश्रयाणि कार्याणिलभतइत्यर्थः ।
तस्मात्तुप्रकृतेव इत्यनसोष्मातु पूर्व्येणसहोच्यते सकृ-
दिति दकारेणसहोच्यते यमः ।

नसंयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति ॥३५॥

न खलु संयोगकार्याणि स्वरभक्तिर्विहन्ति । यासुजू-
र्णिः श्रेणिः सुम्नश्चापिर्द्धदेचक्षुः । स्वरमन्त्राक्षरमिति
स्वरभक्ति व्यवयेपिपरं रेफादितिक्रामति ।

**यमान्नासिक्या स्वरभक्तिरुत्तरा-
गार्ग्यस्य ॥३६॥**

यमादुत्तरा नासिकास्थाना स्वरभक्तिरागमोभवति ।
गार्ग्यस्य भगवतोभि प्रायेण । पलिक्रीरित् परिष्मा-
नमिव ।

ऊष्मासोष्माणः ॥३७॥

स्तस्यैवाभिप्रायेण सोष्मणो यमादुत्तरोनासिकास्थान-
ऊष्मा आगमोभवति । अमष्मादन्यपरि ।

वर्जयेत्तम् ॥३८॥

तमूष्माणं वर्जयेत् । अमशनादन्यं ।

नादःपरोभिनिधानाद् ध्रुवं त-
त्तत्कालस्थानम् ॥३९॥

घोषवतः अभिधानात्परो नादः प्रागभिवर्तते । ध्रुवसं-
ज्ञं च तद्वति । तत्कालस्थानमभि निधानकालस्थान
मित्यर्थः । अर्वाग्देवाः । यद्देवाश्चन्द्रः । तत्रैकपाङ्गः । ध्रु-
वकालमनिर्देश्य मल्पत्वात्कवयोविदुः । यद्विप्रागणुमा-
न्वायाः कालभेदेऽपितत्समं । नादोऽद्यभिनिधानेन पीड्य-
मानेन नश्यति । तस्माद्दुश्चार्यते यस्य यावद्वर्णात्मनः परं ।
एकांतलोपं कवयो वर्णयन्ति ध्रुवस्य च । नासिकास्थानं
रक्तस्य यथाहृपाणि निर्दिशेत् । सप्तमौ कालनिर्दिष्टं पूर्व-
स्य विधिं लिख्यते । पञ्चम्यास्तूत्तरस्याङ्गः तस्मात् कृच्छ्रस्त्व-
णुर्भवेत् । इति । ध्रुवसंज्ञायाः प्रयोजनं । सवर्णपूर्वस्य-
सहध्रुवस्येति ।

अश्रुति त्वघोषात् ॥ ४० ॥

अघोषात् अभिनिधानात्तु ध्रुवं अश्रुतिर्भवति । गाय-
त्र्याम यत्ते ।

नासिकास्थानं मनुनासिकाच्चे-
त् ॥ ४१ ॥

नासिकास्थानं ध्रुवं वेदितव्यं । अनुनासिकादभि नि-
धानात् यदिपरं भवति । अर्वाङ्गुरा । तन्मेजुषस्य ।

अन्तस्थायाः पूर्वस्वरूपमेव ॥ ४२ ॥

अन्तस्थायाः ध्रुवपूर्वस्वरूपमेव भवति । यथंयुजं वयं
वयंते । तं वोदस्यं । पर्वतसित् । इमं लीगं ।

व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपः ॥ ४३ ॥

व्याडेः राचार्यस्य सर्वत्राभिनिधा नस्य लोपो भवति ।
उपधमातेव धमति । अर्वाङ्गदेवाः सर्वत्राङ्गदेवा मन्तस्थाधि-
कार निवृत्त्यर्थं ।

परक्रमे स्वररेफोपधेन ॥ ४४ ॥

व्याडेराचार्यस्य परक्रमे च स्वररेफोपधे च मन्तो-
यो भवति अभिनिधानस्य । परक्रमे मन्तशतद्वयं । स्वररेफ-
धे अर्वाङ्गदेवाः ॥ कथमिदं सुभयत्र उदाक्रियते । लोपे च
अलोपे च इत्योर्मकारयो रत्तरस्मिन्नभिनिधानलोपः । पू-
र्वस्मिन्नलोपः । तस्मा दुभयत्रो दाक्रियते । रेफोपधे ।
परावर्त्तारभृत् ।

**सवर्णपूर्वस्य सहध्रुवस्य विपर्य-
योध्रु वशिष्टे परेषां ॥ ४५ ॥**

एतस्मिन्ध्रुवशिष्टे विधाने अपरेषामाचार्याणां स-
वर्णपूर्वस्य ध्रुवसहितस्य विधानस्य विपर्ययो वेदितव्यः ।
कश्च विपर्ययः अलोप इति प्रकृतं तस्य विपर्ययो लोपः ।

सहेवाः । आडेः सर्वत्राभिनिधानलोपद्विति एवंचिहे
नियमार्थं मिदमुच्यते । सवर्णपूर्वस्त्वैव स्वात् । इह मा-
भूत् । अर्वाग्देवा इतिपरक्रमस्वरपेक्षोपधेन इत्येवानु-
वर्त्तते । सङ् भुवस्येति कस्मात् यत्तेयमं ।

रेफा त्स्वरोपहिता वंजनोद-

याहकारवर्णा स्वरभक्तिरुत्तरा ॥ ४६ ॥

रेफात्स्वरोपहिताद्यञ्जनोदया हकारवर्णास्वरभक्ति
रुत्तरा उपजायते । यदद्य कर्हि कर्हिचित् । अर्चन्त्यर्क-
मर्क्षिणः । स्वरोपहिता दितिकस्मात् । आद्यापदं कृ-
णुते । वंजनोदयादितिकस्मात् । सुहृपकृत् ।

विच्छेदात्स्पर्शोष्मपराञ्चधोषि-

णाः ॥ ४७ ॥

विच्छेदात्धोषिण अभिनिधाना त्स्पर्शपराञ्च जस्यप-
राञ्च इव रभक्तिरुत्तरा उपजायते । अर्वाग्देवाः । शत-
वत्सः स्पर्शोष्मपरादिति कस्मात् । यदद्यामि तदाभर ।
धोषिण इति कस्मात् । सम्यक् स्वर्न्ति ।

द्राघीयसीतूष्मपरा ॥ ४८ ॥

जस्यपरातु या स्वरभक्तिः द्राघीयसी वेदि तव्या ।
यदद्य कर्हि कर्हिचित् । जस्यपरेति कस्मात् । अर्चन्त्य-
र्क मर्क्षिणः ।

इतराक्रमे ॥ ४९ ॥

इतराच्च स्वरभक्तिः । धृतराकतरा याऊञ्चपरा सा
तुद्राघौयसीतस्याअपेक्षयाइतराङ्गस्वा । अर्चत्यर्क । अ-
नूष्मपरेति कस्मात् । वर्ष्णा ३ अह । अदर्श्यायती ।

सर्वत्रैकेस्वरभक्तेर भावं ॥ ५० ॥

सर्वत्रांतःपदेच नानापदेरेफाच्च विच्छेदाच्च स्वरभ-
क्तेरभावं एकेआचार्या मन्यन्ते । वर्ष्णान् अग्निर्हृत्यं ।
अर्वाग्देवाः ।

रेफोपधामपरे विद्यामानां ॥ ५१ ॥

रेफोपधांस्वरभक्तिं अपरेआचार्या विद्यामानांमन्यं-
ते । वर्हि । अर्चति । रेफोपधामितिकस्मात् अ-
र्वाग्देवाः ।

अक्रांतोष्मप्रत्ययाभाव मेके ॥ ५२ ॥

अक्रांतउष्माप्रत्ययः यस्याः स्वरभक्तिः तस्याः अभा-
वंएके आचार्यामन्यन्ते । वर्षे । अदर्शि । जत्हवः ।
अक्रांतइति कस्मात् । वर्ष्णान् । अदर्श्यायती ।

पूर्वोत्तरस्वर स्वरूपतांच ॥ ५३ ॥

पूर्वोत्तरस्वर स्वरूपतां उत्तरस्वरस्वरूपतांच स्वर-
भक्तेरेके आचार्यामन्यन्ते । नकेवलमृकाररूपास्वरभक्ति
र्भवतीत्यर्थः । धूर्षदमितिउकार रूपस्वरभक्तिः वर्हि-
षदइति इकाररूपास्वरभक्तिः ।

ऊष्मोदयप्रथमं स्पर्शमेके द्विती- यमाहु रपदांतभाजं ॥ ५४ ॥

ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शपदांतभाजं एकेषाचार्याद्विती-
यमाहुः । शशः क्षुरं प्रत्यं चंजगार । प्रत्यङ्गस्वमसुंयन् ।
शतक्रतुःत्सरत् । विरपशौगोमती । अपदांतभाजमिति
कस्मात् । ऋक्सामाभ्यां । विराट् समाद् । अस्वन्ने ।

(१) कशातौ खकारयकारा उएको ॥ ५५ ॥

कशातेर्धातोः ककारशकारयोः स्थानेखकारयकारौ-
कर्तव्यौ एकेषाचार्यामन्यन्ते । अख्येवः ।

तावेवख्याति सदृशेषु नामसु ॥ ५६ ॥

तावेवखकारयकारौ ख्यातिसदृशेषुनामसु कर्तव्यौ म-
न्यन्ते एके षाचार्याः । सख्यसखायस्तन्वे तनूभिरिति ।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायां आनं-

दपुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव्व-

टक्तौप्रातिशाख्यभाष्ये

षष्ठपटलं समाप्तम् ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ श्री

दीर्घं ऋस्वोव्यञ्जने न्यस्तृकारा द्यथादिष्टं सामवशःससंधिः ॥१॥

ऋकारादन्योऽङ्गः दीर्घत्वमापद्यते । व्यञ्जनेप्रत्यये
इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं । इतउत्तरं यचयचवक्ष्यामः तत्र
तत्रोदःहरिष्यामः । सावसेशोनाम ससंधिर्वेदितव्यः ।
व्यञ्जनग्रहणं स्वरेदीर्घत्व प्रतिषिद्धार्थं । नैतदस्ति प्रयो-
जनं स्वरेषुहि सर्वेषु सन्धयोविधीयन्ते । तेऽस्यबाधका भ-
विष्यन्ति । लृकारोऽङ्गकारस्य न किञ्चिद्विधीयते तत्रस्यात्-
नैव लृकारादिपदमस्ति तच्चादन्तरेणापि व्यञ्जन ग्रहणं
व्यञ्जन एव भविष्यति । न सिध्यति । कथंमस्त्वित्येतत् प्र-
तिपदविधाना दीर्घत्वं प्रसज्यते । अस्तु कृतेपि दीर्घत्वे स-
माना क्षरत्वस्याविधाता दन्तस्यापत्तिर्भविष्यति । तथा-
सति पदेदृष्टेऽप्यिति वचनान्नप्राप्नोति । तस्माद्ग्रहणं
क्रियते । एवमपि न कर्तव्यं । प्रतिपदविधानस्य व्य-
ञ्जनेसावकाशत्वात् । इहमस्त्वित्येतत् उभयप्रसङ्गे शा-
स्त्रानुपूर्व्येण संधयोभवन्तीति पूर्वमेवातस्यापत्तौ कृतायां
उकाराभावादेव न दीर्घत्वं भविष्यति । तस्मान्नार्थो व्यञ्ज-
नग्रहणेन इह तर्हि अकृच्छरेमारुतमित्यत्र ऋकारउदये
कठ्या वकारमिति कृतेपि पदेदृष्टोऽङ्गोऽपि विद्यत इति
दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र प्रतिषिद्धार्थं व्यञ्जनग्रहणं क्रियते । नै-
कमुदाहरणं व्यञ्जनग्रहणं प्रयोजयतीति । यद्येतावत्प्रयो-
जनं स्यात् । नास्येति व्यञ्जनोपध इत्येतस्मिन्प्रकरणे
एवास्यानिपातनं कुर्यात् । अकृच्छरे इति तस्मात्सर्वस्मि
न्दीर्घभावे व्यञ्जन एवास्तुतिः स्यात् स्वरेमाभूदित्येव-

मर्थं व्यञ्जनग्रहणं कृतं द्रष्टव्यम् । यदुक्तमधस्तात् प्रतिपद-
विधानस्य व्यञ्जने सावकाशत्वात् मत्स्वित्येत्यत्र उभयप्र-
सङ्गे शास्त्रानुपूर्व्येणैव पूर्वमेवातस्थापनौ कृतायासु-
काराभावादेव प्लुतरप्राप्ते व्यञ्जनग्रहणानर्थक्यमिति ।
तदेतदसम्यगुक्तं कथं । येनैकस्मिन्नुभे तुल्यबले युगपत्प्रा-
प्नुतः तत्र शास्त्रानुपूर्व्येण संधिर्भवति । यथा तवेमे इत्यत्र व-
दित्यस्य पदावस्थायामेव उदात्तपूर्वस्वरितमनुदात्तमित्यनु-
दात्तत्वे कृते उत्तरेण संधौ क्रियमाणे उदात्तपूर्वनियतं
विदित्या व्यञ्जनेन वा । स्वर्यते न्तर्हितमिति स्वरितस्य प्रा-
प्नोति । इकारोदयं एकारमकार इति च संधिः । तयोः शा-
स्त्रानुपूर्व्येण पूर्वसंधिर्भवति । अतो न्यत्र पूर्वानुत्सर्गा न्वा-
धित्वा उत्तरेष्वपवादा भवन्ति । यथा भूतं देवानामवमे अ-
वोभिरित्यत्र अवोरतेवां स्यवोरथा इति । प्रतिपदवि-
धानमपि अभिनिहितं संधित्वं बाधित्वा अपवादान्तरं कृ-
त्येति कारणादौ प्रकृत्या स्वरेषु चाप्यामिति प्रकृतेर्भावोभ-
वति । एवमस्वित्येत्यत्र मादिष्वप्यपवादत्वात् दीर्घत्वं प्रस-
ज्यते । तस्माद्वाञ्जनग्रहणं क्रियते । अन्यस्रष्टकारादित्यन-
र्थकं । कथं । पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रं विधीयते नहि-
ऋकारांतं पदमस्ति क्वा प्रयोजयति इति । सर्वत्र पूर्वप-
दांताः प्लवंते वसुमघथोः परयोरित्यत्र प्रयोजयति । यदा-
स्ति पितृवसु मातृवसुरिति वा यथादिष्टं ग्रहणं अनादि-
ष्टानां यज्ञस्य देवमादीनां (१) प्रतिविशेषणार्थं । यदि सर्वे-
षां ऋत्वाणां सामान्येनैव दीर्घत्वं स्यात् । उत्तरेषां मनुक-
मशमनर्थकं स्यात् । नानर्थकं नियमार्थमेव तस्यात् यथा
अमुष्यामसुष्मिन्नेवेति ।

सैवप्लुतिः ॥२॥

माएवप्लुतिरिति वेदितव्या । याक्स्वस्य दीर्घता ।
प्लुतिसंज्ञायाः प्रयोजनं । प्लुतोपाचरिते नतिरिति ।

यास्वरेषूपदिष्टा ॥३॥

याच स्वरसंधिषूपदिष्टा एवांश्मिमविषु साचप्लुतो-
पधेति ऋस्वस्यदीर्घता वेदितव्या ।

योनिमारैगादिषु चोदयादेः ॥४॥

योनिमारैगित्येवमादिषु च उदयादेर्ऋस्वस्यदीर्घता-
निपातिता साचप्लुतिरित्यत्रवेदितव्या । तस्मात् प्लुता-
दौनी त्युच्यन्ते ।

मद्धित्युकारः प्लवतेसर्वत्राप्य पदांतभाक् ॥५॥

मद्धित्युकारःप्लवतेसर्वत्राप्यपदांतभाक् । किंपुनः
पदांतभाक् । मद्धूदेववतः । मद्धूमद्धूक्तगुहि । मद्धूयुभि-
नरा । उक्तारग्रहणमकारस्याप्रसङ्गार्थं । नैतत्प्रयोजनं ।
पदांतादिष्वेवविकारशास्त्रविधिः । अथापदांतभागिति-
प्राप्नोतितन्निवृत्त्यर्थमुक्तारग्रहणं । सर्वत्रग्रहणं क्रियते
सर्वत्रपूर्वपदांताः प्लवन्तेवसुमघयोरितिनियमादिति ।
मद्धूमद्धूक्तगुहीत्यत्रपूर्वपदस्यदीर्घत्वंनस्यादिति । अंतः
पादाधिकारनिवृत्तिस्थ्यापनार्थंवा । तस्मात् प्रनव्यसा-
सहसः सूनुमक्षायश्चेन । वै श्रानरंमनसा जिनिचाय्या-
हविषांतः । अक्षाबोष्मिमवसहृत्येवमादिषुदीर्घत्वंनि-
बभूवति ।

सुतायाहीत्यतो न्येषु पदेष्वङ्केति- विग्रहे ॥६॥

सुताः याहीत्येताभ्यामन्येषु अङ्कइत्येतत्पदं विग्रहे वर्त्त-
मानं स्रवते । अङ्कावदतवर्सं । सुतायाहीत्यतो न्येष्विति-
कस्मात् । इन्द्रमङ्कसुताइमे । अङ्कयाङ्गावह । विग्रहग्र-
हणमपदांतभाभ्यहणादिनिवृत्त्यर्थम् । अधिकारायैवमि-
ष्ट्यर्थत्वात् । गोकामामे अङ्कदयन्नितिनभवति अधिकार-
रायत्वात् । पुरुहूतंपुरुष्टुतमित्यवसार्धमद्यादिभिः प्रुतैः
पादांदाविति नभवति यथा । यद्वापुरुषपुरुषेतिषष्ठं-
चाष्टाक्षरेक्षरमिति नभवति । यदायं विग्रहाधिकार
स्तवाप्यनुवर्तते । अंतः पादं विग्रह एव पृक्तइति किमर्थम् ।
तस्य प्रयोजनंतत्रैव वक्ष्यामः ।

अनाकारोपधश्चांत्योयेत्युत्तरप- दस्ययः । उदात्तादेर्वाक्षरस्य ॥७॥

अनाकारोपधइति उदात्तादेर्वाक्षरस्योत्तरस्य पदस्य-
योन्त्यः सच स्रवते । आपूषाभृष्णो अभिगूर्यात्वं । अना-
कारोपधइतिकस्मात् । परिदायरसंदुहे । अनाकारोप-
धश्चांत्योयेत्युत्तरइतिकस्मात् वैश्वानरं मनसाग्निनिचा-
व्याहवि अंतः इत्यन्तांत्योयकारः आकारोपधो नभ-
वति । अंत्यइतिकस्मात् । इमांसमेतपश्यत । उत्तर-
पदस्येति कस्मात् । मर्यश्रीस्पृहवद्वर्णः । उदात्तादेरिति-
कस्मात् । अप्राप्तिसत्यमघवन् । अक्षरस्येति कस्मात् ।
सुवीर्यस्य पतयः स्याम । नैतदुदाहरणं युक्तं । नास्येति व्यं-

जनोपधद्वयेवंसिद्धत्वात् । अतिविश्वस्यवीरानितियथा ।
तस्मात् आमूरजप्रत्यावर्त्तयेत्येवंविधमन्यद्वा जनोदयंमृत्यं ।

नास्येतिव्यंजनोपधः ॥८॥

नखलुपस्येत्ययमंतः प्रवर्ततेव्यंजनोपधः सन् । राजा-
मिक्तुष्टेद्वपमस्यधन्नेः । तेजिष्ठयातिथिग्वस्त्ववर्त्तनी । व्यं-
जनोपधद्वयैकस्मात् । अवास्त्राशिशुमतीरदीदेः ।

**नियूयपिष्टतमयाभिपद्यप्रास्यसं-
गत्यानुदृश्याभिहृत्य । आरभ्य-
संमील्यमक्षुंगमाभिरभिवृग्यय-
चनिषद्यवीतिच ॥९॥**

द्वयेतानिपूर्वसंज्ञाप्रप्तानिप्रवर्तते । नियूयपिष्टतमय ।
वनस्पतेरशनयानियूयपिष्टतमयावयुनानिविद्वान् । पि-
ष्टतमयेतिकस्मात् । वनस्पतरशनयानियूयादेवानां ।
अभिपद्य । तएतेवाचमभिपद्यापायया । प्रास्य । प्रा-
स्यपारंनवतिम् । संगत्य । सर्वाः संगत्यवीरुधः । अनु-
दृश्य । पूर्वेष्वांपंथामनुदृश्यघौराः । अभिहृत्य । अभि-
हृत्यमपत्नान् । आरभ्य । यत्वारभ्यचरामसि । संमील्य ।
संमील्ययहुवना मक्षुंगमाभिः मक्षुंगमाभिरुतिभिः । अ-
भिवृग्ययत्न । अभिवृग्ययचहताः । यजेतिकस्मात् । अ-
भिवृग्याचित् । निषद्यवि । पिबा निषद्यविमुचा । वी-
तिकस्मात् । सध्रं चानिषद्या दृष्णाः । चकार एकैक-
स्य समुच्चयार्थः ।

नहि जह्यभिवीर्येण कृधीति
कृणुयेतिच । एतान्येकाक्षरे पदे
क्षैप्रोभाव्ये ॥१०॥

नहि । जहि । अभि वीर्येण । कृधीति । कृणुथ । इ-
त्येतानिच पदानिच प्रवृत्ते । एकाक्षरेपदे परे क्षैप्रसन्धी-
भूते प्रत्यये । नहि । नहीन्वस्यप्रतिमानं । जहि । जही-
न्य १ विणं । अभि अभौष्व १ र्यः पौंस्यैः । इन्द्रमाता वीर्ये-
णान्पृष्टं । कृधीष्व १ स्मांश्चदितेः । कृणुथ । अक्षेचि-
दस्मै कृणुथान्यंचनं । एतानीति कस्मात् । उतो नोष-
स्या उषसोजुषेतह्य १ कस्य एकाक्षरइति कस्मात् ।
तमर्यमाभिरक्षति । क्षैप्रोभाव्यइति कस्मात् । नहिनुते
महिमनः समस्य ।

पराणि च ॥११॥

पराणि च यानि वक्ष्यामः तानिचप्रवृत्ते क्षैप्रोभाव्ये ।
ताव्युत्तरलोदाहरिष्यामः । क्षैप्रोभाव्यइति कस्मात् । स-
नोवाताश्चधनुधर्मणिग्मन् ।

युद्धवमंदस्व विद्मेतिहीति ॥१२॥

युद्ध । मंदस्व । विद्म । इत्येतानि प्रवृत्ते । हीत्येतस्मि-
न्प्रत्यये । युद्ध युद्धाह्यरुषीः । सार्धमद्यादिभिः प्लुतैरिति
सिद्धेसंयोगपरार्थग्रहणं । समंदस्वाह्यंधसः । विद्माह्यस्य-
वीरस्य । संयोग परार्थमेव ग्रहणं ।

विद्धिपिवत्विति ॥१३॥

विद्धि । पिव । इत्येते पुवेते । तु इत्येतस्मिन्प्रत्यये ।
विद्धीत्व १ स्यनोवसो । पिवात्व १ स्यगिर्वणः । संयोग-
परार्थं ग्रहणं ।

जुहोत यज धासथशिशीतभ- रेतिस्विति ॥१४॥

जुहोत । यज । धासथ । शिशीत । भर । इत्येतानि-
सुइत्येतस्मिन्प्रत्यये पुवेते आजुहोतास्वध्वरंजनं । संयो-
गपरार्थं ग्रहणं । तन्त्रः शङ्खधामथास्विन्द्रियं । तंशिं-
शीता स्वध्वरं । यथोदयानितिसिद्धे संयोगपरार्थं गृ-
ह्यं । भर । त्वंपुरुषयाभरास्वश्रव्या ।

सुनुहीत्येतेषु परेष्वधेति ॥१५॥

सु । नु । हि । इत्येतेषु परेषु अधइत्येतत्पदं लवते ।
सु । रुद्रस्य मर्या अधाध्वश्रवाः । नु । अधान्वस्य सदृशं जग-
न्वान् । हि अधाद्वग्नेक्रतोः । संयोगपरार्थं ग्रहणं ।

तृपत्तेनमुंचताद्येतिवीति ॥१६॥

तृप । ऋतेन । मुंचत । अद्य । इत्येतानि विद्धत्ये-
तस्मिन्प्रत्यये पुवंते । तृपाव्यनुहीमदं । ददृशुषीस्तदृते
नाव्यायन् । एवोष्व १ स्मन्मुंचताव्यंहः । संवत्सर इ-
दमद्याव्यव्यत ।

सुन्वित्यनर्य परयोरुकारः पदं ॥१७॥

सु । नु इत्येतयोरेनर्यपरयोः उकारः पदं प्लवते । सु ।
इमामूष्वा सुरस्य श्रुतस्य । नु । कदून्व १ स्याद्वतं । अनर्य-
परयो रितिकस्मात् । यस्मादूरस्य सौदून्व १ योवा ।
संयोगपरार्थं ग्रहणं । पदमितिकस्मात् । वहस्वासुखशब्दं ।

तयोरुत्तरेयोजघेति ॥ १८ ॥

तयोः सुनु इत्येतयोः उत्तरेद्वयेतस्मिन्प्रत्यये । योज ।
घ । इत्येते जघेते । योज । योजान्विन्दतेहरौ । घ । प्रघा-
न्वस्य महतः । यथोदयेतिसिद्धे संयोगपरार्थं ग्रहणं ।
एतावान्चैप्रौभाव्याधिकारः ।

**मृलयङ्गां वसुवित्तमं यत्सोम-
जातवेदसं । भरतेत्येतेषु ॥ १९ ॥**

मृलयङ्गां । वसुवित्तमं । यत् । सोमं । जातवेदसं ।
इत्येतेषु भरतेत्येतत् प्लवते । मृलयङ्गां । इय्यंमतिभर-
तामृलयङ्गां । वसुवित्तमं । भरता वसुवित्तमं । यत् । भ-
रता यज्जुजोषति । सोमं । अपावप भरता सोममसौ ।
जातवेदसं । प्रदेवंदेव्याधिया भरताजातवेदसं ।

अपादांतः ॥ २० ॥

अपादांत इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं । इत उत्तरं य-
द्वक्ष्यामः । वक्ष्यति चिन्महित्वं गीर्गृणानः सतेपरन्वि-
तीति । प्रनुमहित्वं वृषभस्य वोचं । अपदांत इतिक-
स्मात् । महाइंद्रः परञ्चनुमहित्वं ।

अद्येति करणादिषु ॥ २१ ॥

अद्येत्येतत्प्लवतेकरणादिषुप्रत्यये करणादी न्युत्त-
रबोदाहरिष्यामः ।

करणां च चित्करते वृणीमहे भव-
तं कृणोतु भवतस्वस्तये ॥ २२ ॥

तेहमेकरणादयः । येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । करणां । च ।
चित् । करते । वृणीमहे । भवतं । कृणोतु । भवतः । स्व-
स्तये । इत्येतेषुअद्येत्येतत्प्लवते । करणां । प्रतप्ते अद्या-
करणांकृतं । च । अद्याचनोमृलयत । नैतदुदाहरणं ।
सार्धमद्यादिभिः प्लुतैः पादादाविति सिद्धत्वात् । ए-
वंतर्हि । श्रुधीहव मद्याचमृलय । एवमन्यान्यापि
पादमध्यस्था न्युदाहरणानि । चित् । तदद्याचित्तउ-
विथनः । करते । कोवामद्याकरतेरातव्यः । वृणीमहे ।
सूक्तैरद्यावृणीमहे । भवतं । विश्विन्नोअद्याभवतं । कृणोतु ।
भद्रं सोमः सुवानो अद्याकृणोतुनः । भवत पर्वाह्योअद्या
भवतायजत्राः । स्वस्तये विश्वेदेवानो अद्यास्वस्तये ।

पूर्विति चित्पुरुहूतो नृषूतः स-
हस्राणि पुरुभुजा धियायते ॥ २३ ॥

पुरुइत्येतत्प्लवते । चित् । पुरुहूतः । नृषूतः । सह-
स्राणि । पुरुभुजा । धियायते । इत्येतेषु प्रत्ययेषु । चित् ।
तिरः पुरुचि दर्शवं जगन्वान् । पुरुहूतः इन्द्रः पुरु पुरुहू-

तः । तृषूतः । सिमापुरु नृषूतोअस्यानवे । सहस्राणी । त्वं
पुरु सहस्राणि । यद्वा पुरुभुजा । पुरुपुरुभुजा । धियायते ।
एषपुरुधियायते ।

वहेति त्वंदुहित दैव्यमुत्तरं ॥ २४ ॥

वहइत्येतत्प्लवते । त्वं । दुहितः । दैव्यं । इत्येव-
मुत्तरं । त्वं । आदाशुषे जातवेदो ब्रह्मात्वं । दुहितः ।
आवहादुहितर्दिवः । दैव्यम् । आवहादैव्यञ्जनं ।

द्युम्नं रुद्रं नव्यमेतेषु वर्धय ॥ २५ ॥

द्युम्नं । रुद्रं । नव्यं । इत्येतेषु प्रत्ययेषु वर्धयइत्येतत्प्ल-
वते । द्युम्नं । आर्यसहो वर्धयाद्युम्न मिन्द्र । रुद्रं । रुद्रं दि-
वावर्धयारुद्रं । नव्यम् । बृहस्पतिं वर्धयानव्यमर्कैः ।

चिन्महित्वं गीर्णानः सतेपरं
न्वित्यंत्येचे न्मर्त्तशब्दाद्रिवः
परे ॥ २६ ॥

चित् । महित्वं । गीः । गृणानः । सः । ते । इत्येवं-
परं नुइत्येतत्प्लवते । अंत्येचेत्यदे मर्त्तशब्दे परेवा अद्रि-
वः परेवा भवतः । चित् । अद्याचिन्मूचित् । महित्वं । प्रनू-
महित्वं । गीः । इन्द्रं वेपौव करीयस्य नूगीः । गृणानः । नू-
छूत इन्द्रं नूगृणानः । सः । प्रनूसमर्त्तः शवमा । ते । येचा

कनंतचा कनंतनूतेमर्त्ताः । ऊतौ अभूमन हिनूतेषद्विवः ।
 अंत्येचेन्मर्त्तशब्दाद्विवः परेद्वतिकस्मात् । भसन्नुषप्रपूर्व्यः ।
 नहिनुते महिमनः ।

तूतुजानोमतिभिर्भोजनानि
 नोदद्विस्तोमं भूरियोनिं त्वमेषु ।
 भरेत्येत् ॥ २७ ॥

तूतुजानः । मतिभिः । भोजनानि । नः । दद्वि । स्तो-
 मं । भूरि । योनिं । त्वं । इत्येतेषु प्रत्ययेषु भरइत्येतत्प्रत्यय-
 ते । तूतुजानः । अस्माद्दुप्रभरातूतुजानः । मतिभिः । भृति-
 नभरामतिभिः । भोजनानि । शत्रूयतामाभराभोजनानि ।
 नः । सुपेशसं वाजसाभरानः । दद्वि । मानोमर्द्दीरा भराद-
 द्वि । स्तोमम् भूषन्निव प्रभरा स्ताममश्चै । भूरि । संश्रुभ्या-
 न आभरा भूरिपञ्चः । योनिं । धासिमिव प्रभरायोनि
 मग्नये । एवं । विश्वावसून्वाभरात्वंनः ।

न नुचिद्यः ॥ २८ ॥

नुइत्येतच्चिद्य इत्येवसुत्तरं नाल्लवते । उतोनुचिदौ
 भोजसा । यद्वतिकस्मात् । अद्याचिन्नुचित् ।

भवेति स्तोतृभ्यो द्युक्षीशतमेप-
 रेषु ॥ २९ ॥

भवइत्येतत्प्रत्ययते । स्तो तृभ्यः । द्युक्षी । शत । मे । इत्ये-

तेषुपरेषु । स्तोतृभ्यः । भवास्तोतृभ्यो षंतमः । स्वस्तये ।
भवादुष्त्री वाध्राश्व । शत । पूर्ववाशतभुजिः । मे । अ-
भिप्रेहिदक्षिणतोभवामे ।

शोचायविष्टैवायथाकर्ता यत्
सादयासप्त । अर्चामरुद्धा स्ति-
ष्ठानः सनास्वः पारयानव्यः ॥३०॥

शोचायविष्ट । एवायथा । कर्त्तायत् । सादयासप्त ।
अर्चामरुद्धः । तिष्ठानः । सनास्वः । पारयानव्यः । इ-
त्येतेषां द्वैपदानां पूर्वपदांताः प्लवंते । शोचायविष्ट ।
दृष्टोचायविष्ट । एवायथा । नकिरेवा यथात्वं । कर्त्ता-
यत् । ज्योतिष्कर्त्तायदुष्मसि । सादयासप्त । देवाँले-
सादयासप्तहोतृन् । अर्चामरुद्धः । दिवोअर्चामरुद्धः ।
तिष्ठानः । ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतये । सनास्वः । सनाज्योतिः
सनास्वः पारयानव्यः । अग्नेत्वं पारयानव्यः ।

बोधास्तोत्रे चक्रमा ब्रह्मवाहः
शंसागोषूक्षादुहितर्वदातना ॥
अजानष्टंजंभयाता अधामहो-
गंतामायुक्ष्वाहि सृजावनस्पते३१॥

बोधास्तोत्रे । चक्रमाब्रह्मवाहः । शंसागोषु । उक्षादु-
हितः । वदातना । अजानष्टं । जंभयाताः । अधामः ।
मंतामा । युक्ष्वाहि । सृजावनस्पते । इत्येतेषांच प्ल-

वंते पूर्वपदांताः । वोधास्तोत्रे । वोधास्तोत्रे वयोदधत् ।
 चक्रमा ब्रह्मवाहः । त्वयाहवि अक्रमा ब्रह्मवाहः । शं-
 सागोषु । प्रशंसा गोष्वघ्न्यं । उक्तादुहितः । व्युक्तादु-
 हितर्दिवः । वदातना । अक्तावदातनागिरा । अजा-
 नष्टं । अजानष्टं यथापशुं । जंभयाताः । अभिसति जं-
 भयाता अनक्षसः । अधामहः । मरुतामधामहः ।
 गंतामा । आगंतामारिषण्यत । युत्वाहि । अग्नेयु-
 द्वाहियोतव । सृजावनस्पते । अवसृजावनस्पते ।

अग्नेरक्षाणस्तिष्ठा हिरण्ययं सो-
 तावरेण्यं शोचामरुद्धुधः ॥ शि-
 क्षास्तोतृभ्यो भूमात्रिवंधुरः पि-
 वामधूनां सोतापरीतिच ॥३२॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते । अग्नेरक्षाणः । अ-
 ग्नेरक्षाणो अंहसः ॥ अग्नइति कक्षात् ॥ तेन सोमाभि-
 रक्षनः ॥ तिष्ठाहिरण्ययं रथं तिष्ठा हिरण्ययं ॥ सोता-
 वरेण्यं ॥ सोमं सोतावरेण्यं ॥ शोचा मरुद्धुधः ॥ शन्न-
 शोचामरुद्धुधः ॥ शिक्क्षास्तोतृभ्यः । शिक्क्षास्तोतृभ्यो मा-
 त्रिवंधुराः ॥ भूमात्रिवंधुरः ॥ सप्रयानो अभिपंचभू-
 मात्रिवंधुरः । आव्यभूमेति सिद्धे संयोगपरार्थं गृह्यणं ।
 पिवामधूनां । अग्नं पिवामधूनां । सोतापरि । आसोता
 परिषिंचत ॥

सक्ष्वमिमिक्ष्व दधिष्व वसिष्व
 श्रोतसुनोत हिनीतं पुनात ॥
 विद्ध जगृभ्म ररम्भ ववन्म क्षा-
 म सुपत्तनि,मन्थ तमतस्व । सर-
 रद,रण जिन्वधारयार्षक्षर यज-
 यच्छदशस्य साधसेध । तपरुज
 मृलवर्द्धयावयाचश्रवय नमस्यवि-
 दाष्ट कृष्वजोष । शृणुधि शृणुत-
 यंतयच्छ तस्तवसिम गूह्यत कुत्र-
 मोषय । दिधृतपचतवश्चविध्य-
 ताथ मदथात्तय दीतपाथन । उ-
 पागत्या क्वलीकृत्यवब्राजा वि-
 ष्टनो रुष्य । इष्कर्तेलिष्वमर्म-
 ञ्म विभये यर्त्ततच्छतं । सार्धम-
 द्यादिभिः प्लुतैः पादादौ व्यंज-
 नोदयं । न्वेववर्जं नसंयोगे शेषे-
 चा पठितेसति ॥ ३३ ॥

मचव । मिमिचव । दधिषु । वसिषु । श्रोत । सुनो-
 त । हिनोत । पुनात । विद्म । जगृभ्म । ररभ्म । वव-
 न्म । चाम । सुपप्तनि । मंथत । मत्स्र । सर । रद ।
 रथ । जिन्व । धारय । अर्षं चर । यज । यहु । दशस्य ।
 साध । सेध । तप । रुज । मृल । वर्ध । यावय ।
 अत्र । श्ववथ । नमस्य । विद । अष्ट । कृष्व जीष । शृ-
 गाधि । शृगात । यंत । यहुत । स्तव । सिम । गूहत ।
 कुव । मोषथ । दिधृत । पचत । वृष । विध्यत । अथ ।
 मदथ । अत्त । यदि । इत । पाथन । उपागत्य । अक्ख-
 लौकृत्य । वव्राज । अविष्टन । उरुष्य । इष्कर्त्त । ईलिष्य ।
 मर्द्धम । विभय । इयर्त्त । इत्यंतं एकोनसप्ततिसंख्यं
 पदं यदनुक्रान्तम् अष्टादित्येवमादिभिः प्लुतेः भव, बोध,
 शिञ्जेत्यादिभिरनुक्रान्तेः सहेतिशेषः अपादार्थं मनुक्रा-
 न्तेः पादादौच संयोगपरार्थं । सोच । तिष्ठ सोतइत्येतै-
 स्त्रिभिः पुनरुक्तौ विनाएकत्रिंशतासार्धं तच्छतं पादादौ
 प्लवते । व्यंजनेप्रत्यये । व्यंजनाधिकारेतुपुनर्व्यंजन-
 ग्रहणस्यप्रयोजनसुक्तं । नूष्टुतइंद्रगृहानः । रक्षाणो
 ब्रह्माणस्यते इत्येवमादिषुषत्वयात्वयोः कृतयोः पदेदृष्टेपि
 व्यंजनमात्रेस्यादिति । सत्स्र । सत्स्रादेव प्रणस्पुः ।
 मिमिच्व । मिमिचवा समिलाभरा । दधिष्व । दधिष्वा-
 जठरेसुतं । वसिष्व । वसिष्वा हिमियेध्य । श्रोत । श्रो-
 ता हवंजरितुरेव यामरुत् । सुनोत । सुनोता सोमपा-
 न्वे । हिनोता नोअध्वरं देवगज्या । पुनात । पुनाता
 दक्षसाधनं । विद्म । विद्मातेषमनेवेधा जगृभ्म । जगृ-
 भ्माते दक्षिणं । ररभ्म । ररभ्मा शवसस्पते । ववन्म ।
 ववन्मानुते युज्याभिरुती । चाम । चामाये विश्रुधा-

यसः । सुपप्ननि सुपप्ननीये दथुः द्योदसः । मंथत । म-
यता नरः कविमहयतं । मत्स्व । मत्स्वा सुशिप्रम-
न्दिभिः । सर । सरा रसेव विष्टपं । रद । रदापूषेवनः
सनिं रण । रक्षा योषस्यधर्मभिः । जिग्व । जिग्व-
धियोवसुविदः । धारय । धारया चमसां इवविवक्ष-
से । अर्ष । अर्षासोमद्यु मत्तमः । क्षर क्षराणोषभिवार्य ।
यज । यजानो मित्रावरुणा । यक्ष । यक्षा नः शर्म स-
प्रथः । दशस्य दशस्यानः पूर्वणीकहोतः । साध । प्रनिब्र-
वोदितयेतुराय साधा दिवः । सेध । द्यु मत्तमं दक्षंधेष्ठा-
क्षे सेधाजनानां । तप । तपातपिष्ठ तपसा । रुज । रुजा-
दृष्टा चिद्वसन्तुः । मृल । मृलानो रुद्रोतनः । वर्ध । व-
र्द्धानो अमवच्छवः । वावय । यावथा वृक्षं १ वृक्षं । अत्र ।
अत्रातेरूप मुत्तममपश्यं । आवय आवया वाचंकुविदंग ।
नमस्य । नमस्या कल्पलीकिनं । विद विदा चिन्तुमहांतः ।
अष्ट । अष्टापरः सहस्रा । कृष्वाकृत्नो अकृतं । जोष ।
जोषा सवितर्यस्यतेहरः शतं । शृणुधि । शृणुधी जरि-
तुर्हनं । शृणुत । शृणुता मद्रमं हवं यंत । यंता नोवृक्षं-
कृदिः । यक्षत । यक्षता नोदुष्परिहंतुशर्म । स्तव । स्तवा
नुद्धहपूर्व्या । सिम । सिमा पुरुषपूतः । गूहत । गू-
हता गुह्यंतमः । कुव । कुना चिदास्यसमृतौ । मोषथ ।
मोषथा वृक्षं पनेव दिधत । दिधता यच्चदुष्टरं । पच-
त । पचता पक्षीरवसेकृणुध्वमित् । वृक्ष । वृक्षा मध्यं प्र-
त्यगं । विध्यत । विध्यता विद्युतारक्षः । अथ अथा ते-
अंगिरस्तम । मदथ । मदथा वृक्षवर्षिषः । अत्त अत्ता
इवीषि । यदी । यदीगोभिर्वसायते । इत । इतामरुतो
अश्विना । पाथन । पाथना शंसात्तनयस्य । उपागत्य ।
उपागत्येत्युदाहरणं संहितायां नद्वष्टं वृत्ताविदसुदाहरणं

दृष्टं । उपागत्या सोम्यासोम्या स ऋक्सलौक्य । ऋक्स-
लौक्यापितरं न पुत्रः ब्रह्मज । ब्रह्मजासीमनदतौरद-
व्याः । अविष्टन अविष्टना पैजवनस्य केतु । उरुष्य । उरु-
ष्या शो अघायतः । दृष्कत्त । दृष्कत्ता विहृतं पुनः । ई-
लिष्व । ईलिष्वा हिप्रतौ अं । मर्मृषम । मर्मृषमा तेत-
न्यं । विभय । विभया हित्वावतः । दृयत्त । दृयत्ता मरु-
तोदिमः । इमे सखादय उदाहृताः । (१) न्वेववर्जनसंयोग

(१) अथादीनीदानीमुदाहरिष्यामः । अथ । अथादेवासः पि-
पृत । पुरु । पुरुक्ववृत्राहनति । वह । वहानो हव्यं प्रथमः । वर्द्धय ।
वर्द्धया चार्चजनया पुरंधि । जु । नूचपुराचसदनं । मर । मरापिब-
भर्याय । भव । भवामिन्नो न शोच्यः । शोच । शोचा शोचिष्वदीदिहि ।
एव । एवाहिते बिभूतयः । कर्त्त । कर्त्तानः स्वस्तिमतः । सादथ । सा-
दययोगिपुत्रिषु । अर्च । अर्चादेवायाग्रये । तिष्ठ । तिष्ठाहरीरथभा-
युज्यमाना । सन । सनाचसोमजेविच । पारय । पारयातुर्वशं यपुं-
स्तस्ति । बोध । बोधाद्युमेमधवम् । चक्रम । चक्रमास्त्यराधसे ।
शंस । शंसामहामिद्रं यस्मिन् । उछ । उछादिवोदुहितः । वद । मुग्य-
मुदाहरणं । अजा । अजावृत ईद्रशूरपत्नीः । जंभय । जंभया कृकदा-
भ्यं । अथ । अथातेविष्णोविनुषा । गंत । गंतानो यज्ञेयक्रियाः । युस्व ।
युधवारधनशुचयद्विरंयैः । खज । खजावत्संबदाज्ञः । रक्ष । रक्षाणो-
ग्रहणस्पते । सोत । सोताहिसोममद्रिमिः । शिक्ष । शिक्षाणो अस्मि-
न्पुरुहूत । भूम । भूमापृष्टेवरुहः । पिब । पिबासोममिद्रं वदतु । पा-
दादाधितिकस्मात् । यावानो अथपृथिवी अनागसः । अत्रैव योपिब-
हममि । नूचिदधिष्वमेगिरः । न्वेववर्जनसंयोगइतिकस्मात् । जु
ववइत्येतेपदेवर्जयित्वा यच्छतं तत्संयोगेन ग्लुघते । अद्यत्वावन्वत्सुरेक-
गमः । पुरुत्वादाप्वाप्नोचे । अधत्वमिद्रत्वञ्च १ स्पन्नम् । पिबस्व चै-
वधना । न्वेववर्जमितिकस्मात् । नूदुत ईद्र । यथात्वमिद्रवमिद्र ।
शेषेचापठिते सति । शेषेच दीर्घी मन्वविधाने । वत्संयोगइत्यधिकृतं-
वेदितव्यं । न्वेववर्जमितिच निवृत्तं वेदितव्यं । किमविशेषेणासंयो-
गधिकारः । नैत्याह अपठिते सति । स्वस्त्यउत्तराणि । मघास्वष्टि-
कृत्स्नैर्वयश्चपाटोनास्तितत्राधिकारोद्भूतः । वक्ष्यतियथोदयानीति ।
तत्संयोगेन भवति । सपिस्पृशतितन्विभृतस्य । प्रतुहवपदि । यथावा-
चस्पतिष्वकादशिष्टादशिष्वौलंवाधिति । तत्संयोगेन भवति । प्रतदे-
वात्समुपनुप्रभूयन् । तिरःपविर्भवरिचन्नुकलयः । इहेंद्राग्नी उपभूये ।
अपठितइतिकस्मात् । त्वंसुमेवंमहयास्वर्विदातां आदित्यं अनुमदा-
स्वस्तवे । नवात्तद्विगमवेति । त्वंहिष्माभ्यामवज्रयुतानि ।

इति किं । नष्टुतद्वंद । एवात्वामिंद्र बज्जिन् नसंयो ग-
इति किं । अधस्मानो मधवन्नक्ततादित् । श्रेषेचापठिते
सतीति किं । अधात्वं हि नस्करः । अधत्वमिंद्र वि-
ध्य १ स्मान् ।

वर्धशुभ्रे रुजयः सिधराजन् वह-
हव्यानि यदिमे ऽधया मनि ।
विद्मदातार मधधारया ऽधते-
विश्वं पुरुवार्चगाय । वहवा-
योपिवमध्वः पुरुविद्वान्पुरुवि-
श्वान्यधवायुं पुरुशस्त । यदिमृ-
त्यो रधजिह्वा पुरुविश्वा पिवशुद्धं
पिवराये वहकुत्सं । भरद्वाजेर्च-
देवाय यदिवापुरुदाशुषे । वह-
शुष्णायाधवह्वधयत्पुरुहीति न ३४॥

वर्धशुभ्रे । रुजयः । सिधराजन् । वहहव्यानि । यदिमे ।
अधयामनि । विद्मदातारं । अधधारया । अधतेविश्वं ।
पुरुवा । अर्चगाय । वहवायो । पिवमध्वः । पुरुविद्वान् ।
पुरुविश्वानि अधवायुम् । पुरुशस्त । यदिमृत्योः । अधजि-
ह्वा । पुरुविश्वा । पिवशुद्धं । पिवराये । वहकुत्सं । भरद्वाजे

र्चदेवाय । यदिवा । पुरुदाशुषि । वहशुष्णाय । अधवहु ।
 अधयत् । पुरुहीति । इत्येतेषु यथाप्राप्ताप्नुतिर्न भवति ।
 वर्धशुभे । वर्धशुभेस्तुवते । रुजयः । रुजयस्त्वापृतन्यति ।
 सिधराजन् । सिधराज न्नयस्त्रिधः । वहव्यानि । वहव्या-
 न्यनि सुमनस्यमानः । यदिमे । यदिमे सस्यमावरः । अ-
 धयामनि । अधयामनि प्रसितस्य तद्देः विश्वदातारम् ।
 विश्वदातारमिषम् । अधधारया । अधधारया स-
 ध्वापृचानः । अधतेविश्वं । अधतेविश्व मनुहा-
 सदिष्टये । विश्वमिति कक्षात् । अधातेविष्णो विदु-
 षाचित् । पुरुवा । पुरुवारं पुरुत्मना । अर्चगाय । अर्च-
 गाय चवेधसे । वहवायो । वहवायो नियुतोयाहि । पि-
 वमध्वः । पिवमध्व स्तृपदिन्द्राष्टस्र । पुरुविहान् । पुरु-
 विहां ऋषीषम । पुरुविश्वानि । पुरुविश्वानि जूर्वन् ।
 अधवायुं । अधवायु नियुतः सस्यतस्याः । पुरुशस्त । पुरु-
 शस्त मधत्तये । यदिमृत्योः । यदिमृत्यो रंतिकन्नीतएव ।
 अधजिह्वा । अधजिह्वा पायतीति । पुरुविश्व । पुरुविश्व
 जनिम मानुषाणां । पिवशुभं । पिवशुभ सुदकमाचरंती ।
 पिवराये । पिवराये शवसेह्वयमानः । वहकुत्सं । व-
 हकुत्स मिन्द्रयस्मिन्नाकन् । भरहाजिर्च देवा य ।
 अर्चदेवाय वसण्याय सप्रथः भरहाज इति कक्षात् । अर्चा-
 देवायामनये । यदिवा । यदिवा दधेयदिवान् । पु-
 रुदाशुषि । पुरुदाशुषि विचयिष्ठो अंहः । वहशुष्णा-
 य । वहशुष्णाय वध हुत्सम् । अधवहु । अधवहु
 वित्तमः । अधयत् । अधय देवान्नियुतः । पुरुहि । पुरुहि
 वापुरुभुजा देव्याम् ।

कृधीति परेषु सहस्रसांधियं ज-
रित्रे न इति ॥३५॥

कृधीतिपदं प्लवते । सहस्रसां । धियं । जरित्रे । नः ।
इत्येतेषु परेषु । सहस्रसां । कृधी सहस्रसामृषिं । धियं ।
कृधीधियं जरित्रेवाजरत्नां । जरित्रे । कृधीजरित्रे मध-
वन्नवः । नः । कृधीन ऊर्ध्वाचरथाय जीवसे ।

तत्रेतिचांत्ये ॥३६॥

तेषांप्रत्ययानां चांत्ये नइत्येतस्मिन् प्रत्ययेतत्र इत्ये-
तत्पदंप्लवते । तत्रानो ह ब्रह्मणस्पतिः ।

सहस्येन सुश्रवसं पवस्व द्वेनोअ-
धी तयेषुपरेषुतेन ॥३७॥

सहस्येन । सुश्रवसं । पवस्व । द्वेनोअधि । इत्येतेषुपरि-
षु तेनइत्येतत्प्लवते । सहस्येन । तेनासहस्येनावयं । सु-
श्रवसं । तेनासुश्रवसं जनं । पवस्व । तेनापवस्वां धसा ।
द्वेनोअधि । तेनानोअधिवोचत । इतिइतिकस्मात् । तेन-
नो मूलजीवसे ।

देववेनं केतमित्युत्तरेषु दधा-
तेति ॥३८॥

देवं । वेनं । केतं । इत्येतेषुपरेषु दधातेति प्लवते ।
देवं । दधातादेव मृत्विजं । वेनं । दधातावेन मादिशे ।
केतं । दधाताकेत मादिशे ।

श्रुधि वंस्वे ति नः परे ॥३६॥

श्रुधि वंस्वइत्येते नः प्रत्यये परेऽप्येते । श्रुधि श्रुधीन
इन्द्रह्वयामसि । वंस्व । वंस्वानो वार्यापुरु ।

वेदेति विश्वस्य भृमं म उत्तरं ॥४०॥

वेदइत्येतत्प्रवते । विश्वस्य । भृमं । मे इत्येवमुत्त-
रं । विश्वस्य । वेदाविश्वस्यमेधिरः । भृमं । वेदाभृमंचि-
त् इन्द्रह्वयामसि । मे । वेदामे देवऋतुपाऋतूनाम् ।

शुनः शेषेचप्लवते यकारे ॥४१॥

शुनः शेषेच ऋषौवेदइत्येत त्प्रवते यकारेप्रत्यये ।
वेदाधोवीनांपदं शुनः शेषइतिकस्मात् । वेदयस्वीणि
विदथान्येषां । यकारइति । कस्मात् वेदनावः ।

ब्रह्मेति नो द्वेचगिरः कृणोतिते

कृणोत तूतो दितिचोत्तरेषु ॥४२॥

ब्रह्मइत्येतत्प्रवते । नः । द्वेचगिरः । कृणोति । ते ।
कृणोत । तूतोत् । इत्येतेषुपरिषु । नः । ब्रह्माण इन्द्रो-
पयाहि । द्वेचगिरः । ब्रह्माचगिरो दधिरे । द्वेइतिकस्मा-
त् । ब्रह्माचतेजातवेदः । कृणोति । ब्रह्माकृणोति वरुणः ।
ते । ब्रह्मात इन्द्रमिर्वणाः । कृणोत । ब्रह्माकृणोत पन्य-
इत् । तूतोत् । ब्रह्मातूतो दिन्द्रोगातुं ।

अभीतिनोनुनवंतेसतोनरंद्वास-
त्स्विति ॥४३॥

अभीत्येतत्प्रवते । नः । नु । नवंते । सतः नरं । द्वा ।
सत् । सु । इत्येतेषुपरेषु । नः । अभीन आवदत्स्य ।
नु । अभीनु माष्टपम चक्षमीयाः । नवंते । अभीनवंते
अद्रुहः । सतः । अभीषत स्तदाभर । नरं । अभीनरं
धीज्वरं । द्वा । अभीद्वा किमुत्र यः करंति । सत् । अ-
भीष दप चुच्यवत् । सु । अभीषु णः सखीनां ।

आग्नेऽर्षपरेतु मुख्ये ॥४४॥

इत्येतेषां प्रत्ययानां मुख्ये नइत्येतस्मिन्प्रत्यये । आ ।
अग्ने । अर्षे । इत्येवंपरे एवअभीतिपदं प्रवते । आ । अ-
भीनआ वदत्स्य । अग्ने । अभीनोअग्ने उक्थमिच्छेगुर्याः ।
अर्षे । अभीनोअर्षे दिव्या । आग्नेर्षपरइति कक्षात् ।
अभिनो वाजसातमं ।

चक्रुर्वदेते दशस्यन्समुद्रो रथेन-
नः सप्तऋषीन्मदंति । ते वो
भयंते नियुग्निः कृपीटं रथस्य
सोमस्य मतीरणंति ॥४५॥

चक्रुः । वदेते । दशस्यन् । समुद्रः । रथेन । नः ।
सप्तऋषीन् । मदंति । ते । वः भयंते । नियुग्निः । कृपीटं ।
रथस्य । सोमस्य । मतिः । रणंति । इत्येते चक्रुराद-

यः । वक्ष्यति । यत्रेतिचक्रुरादिषु नरः सुपर्णा इत्यु-
क्तं यत्रेत्येतत्प्रवर्ते । चक्रुरादिषु । नरः सुपर्णा इत्येतयो-
श्च । चक्रुः । यत्राचक्रु रमृतागातुं । वदेते । यत्रावदेते
अवरः परः । दशस्यन् । यत्रादशस्य ननुषसः । समुद्रः ।
यत्रासमुद्र स्कभिनः । रथेन । यत्रारथेन गच्छथः । नः ।
यत्रान स्रक्ताजरसं तनूनां । सप्तच्छपीन् । यत्रासप्तच्छपी
नपरः । मदन्ति । यत्रामदन्ति धूतयः । ते । यत्रातपा-
ज्जः परमं । वः । यत्रावोदिदुद्दति । भयन्ते । यत्राभयन्ते
सुवना । नियुङ्गिः । यत्रानियुङ्गिः सचसेशिवाभिः । कृ-
पीटं । यत्राकृपीट मनुतद्दहन्ति । रथस्य । यत्रारथस्य
वृद्धतोः सोमस्य । यत्रासोमस्य तृपसि । मतिः । यत्रा-
मति विद्वते । रणन्ति । यत्रारणन्ति धूतयः । नरः ।
यत्रानरः संचबिच द्रवन्ति । सुपर्णाः यत्रासुपर्णा अमृतस्य ।

समुद्रं द्वेस्वर्णं नवगवशब्दो दशगवं-
दंसिष्ठ वसूनिनो वसु । वृद्धेनिद्वे-
नु यतिभ्यः सहन्तः पृथिव्यां नि-
हंसि समत्सु पावक ॥ ४६ ॥

समुद्रं । द्वेस्वर्णं नवगवशब्दः । दशगवं । दंसिष्ठ ।
वसूनि । नः । वसु वृद्धेनिद्वेनु यतिभ्यः । सहन्तः । पृ-
थिव्यां । निः । हंसि । समत्सु । पावक इत्येते समुद्राद-
यः । वक्ष्यति । समुद्रादिषु येनेति ।

येन इत्येतत्प्रवर्ते । समुद्रादिषु प्रत्ययेषु । समुद्रं ।
येनासमुद्र मसृजोमहीः द्वेस्वर्णं । येनास्व १ र्णं ततनाम ।

बनारस संस्कृतसीरीज़

अर्थात्

वाराणसीसंस्कृतपुस्तकावली ।

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १०	१०	०
काल्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम्		
सभाष्यं खण्डानि ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ८	८	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपाद-		
प्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकाल्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम्		
सभाष्यं खण्डानि ३	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डे २	२	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्		
खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्यव्याख्यानम्)		
खण्डे २	२	०
न्यायलीलावती (यन्त्रणा)	०	०

ब्रजभूषण दास और काम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसौरीजनान्नी वाराणसीसंस्कृतपुस्तकावली ।

—:०:—

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुषा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्प्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययञ्च =) देय इति ॥

ब्रजभूषणदास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क
बनारस ।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 64.

महर्षिशौनकपण्यौतम् ऋक्पातिशाख्यम् ।

उज्ज्वलकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीमद्वैतयुगलकिशोरपाठकान्तवासिना सैथिलस्वामी संस्थापित भास्करपाठशाखा
प्रधानाध्यापकेन श्रीमच्छनारायण मन्दिराध्यापकेनच श्रीमद्गौडवंशावतरेन
श्रीमद्विष्णुतमभुदत्त शर्मणा संशोध्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRĀTISĀKHYA
OF THE RIGVEDA,

WITH THE COMMENTARY OF UVVATA.

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT

YUGALAKIŚORA VYĀSA,

A SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

And His Esteemed Pupil Pandit

PRABHUDATTA ŚARMĀ,

Fasciculus III.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1902.

हेइतिकस्मात् । येन स्वस्तभितं येन नाकः । नवग्वशब्दः ।
 येनानवग्वो दध्यङ् । येनानवग्वे । दशग्वं । येनादशग्वं ।
 दंसिष्ठ । येनादं सिष्ठकृत्वने । वसूनि । येनावसून्याभृता ।
 नः । येनानः पूर्वपितरः पदज्ञाः । वसु । येनावसु प्रयच्छसि ।
 वृत्रंनिद्वे । येनावृत्रंनिरुद्धः । हेइतिकस्मात् । येनवृत्रंचि-
 केतयः । नु । येनानु सद्योजसा । यतिभ्यः । येनायतिभ्यो
 भृगवे । सहंतः । येनासहंत ऋञ्जत । पृथिव्यां । येनापृथि-
 व्यां निक्लिबिं । निः । येनानि रंहसोयूयं । हंसि । येना-
 हंसि न्य १ त्रिणं । समत्सु । येनासमत्सु सासहः । पाव-
 क । येनापावक चक्षसा । यत्रेतिचक्रुरादिषु नरः
 सुपर्णाइतिच समुद्रादिषुयेनेति ।

तत्वेतिमेसदोरथं ॥४७॥

तत्त्वइत्येतत्प्लवते । मे । सदः । रथं । इत्येतेषुपरेषु ।
 मे । तत्रामेनाभिरातता । सदः । तत्रासदःकृणवसे । रथं ।
 तचारथ सुपशगं सदेम ।

अवेति नो नु कल्पेषु नूनं वाजे- षु पृत्सुषु ॥४८॥

अवेत्येतत्प्लवते । नः । नु । कल्पेषु । नूनं । वाजेषु ।
 पृत्सुषु इत्येतेषु । नः । अवानो वाजयुं । नु । अवानु कं-
 ज्यायान् । कल्पेषु । अवाकल्पेषु नःपुमः । नूनं । अवा-
 नूनं यथापुरा । वाजेषु । अवावाजेषु वाजिनि । पृत्सुषु ।
 अवापृत्सुषु कासुचित् ।

आद्येचेद्वाजयुंपार्ये कमग्नेमघव-
नपरे ॥४६॥

एषां प्रत्ययानां आद्ये । नः । नु । इत्येते । वाजयुं ।
पार्ये । कं । अग्ने । मघवन् । इत्येवंपरेयदिभवतः त-
र्हिअवेत्येतत्स्रवते । वाजयुं । अवानोवाजयुंरथं । पार्ये ।
अवानःपार्येधने । कं । अवानुकंज्यायोन्यज्ञवनसः । अ-
ग्ने । अवानोअग्नजतिभिः । मघवन् । अवानोमघवन्वा-
जसातौ । आद्येचेद्वाजयुंपार्येकमग्नेमघवन्परइतिकस्मात् ।
अवानोवजिनाशिगौहि ।

रास्वापितःशतेनानोवर्धस्वासुश्रु-
धीह्वं । मंदस्वासुवहस्वासुवने-
मातेनहीनुवः ॥५०॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताःस्रवन्ते । रास्वापितः । रास्वा-
पितमरुतां । शतेनानः । शतेनानो अभिष्टिभिः । वर्धस्वा-
सु । वर्धस्वासुपुरुष्टुत । श्रुधीह्वम् । श्रुधीह्व मंद्रमा-
रिषण्यः । मंदस्वासु । मंदस्वासुस्वर्णरे । वहस्वासु ।
वहस्वासु स्वश्रयम् । वनेमाते । वनेमाते अभिष्टिभिः ।
नहीनुवः । नहीनुवो मरुतोअंत्यस्मे वइतिकस्मात् ।
नहिनुते महिमनः ।

पाथादिवोधातारयिं सजतागव-

साधनं । रास्वाचोरुनशग्धीनः
सृजतामधुमत्तमं ॥ ५१ ॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताः श्रवन्ते । पाथादिवः । पाथादि-
बोविमहसः । धातारयिं । धातारयिंसहजीरंतुरासः ।
सृजतागयसाधनं । समीवत्सन्नमाटभिः सृजतागयसाधनं ।
रास्वाच । रास्वाचनोश्चमृतमर्त्तभोजनं । उरुन । उरु-
नराधः सवनापुरुषि । शग्धीनः । शग्धीनवृंदयत्वा । सृज-
तामधुमत्तमं । आनः सोमंपवित्रासृजतामधुमत्तमं ।

जह्नीचिकित्वोवेत्याहिरक्षथान-
हतामखम् । युयोताशरुंस्वेना-
हिवनेमाररिमावयं ॥ ५२ ॥

जह्नीचिकित्वः । वेत्याहि । रक्षथान । हतामखं ।
युयोताशरुं । स्वेनाहि । वनेमाररिमावयं । इत्येते-
षांचपूर्वपदांताः श्रवन्ते । जह्नीचिकित्वः । जह्नीचिकि-
त्वोश्चभिशास्तिमेता । वेत्याहि । वेत्याहिवेधोश्चध्वनः ।
रक्षथान । रक्षथानेमधन्नशत् । हतामखं । हतामखं-
नभृगवः । युयोताशरुं । युयोताशरुमस्मत् । स्वेनाहि ।
स्वेनाहिदृवंशवसाजघंथ । वनेमाररिमावयं । स्तो-
मयज्ञांचादरं वनेमाररिमावयं ।

प्रप्रावोअस्मेधामाह सनाज्यो-
तिरपावधि । ऋध्यामातेवाम-

देवे जुहोतामधुमत्तमं ॥ ५३ ॥

प्रप्रावोऽअस्मे । धामाह । सनाज्योतिः । अपावृ-
धि । ऋध्यामातेवामदेवे । जुहोतामधुमत्तमम् । एतेषांच
पूर्वपदांताः स्रवन्ते । प्रप्रावो अच्चे । प्रप्रावो अच्चे-
स्वयशोभिः । अस्मेद्वितिकिं । प्रप्रवस्त्रिष्टुभमिषं ।
धामाह । धामाहयत्तेअजर । सनाज्योतिः । सनाज्यो-
तिः सनास्वः । अपावृधि । अपावृधि परिवृतन्नराधः ।
ऋध्यामाते वामदेवे ऋधौ । ऋध्यामातश्चोहैः । वामदे-
वद्वितिकस्मात् । ऋध्यामातेवरुणखामृतस्य । जुहोतामधु-
मत्तमं । तस्माद्गदास्येहविर्जुहोतामधुमत्तमं ।

**यक्ष्वामहे धिष्वाशवो जनिष्वा-
देववीतये । अधात्वं ह्यद्याद्या-
श्वःश्वः सचस्वानः स्वस्तये ॥ ५४ ॥**

इत्येतेषांच पूर्वपदांताः स्रवन्ते । यक्ष्वामहे । यक्ष्वामहे
सौमनसाय । धिष्वाशवः । धिष्वाशवः शूरयेन । जनि-
ष्वा देववीतये । जनिष्वादेववीतये सर्वतातास्वस्तये ।
अधात्वंहि । अधात्वंहिनस्करः । हीतिकस्मात् । अध-
त्वमिन्द्रविद्धि । अद्याद्याश्वःश्वः । अद्याद्याश्वःश्वइन्द्र ।
सचस्वानःस्वस्तये । अग्नेसूपायनोभव सचस्वानःस्वस्तये ।
स्वस्तयद्वितिकस्मात् सचस्वनः पराकश्चा ।

**इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानंद-
पुरवास्तव्यवजूटपुत्रोव्वटकृतौ ।**

प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमं पटलम् ।
 अंतः पादं विग्रह एष्वपृक्त उका-
 रो ब्रजस्य सु धानमोभिः । शुचिं
 पवित्रं तु मही नुचाप्लुतं सुत-
 स्येति ॥ १ ॥

अंतः पादं विधिर्भविष्यति । यदितज्जध्वमनुक्रमि-
 ष्यामः विग्रहे च भविष्यति । अपृक्तः अव्यञ्जन उकारः
 भवति । ब्रजस्य सु धाः नमोभिः । शुचिं । पवित्रं । तु ।
 महीः । नुचाप्लुतं । सुतस्य । इ येतेषु परेषु । ब्रजस्य ।
 व्यूत्रजस्य तमसः । सु । अस्याजपुगा उपसातये । धाः ।
 शंसात्युक्थयजते व्यूधाः । नमोभिः । होतातमूनमोभिः ।
 शुचिं । तमृशुचिं शुचयः । पवित्रं । अत्यूपविव मक्रमीत् ।
 तु । मायामूत यज्ञियानां । महीः कदूमहीरधृष्टा अस्य ।
 नुचाप्लुतं । समूनपत्नी वृषभिर्जगम्यु । सुतस्य तज्जसुत-
 स्य सोम्यस्य अप्लुतमितिकस्मात् । किंस्विद्वक्ष्यामि किं-
 मुनूमनिष्ये । अंतःपादमितिकस्मात् । किंनोदुदुहर्षस्तेहा-
 तवाउ येदेवासो दिव्येकादशस्य अच्छेति विग्रह इति प्रकृते-
 विग्रहाधिकारे पुनर्विग्रहग्रहणमुदयविशेषणार्थं क्रियते
 तस्मात्सुपुत्र आदुसुसुष इत्यत्र उकारस्य दीर्घत्वं न भव-
 ति यद्गुदयविशेषणार्थं विग्रहग्रहणं । त्वं सुमेधं मह-
 यास्वविदमित्येव मादिषु न सिध्यति । अत्रापि वचन-
 प्रामाण्यात् सिद्धं । अथापि क्वचिदपि वचनस्यावकाशा-
 न्नसिद्धमिति तथापि न दोषः । उदयविशेषणार्थं इह-

निवृत्तमिति व्याख्या स्यामः ॥ एष्वितिकस्मात् । अ-
स्माद्दुमसिमिव । अपृक्तइतिकस्मात् । सहोनः सो-
मष्टमुधाः ।

यद्युदयोदयान । सोमसुतिं च-
र्किराम स्तवाम स्तवाना गृभा-
यरथं श्रुधीति ॥ २ ॥

यदिव्रजस्तेत्येवमादीनामेते उदयानभवन्ति । अथ-
उकारः प्लवते । एषुप्रत्यये षुनप्लवते । सोमसुतिं । इमा-
सुषुसोमसुतिं । चर्किराम । दधिक्रावण इदनुचर्किराम ।
स्तवाम । आशुंदधिक्रांत मनुष्टवाम । स्तवाना । इन्द्रा-
विष्णून्वदुषुस्तवाना । गृभाय । अवर्षीवर्षमुदुषु गृभाय ।
रिथं । युवोरुषुरथंज्जवे । श्रुधि । इमाउषुश्रुधीगिरः ।

तेअस्ति तेमहिमनः प्रवोचत प्र-
वोचं नःसुमना द्वैपदाश्च ॥ ३ ॥

इतीमेद्वैपदा उदयोदयायदि चेन्नभवन्ति अथउकारः
प्लवते । तेअस्ति इन्द्रयउन्नतेअस्ति । अस्तीति कस्मात् ।
आदूनुतेअनुक्रतुं । तेमहिमनः । कउनुते महिमनः स-
मस्य । प्रवोचत । नतस्यविज्ञतदुषु प्रवोचत । वोचते-
तिकस्मात् । पर्यूषुप्रधन्ववाजसातये । प्रवोचं ।
अभीयोधर्मस्तदुषुप्रवोचं । नः सुमनाः । उशग्नुषुणः सु-
मनाः । सुमनाइति कस्मात् । अस्याजपुणउप ।

महेदधिध्वेतिरमुञ्चनो मृधश्चर-

नमध्वं नमते नयंत स्वित्ये-
तेषु ॥ ४ ॥

इत्येतेषु प्रत्ययेषु सुइत्येतत्प्लवते । महे । प्रसूमहे-
सुशरणाय । दधिध्व । निषूदाधध्वमस्वनंतउत्सं । तिर ।
प्रसूतिराशचीभिः । मुंच । विषुमुंचमुषुवुषः । नः । अ-
धप्रसूनउपयंतु । ऋधः । विषूमधः शिश्रयः । चर । वि-
षूवरस्वधाअनु । नमध्वं । निषूनमध्वंभवतासुपाराः ।
नम । निषूनमातिमति । ते । प्रसूतइन्द्रप्रवता परिभ्यां ।
नयंत । प्रसूनयंतगृभयंतः ।

एकाक्षरयोः पराणिचे दपेंद्रा-
ग्नेचाध्वरमायुरेत्विति ॥ ५ ॥

एषुप्रत्ययेषु यौएकाक्षरौ । नः तेइति तयोः परा-
णि । उप इन्द्रअग्ने अत्र । अध्वरं । आयुः । एतु । इति
यदीमानि भवन्ति सु इत्येतत्प्लवते । उप । अधप्रसून उ-
पयंतु । इन्द्र । मोषूणइन्द्रात्र । प्रसूतइन्द्रप्रवता ।
अग्ने । नू षूणोअग्ने शृणुहित्वमी । अत्र । मोषूणोअत्र
जुह्वरंतर । अध्वरं । जुषस्वसूनो अध्वरं । आयुः ।
प्रसून आयुर्जीवसे । एतु । प्रसून एत्वध्वरं । एकाक्षर-
योःपराणिचेतिकस्मात् । मोषूणः परापरा । तां-
सुतेकीर्ति ।

सदे त्येतद्योनिषु पीतयेपरं ॥ ६ ॥

सदइत्येतत्प्लवते । योनिषु । पीतये ॥ इत्येवंपरं-

सत् । योनिषु । निषदायोनिषुत्रिषु । पीतये । निषदा-
पीतये मधु ।

धन्वेत्येतत्सोमराट्पूयमानः ॥ ७ ॥

धन्वेत्येतत्प्लवते सोम राट् पूयमानः । इत्येतेषुपरे-
षु । सोम । प्रधन्वासोमजागृविः । राट् । ऋण्योनतायुर-
तिधन्वाराट् । पूयमानः । अभिस्वरधन्वोपूयमानः ।

**यदीति कथो मनसःकवीनां स-
बंधवो गोःसरमेति तेषु ॥ ८ ॥**

यदीत्येतत्प्लवते । कथः । मनसःकवीनां । संबंधवः ।
गोः । सरमा । इत्येतेषुपरेषु । कथ । युवांयदीकथः पु-
नः । मनसः । तक्षद्यादी मनसः । कवीनां । गुहायदी-
कवीनां । संबंधवः । गिराश्रदी संबंधवः । गोः । स्वाह-
रदेवस्या मृतंयदी गोः । सरमा । विदद्यादी सरमा रु-
ग्णमद्रेः ।

चरेति पुष्टिं सोम चर्षणि प्राः ॥ ९ ॥

चरइत्येतत्प्लवते । पुष्टिं । सोम । चर्षणिप्राः । इत्ये-
तेषुपरेषु । पुष्टिं । रेवांइवप्रचरा पुष्टिमह । सोम । अवी-
रहा प्रचरासोमदुर्यान् । चर्षणिप्राः । विशःपूर्वीः प्रच-
राचर्षणिप्राः ।

जनिमेति हंति सं जातवेदाः ॥ १० ॥

जनिमेति प्लवते । हंति । सं । जातवेदाः । इत्ये-

तेषु परेषु । इति । विश्वावेदजनिमा इति । सं । विश्वेदेते जनिमासं विविक्तः । जातवेदाः । विश्वावेद जनिमा जातवेदाः ।

रंधयेति येषु कंशासदुत्तरं ॥ ११ ॥

रंधय । इत्येतत्प्रवते । येषु । कं । शासत् । इत्येवमुत्तरं । येषु । एभ्योऽनृभ्यो रंधयायेष्वसि । कं । सुन्वङ्गो रंधयाकं चिद्व्रतं । शासत् । वर्हिषति रंधयाशासद्व्रतान् ।

न नः कारेस्वित्युपसातयेपरे ॥ १२ ॥

नखलुसु इत्येतत्प्रवते नः कारेप्रत्यये उपसातयइत्येवं परे सति । उपसातये । अस्याजषुण उपसातये । सातइति किं । अधप्रसून उपयंतु ।

महायात्र जयकाव्येन गूर्धयभरेति च स्वरिति प्रत्यये षट् ॥ १३ ॥

महय । अत्र । जय । काव्येन । गूर्धय । भर । इति षष्ठेतानि श्रवन्ते । स्वः इत्येतस्मिन्प्रत्यये महय । त्वंसुमेधं महयास्वर्षिदं । अत्र । अस्याकेभिर्दुर्भिरचास्वर्जय । जय । हनोदृवंजयास्वः । काव्येन । विप्रः कविः काव्येनास्वर्चनाः । गूर्धय । तंगूर्धयास्वर्णरे । भर । द्युर्मतं शुभ्रमाभरास्वर्षिदं ।

मदपर्षपि पृतधन्वयकृत रुहेमेति स्वस्तय उत्तराणि ॥ १४ ॥

मद । पर्ष । पिपृत । धन्व । यकृत । रुहेम । इत्ये-
तानिप्लवंते । स्वस्त्यङ्गस्त्येवमुत्तराणि । मद । तां आदि-
त्या अनुमदास्वस्त्ये । पर्ष । सनः सिंधुसिन्धनाया-
तिपर्षास्वस्त्ये । पिपृत अद्वादेवासः पिपृतास्वस्त्ये ।
धन्व । परिसोमप्रधन्वास्वस्त्ये । यकृत । उरुणः शर्म-
यकृतास्वस्त्ये । रुहेम । अरिष्यन्तमारुहेमांस्वस्त्ये ।

दधिममदततन्विसिंचतस्तवव-
दतानजरक्षतोक्षत । पिपृतपृ-
णतपृकृतप्रुषस्थघहिनवायजुहो-
तपश्यत ॥ चक्रमाकुवभूमस्म-
शिशीतस्तोतपमत । यथोदया-
निसर्वाणि ॥ १५ ॥

दधिम । मदत । तन्वि । सिञ्चत । स्तव । वदत ।
अनज । रक्षत । उक्षत । पिपृत । पृणत । पृकृत । प्रुष ।
स्थः । घ । हिनव । अय । जुहोत । पश्यत । चक्रम ।
अकुव । भूम । स्म । शिशोत । स्तोत । पमत ।
इत्येतानिसर्वाणियथोदयानिप्लवंते । दधिम । यस्मि-
न्वयदधिमाशंसमिंद्रे । मदत । इंद्रंगौर्भिर्मदतावस्वः ।
तन्वि । नध्वस्मानस्तेन्वी ३ रेपथा । सिञ्चत । आमवे-
भिः सिंचतस्रघमंधः । स्तव । इंद्रं स्तवानृतमयस्य । व-
दत । रोदसीआवदतामस्यशिश्वः । अनज । इमांवाच-
मनजापर्वतच्युते । रक्षत पूर्भी रक्षतामरुतोयमावता ।

उच्चत । धृतमुच्चतोमधुवर्णमर्चते । पिपृत । निरंहसः
 पिपृतानिरवद्यात् । पृणत । स्तोमेभिरीपृणताभोज-
 मिंद्रं । पृकृत । तंपृकृतासजगामासवेद । प्रुष । अभ-
 प्रुषोनवाचाप्रुषावसु । स्व । कैठानरःश्रेष्ठतमाः । घ ।
 नघासमामपजोधं । हिमव । प्रतप्तेहिमवायत्तेषस्ते ।
 अय । नाहमतोनिरवाद्गुर्गैतत् । जुहोत । पाजुहो-
 तादुवस्यत । पश्यत । तदस्तेदम्पश्यताभूरिपुष्टं । अहं-
 कविरुशुनापश्यतामा । चक्षम । वयंहितेचक्षमाभूरिदा-
 वने । अकुव । माकुवानोष्टहेष्मः । भुज । द्यावाचभू-
 माननुषः । स्म । उत्तन्नासदाद्वत्परि । शिशीत । तंशि-
 शीतास्त्रध्वरं । स्तोत । इंद्रं स्तोतानव्यंगीभिः । पप्तत ।
 वयोनपप्ततासुमावाः ।

त्वितिचैकाक्षरीपधम् ॥१६॥

तुद्रत्येतच्चैकाक्षरीपधं लुवते । तु । पातून उपगंत-
 न । एकाक्षरीपध मिति कस्मात् । पिवातु सोमं
 गोक्षजीकमिंद्र ।

कदा हरिवो वरुणस्य चक्रतुः सूर्यस्य निष्ठाद्वव भूमतेषुम ॥ १७ ॥

कदा । हरिवः । वरुणस्य । चक्रतुः सूर्यस्य । निष्ठा-
 द्वव । इत्येतेषु भूमद्रुतेतन्मवते । कदा । शूने भूम-
 कदाचन । हरिवः । अद्याव भूमहरिवः परादै । वरु-
 णस्य । माहेयेभूमवरुणस्य । चक्रतुः । सुरेतसाधितरा

भूमचक्रतुः । सूर्यस्य । माश्वनेभूमसूर्यस्यसन्द्दृशि । नि-
ष्ट्याइव । माभूमनिष्ट्याइवेद्वत्त्वत् ।

**वस्त्राणि द्विबावधेयस्त्रियानां ते-
दंसोद्वेनः सव शक्रतेषु तु ॥ १८ ॥**

वस्त्राणि । द्वि । बावधे यस्त्रियानां । तेदंसोद्वे । नः
सव । शक्रइत्येतेषु प्रत्ययेषु तुइत्येतन्मप्यवते । वस्त्रा-
णि । सतु वस्त्राण्यधपेयनानि । द्वि । अध्वर्यवातुद्विषिंश्च ।
बावधे । वितुबावधेरोदसी । यस्त्रियानां । मायामूतु-
यस्त्रियानां । तेदंसोद्वे । तत्तुतेदंसोयदइन् । द्वेइतिक ।
स्त्रात् । तातूतइन्द्र महतोमहानि । नः सव । आद्वनः
सवयतिगव्यं । नः सवेतिद्वे इतिकस्त्रात् । उक्तं । पातून
इन्द्र इचइन्मस्त्राकं । शक्र । स्त्रीर्णवर्गिरातुशक्रप्रयाहि ।

**चक्रमेति द्वैपदे भूरिदुष्कृतं वर्ध-
तां विप्रवचसो जिह्वयेति ॥ १९ ॥**

चक्रमेत्येत न्नप्यवतेद्वैपदे भूरिदुष्कृतं वर्धतां । वि-
प्रवचसः । जिह्वया । इत्येतेषुपरेषु भूरिदुष्कृतं । नवो
गुहाचक्रमभूरिदुष्कृतम् । दुष्कृतमिति कस्त्रात् वयंहिते
चक्रमोभूरि दावने । वर्धतां । प्राचंयज्ञं चक्रमवर्धताम् ।
विप्रवचसः । आपुरंदरं चक्रम विप्रवचसः । जिह्वया ।
यद्गोदेवाश्चक्रमजिह्वया ।

काण्वायना निष्कृतीरेतयोः स्थ ॥ २० ॥

काण्वायनाः निष्कृतीः । एतयोश्च इत्येतत्त्वदन्मप्यव-

ते ' काण्वायनाः । सुदेवास्त्य काण्वायनाः । निष्कृतौ ।
अधोयूयंस्त्य निष्कृतौ ।

जाताः सुरथाह्वनश्रुतश्च ॥ २१ ॥

जाताः । सुरथाः । ह्वनश्रुतः एतेषु च प्रत्ययेषु स्त-
इत्येतन्नप्लवते । जाताः । येस्त्यजातापदितेः । सुरथाः ।
स्वप्नास्त्यसुरथाः । ह्वनश्रुतः । कइस्त्यह्वनश्रुतः ।

सवा परंघेतिन कौत्सवैमदं ॥ २२ ॥

सवा । इत्येवंपरं च इत्येतत्पदं कुत्सस्त्यवाविमदस्त्य-
वा ऋषिर्वर्तमानं नप्लवते । सः । अयंचसतुरोमदः ।
वा आघवा याभिररुणीः । कौत्सवैमदमितिकक्षात् ।
सुनौथोवासमर्त्यः । प्रकृतेपि प्रतिषेधे नकारः श्लोकपूर-
णार्थो द्रष्टव्यः ।

स्मराशिमित्यादिषु न ॥ २३ ॥

स्मइत्येतन्नप्लवते । राशिमित्येवमादिषु प्रत्ययेषु ।
राशिमाहौ सुत्तरचोदाहरिष्यामः ।

प्रतिषमच ॥ २४ ॥

प्रतिपूर्वं च स तस्माइत्येतन्नप्लवते । प्रतिषम । प्रति-
अरिषतोदह । प्रतीतिकक्षात् । नहिष्माते शतंचन ।

**स्मतेपरेषु व्रजनंवनस्पतेशुभे
परुषाग्र्याम् ॥ २५ ॥**

स्यते इत्येतस्मिन्है पदे पूर्व्वेन प्रुवते । व्रजनं वनस्यते ।
 शुभे । परुण्यां इत्येतेषु परेषु । व्रजनं । अथ स्मते व्रजनं
 वनस्यते । उत स्मते वनस्यते । शुभे । उत स्मते शुभे नरः ।
 परुण्यां । उत स्मते परुण्याम् व्रजनमित्यादि परेष्वितिक-
 स्मात् । नहि स्माते शतं च न ।

स्म पुरा वृषाकपौ ॥ २६ ॥

स्म पुरा इत्येतन्न तु वते वृषाकपौ स्म पुरा । संहोत्रं
 स्म परानारी । वृषाकपाविति कस्मात् । येस्मा पुरा
 नात्त्वयंतीव ।

राशिं वाजेषु मे सद्य पूषणांतं तृह
 द्वायि मादुर्हणायतः । यस्मै य-
 दृव हृत्येषु मावते वातीयं यस्य-
 मादुर्गभीयसे ॥ २७ ॥

तस्मै राशिमादयः पूर्व्वसूत्रे निर्दिष्टाः । राशिं । उत स्म-
 राशिं परियासिगोनां । वाजेषु । प्रस्मवाजेषु नोव । मे ।
 उत स्म मे व्यत्यै । सद्य । उत स्म सद्य इर्यतस्य पस्थोः । पू-
 षणां । वहामि स्म पूषणमंतरा । तं । अपस्म तं पथोजहि ।
 तृहत् । कूटं स्म हत् । द्वायि । उत स्म द्वायि दर्शतः ।
 मा । त्रिः स्म मान्हः । दुर्हणायतः । अथ स्म दुर्हणायतः ।
 यस्मै । शुचिघ्नयस्मा अत्रिवत् । यत् । नहि मय हवः-
 पुरा । वृव हृत्येषु । मघोन स्म वृव हृत्येषु चोदय । मावते ।

निष्ममावते । वातः । उत्स्रवातोवहति । यं । उत्तस्मयं-
शिशुम् । यस्व । अधस्मयस्यार्चयः । मत् । उपस्ममत्तर-
संतौ । दुर्गभीवसे । अतउर्ध्वमेकादशिद्वादशिनो रे-
त्वेतत्पर्यंतद्वैपदयइणंकृतं द्रष्टव्यं । तेषां द्वैपदानां पूर्व-
पदान्ताः श्रवते ।

पृष्ठाविपश्चित्तमवापुरंध्याधात्व-
द्रि ग्वीरान्वनुयामात्वोताः । ज-
नयादैव्यं भुजेमातनूभिर्हावह-
तो वासयामन्मनाच ॥ २८ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदान्ताः श्रवते । पृष्ठाविपश्चित्तं इन्द्रं पृ-
ष्ठाविपश्चित्तं । अवापुरंध्या । रथमवापुरंध्या । धात्वद्रिक् ।
नधात्वद्रिगपवेतिमेमनः । वीरान्वनुयामात्वोताः । वी-
रैर्वीरान्वनुयामात्वोताः । वीरानितिकस्मात् वयमग्ने
वनुयामात्वोताः । जनयादैव्यं । मनुर्भव जनयादैव्यं जनं ।
भुजेमातनूभिः । यच्च भुजेमातनूभिः । हावहतः । आ-
हावहतो मर्त्यायज्ञायज्ञं ; वासयामन्मना । वस्त्रेणैव
वासयामन्मना श्रुचिं ।

वेदावसुधितिं रोमापृथिव्या वो-
चासुतेषु धावतासुहस्त्यः । मुं-
चासुषुवुषः स्वाप्तापितूना मि-
हावृणीष्व बोधयापुरंधिं ॥ २९ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवन्ते । वेदा वसुधितिं । सहि-
वेदावसुधितिं । रोमापृथिव्याः । अग्निर्हृदाति रोमापृ-
थिव्याः । वोचासुतेषु । प्रनुवोचासुतेषु वां । धावतासु-
हस्त्यः । आधावतासु हस्त्यः मुंचासुषुवुषः । विषुमुं-
चासुषुवुषः । स्वाज्ञापितूनां । ऊधर्नगोनां स्वाज्ञापितूनां ।
इहावृणीष्व । अस्मां इहावृणीष्व । बोधयापुरंधिं ।
प्रबोधयापुरंधिम् ।

अवथासः कृणुथासुप्रतीकं तिरा-
शचीभिः कृणुतासुरत्नान् । गमं-
तानहुषो नयतावियंतः स्मा-
च्यावयं नौरयावृष्टिमंतं ॥ ३० ॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताः प्लवन्ते । अवथासः । यंदेवासो-
वथासविचर्षणिः । कृणुथासुप्रतीकं । अग्निरंचित्कृणुथा-
सुप्रतीकं । तिराशचीभिः । प्रमूतिराशचीभिर्येत उक्लि-
नः कृणुतासुरत्नान् । सुभगान्नोदेवाः कृणुतासुरत्नान् ।
गमंतानहुषः । अधगमंता नहुषः । अनयावियंतः । ये-
वाजौअनयतावियंतः । स्माच्यावयन् । त्वंहिमाच्यावय
न्नाच्युतानि ईरयावृष्टिमंतं । प्रपर्जन्य मीरया वृष्टिमंतं ।

असृजतामातरं सूरथंहुवे नय-
तावृद्धं स्वापयामिथूदृशा । इता-
जयता गतासर्वतातय इरयथा-
मरुतोनेषथासुगं ॥ ३१ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः श्रवन्ते । असृजतामातरं । स
 वत्सेनासृजता मातरंपुनः । सूरयंहुवे । युषोरु पूरयंहुवे ।
 हुवइति किं । अस्माकंसूरयंपुरः । नयतावहं । नजानी-
 मो नयतावहं । स्वापयामिधूदृशा । निष्वापयामिधू-
 दृशा । इताजयत । प्रेताजयतानरः । आगता सर्वता-
 तये । तत्रादित्यत्रागता सर्वतातये । ईरयथामरुतः ।
 उदौरयथा मरुतःसमुद्रतः । नेषथासुगं । चक्षुरिवयंतम-
 नुनेषथासुगम् ।

अन्यत्राचि त्पिबन्तामुंजनेजनं
 घास्या वोचेमाविदथेष्विताधि
 यं । इतानि यत्रावि दशस्यथा
 क्रिविंचाबोधातिद्रावयात्वं कि-
 रावसु ॥ ३२ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः श्रवन्ते । अन्यत्राचित् । नृष-
 म्बत्राचिदद्रिवः । पिबन्तामुंजनेजनं । इदं दद्यात्वा पिबता
 मुंजनेजनं । घास्याः । त्वं त्वं वा घास्या अहं । वोचेमावि-
 दथेषु । तमिहोचेमाविदथेषु शंभुवं । इताधियं । एताधियं
 कृण्वामः । इतानि । आत्वेतानि षीदतः । यत्रावि । म-
 नोयत्रावितद्वधु विचेतसः । दशस्यथा क्रिविं । यामिर्दश-
 स्यथाक्रिविं । चाबोधाति । संचाबोधाति मनसायजा-
 नि । द्रावयात्वं । अक्षर्यो द्रावयात्वं । किरावसु ।
 आनः सोमपवमानः किरावसु ।

हापदेव कर्त्तृनाश्रुष्टिं योधया-
 च जग्रभावाचं । पाययाच त-
 र्पयाकामं गातुयाच मंदया-
 गोमिः ॥ ३३ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्रवर्तन्ते । हापदेव । आहापदे-
 वगच्छसि । कर्त्तृनाश्रुष्टिं । अध्वर्यवः कर्त्तृनाश्रुष्टिं । यो-
 धयाच । सयोधयाच जययाच जनान् । जग्रभावाचं ।
 प्रतीचीजग्रभावाचम् । पाययाच । असादव पायया-
 चामधूनि । तर्पयाकामं । व्यश्रुष्टि तर्पयाकामं ।
 गातुयाच । दशस्थाच गातुयाच । मंदयागोभिः । इमं-
 कामंमंदयागोभिः ।

घास्यालादेनासुमतिं वोचानु-
 व्यथया मन्युं । नेथाचचक्राजर-
 सं भवता मृलयंतश्च ॥ ३४ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्रवर्तन्ते । घास्यालात् । विजा-
 मातुरुतवाघास्यालात् । एनासुमतिं । विद्वां एना-
 सुमतिं यात्यच्छ । वोचानु । अधिवोचानु सुन्वते । व्य-
 थयामन्युं । अमित्रस्य व्यथयामन्युमिन्द्र । नेथाच ।
 पाथनेथाच मर्त्यं । चक्राजरसं । यत्नानस्रक्राजरसं त-
 नूनां । भवतामृलयंतः आदित्यासोभवता मृलयंतः ।

एवाचन भजाराये ररिमाते भ-

जाभूरि । शुधीनउभयत्राते भ-
जात्वं मृलयानश्च ॥ ३५ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः भवन्ते । एवाचन । मोतसूरो
अहएवाचन । भजाराये । अभक्तेचिदाभजाराये अस्मान् ।
ररिमाते । पिषासोमंररिमाते । भजाभूरि । विभजाभु-
रितेवसु । शुधीनः । अवर्मह इन्द्रदादृहि शुधीनः ।
उभयत्राते । इन्द्रभातरुभयत्राते । भजात्वं । आगोम-
ति व्रजेभजात्वं । मृलयानः । सोमराज न्मृलयानः अस्ति ।

एकादशिद्वादशिनो लघावष्टम
मच्चरं । उदये संहिताकाले ॥ ३६ ॥

एकादशाच्चरद्वादशाच्चरयोः पादयो रष्टममच्चरं भवते ।
संहिताकाले लघावुदये सति । एकादशिनः । तादी-
न्नाशत्रुंन किल्लाविवित्से । द्वादशिनः । अग्नेसख्ये
मारिषामा वयंतव । एकादशिद्वादशिनो रितिक
च्चात् । भद्रं वीषपि वातयममः । लघावितिक-
च्चात् । वृषासमतसुदासख्य नामचित् । प्रज्ञभूष्यो
दूतमिव वाचमिष्ये । संहिताकाल इतिकस्मात् । आ-
दित्यासख्ये अक्रानवा वृधुः । इदंत एकं परजत(१)एनां ।

नःकारे च गुरावपि ॥ ३७ ॥

नःकारेउदये गुरावपिच एकादशिद्वादशिनो र-
ष्टममच्चरं भवते । द्युभिर्हितो जरिमासूनो अस्तु ।

दशमं चैतयोरेवं ॥ ३८ ॥

दशमं चाक्षरं भवते एतयोरेकादशद्वादशिनोः लघा-
बुदये संहिताकाले नःकारे च गुरावपि । अष्टाविंशत्ता सु-
मनादौदिही नः । अवरुद्रा अशसो हंतनावधः । एकाद-
शद्वादशिनो रितिकस्मात् । प्रसुवानासो वृद्धिवेषु ह-
रयः । लघाविति कस्मात् । रायएषि वसिदधीतधीः । त-
न्मत्सत मिंद्र शूरचित्रपातु । नःकारे च गुरौ । नूदेवासो
वरिवः कर्तनानो भूतनः ।

षष्ठं चाष्टाक्षरे क्षरं ॥ ३९ ॥

अष्टाक्षरेषु पादे षष्ठमक्षरं भवते । एवंकार्यं यथा ए-
कादशद्वादशिनो रष्टममक्षरं दशमञ्च । ईशानोयव-
थावधं । अष्टाक्षरमिति कस्मात् । पिवासोम मभिय-
सुग्रतर्दः । लघावितिकस्मात् आपवस्व देवसोम । सं-
हिताकालइतिकस्मात् । नेमितिष्टे वसुधं ।

व्यूहैः संपत्समीक्ष्यो ने क्षैप्र वर्णै- कभाविनाम् ॥ ४० ॥

ऊनेपादे क्षैप्रवर्णानां च संघीनामेकौभाविनां च व्यू-
हैः पादस्य संपत्समीक्षितव्या । उहत्स्वस्या अकृणोत ना-
वृणं इति क्षैप्रसंधिः । व्यूहात् द्वादशाक्षरस्य पादस्य दश-
ममक्षरं भवते क्षैप्रैकभाविनामित्येव सिद्धे वर्णग्रहण सा-
मर्थ्यात् । गोर्नपर्व विरदा तिरश्च इति वर्णव्यूहात् ए-
कादशाक्षरस्याष्टममक्षरं भवते । प्रेता जयतानरइति
एकौभावव्यूहादष्टाक्षरस्य षष्ठमक्षरं भवते एवं संपत्सर्वत्र-

सामौच्या जनइतिवचनात् पूर्णव्यूहो न भवति । प्रत्यय-
भौषा नृतमस्य नृणां ।

नवावधंत वातस्यावधानि जि-
घांससि । सासह्या मववृत्याम-
दौदिह्यष्टममूर्णुं हि ॥ ४१ ॥

ननु खलु षष्ठएकादशिद्वादशिनोरष्टाक्षरेषु एवमा-
दौनि भवन्ते यानिवक्ष्यामः । वावधंत । वातस्य । अव-
धानि । जिघांससि । सासह्याम । ववृत्याम । दौदि-
ह्यष्टमं । ऊर्णुं हि इति । वावधंत । द्युतद्यामानं वाव-
धंतनृणां । वातस्य । युजानो अष्टावातस्यधुनौ । प्र-
तिषेधाधिकारे वातस्येति ग्रहणमनर्थकं दशाक्षरत्वा-
त् पादस्य । नानर्थकं व्यूहेनद्वादशाक्षरं लिङ्गं भवति ।
नास्यव्युह इष्यते । कस्मात् । सर्वानुक्रमण्यामनुष्टुभस्ताः
स्वराज इत्युक्तत्वात् । व्यूहेन सता विराजो वृहत्स्यः । तस्मा-
दुभयोरपि दशाक्षर एवायपादो भवति अतएव वातस्येति
ग्रहणमनर्थकं भवतीति मर्त्तस्येति तस्य स्थाने पठन्ति यज्ञे-
मर्त्तस्यरिपोः । अवधानि । संतोवधानि पुनानाः । जि-
घांससि । यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं । सासह्याम ।
इन्द्रत्वोताः सासह्याम एतन्यतः । ववृत्याम । आतेमनो
ववृत्याम मघाय । दौदिह्यष्टमं । शोचाशोचिष्ठ दौदिहि-
विशेमयः । अष्टममिति कस्मात् । अहाविश्वा सुमना
दौदिहि । ऊर्णुं हि । पुनानइन्द्र ऊर्णुं हिविवाजान् ।

पुरुप्रजातस्या नभिनः ऊर्णुहि

वाक्षरोपधम् । हर्यश्नोतभवंतिव-
द्र सटनायास्ति नामचित् ॥४२॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाक्षरं च नम्रवते ।
पुरुप्रजातस्य । विदत्युरुप्रजा तस्यगुहायत् । अभिनः । प-
तिरिवजाया अभिनोग्येतु । न इति कस्मात्तंतदुरोपमभीनरः ।
तंनोपमनेपभीनरः । कृणुहि द्यक्षरोपधं । वर्षीयो वयः कृणु-
हि शचीभिः । द्यक्षरोपध मितिकस्मात् । जहिष्टृष्यानि
कृणुहीपराचः । हर्यश्न । सनः प्रजायै हर्यश्नमृत्यय । उत ।
अदिते मित्ववरुणोतमृत्यय । भवंतु । स्वस्त्ययादित्यासो
भवंतुनः । इन्द्र । यथाचितेच्छंद इन्द्रजुजोषसि । सटना-
य । सूर्यामासासटनाय सधन्या । अस्ति । रायस्पूर्ध्वस्व-
धावोस्तिहिते । नामचित् । वृषासमत्सु दासस्यनाम-
चित् । चिदितिकस्मात् । दिवेदिवे अधिनामादधाना ।

चमसांद्वात्रि वसवानद्वादशि-
नः सृजास्यविमदस्य । सुमखा-
यधारय ददातुरक्षधिया दधा-
तु दधिषेय ॥ ४३ ॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाक्षरेच नम्रवते ।
चमसांद्वा । धारयाचमसांद्वाविवक्षसे । अत्रि । देव-
स्यत्रातुरत्रिभगस्य । वसवान् । मारिषण्यो वसवानवसुः
सन् । द्वादशिनः सृज । संरायाभूयसासृजमयोभुना ।
द्वादशिन इति कस्मात् । स्वादोः स्वादीय स्वादुनासृजा-

सं । अस्थ । संवारंनकिरस्य मघानि । विमदस्यच । त-
वचेन्द्रविमदस्य चक्षुषेः । सुमखाय । कद्रुद्राय सुमखाय
हविर्दे । धारय । अक्षरयि निधारय विमामदे । ददा-
तु । अग्निरिषां सख्ये ददातुनः । रक्षधिया । ज्योति-
ष्मातः पथोरक्षधियाकृतान् । (१)धियेतिकस्मात् । दधातु ।
स्वस्तिपूषण अमुरोदधातुनः । दिधिषेय । स्तोतारमिहि-
धिषेय रदावसो ।

अङ्गसरस्वति पंचचरंति ग्नाभि-
रिहेन्व सिरण्यसिधाव । विद्धि-
षुणोभिषतः सुवितायत्वा स-
मिधानदधौमहि देव ॥ ४४ ॥

(२)अंग । इन्द्रासोमायुव मंगतवत् । सरस्वति । अय-
मुते सरस्वति वसिष्ठः । पञ्च । विश्वेदेवा अदितिः
पंचजनाः । वृत्तात्पायवल्लीय स्वान्नैतदुदाहरणं ।
इदंतर्हिउदाहरणं ये यज्ञाय पंचशतास्मयु । चरं-
ति । समप्रवर्णोच्चरंति नोमरः । ग्नाभिरिह । श-
नस्त्वष्टाग्नाभि रिहशृणोतु । ग्नाभिरितिकस्मात् ।
अधाते अनेकिमिहावदन्ति । इन्वसि वृषा यज्ञो-
यमिन्वसि वृषाहवः । रण्यसि । उक्थेवा यस्यरण्य-
सि समिंदुभिः । धाव । अव्योवारेपरिधावमधुप्रियं । वि-

(१) रक्षाणोअग्ने ।

(२) इत्येतानिच षष्ठं अष्टमदशमं अष्टाक्षरेचपकादशद्वाद-
शोचनप्लुषते ।

द्विषुणः । वयंते वयइन्द्रविद्विषुणः । विद्वीतिकस्मात् ।
 दुभिर्हितो जरिमासूनो अस्तु । अभिषतः । महोविष्वं
 अभिषतः । सतइतिकस्मात् । तंदुरोषमभीनरः सुवि-
 ताय । इन्द्रायाहि सुविताय महेनः । त्वासमिधान ।
 मर्त्तासस्त्वासमिधानहवामहे । दधीमहि । प्रतिस्तोमं
 दधीमहि तुराणां । देव । कधीनोअद्भ्यो देवसवितः ।

जामिषुजासुचिकेत किरासि स्म-
 स्युपपात्यसि सोमशतस्य । आ-
 युषिचेतति विष्टपि मास्वप्रो-
 श्मसि मूर्धनि स अ वरंत ॥४५॥

जामिषु । जासु । चिकेत । किरासि । स्मसि ।
 उप । पाति । असि । सोम शतस्य । आयुषि । चेतति ।
 विष्टपि । मास्व । प्र । उश्मसि । सद्म । वरंत । इत्ये-
 तानिचएकादशिद्वादशिनो रष्टकेचन प्रवन्ते । जामिषु ।
 गर्भदधासि जामिषु विवक्षसे । जासु । अनमौवोरुद्र-
 जासुनोभव । चि केत । अयंघ्रुवोरयौणां चिकेतयत् ।
 किरासि । आयथामंदसानः । किरासनः । स्मसि । यु-
 ष्मैद्ब्रह्मो अपिष्मसि सजात्ये । उप । इमामुषु सोमसुति
 सुपनः । पाति जातोबृहन्नभि पातितृतीयं । असि । पु-
 रुषोदग्धासिवना । सोम । अनुहिचा सुतं सोमम-
 दामसि । शतस्य । अधि निधिहिशतस्यवृणां ।
 आयुषि । पिप्रीषति स्वआयुषिदुरोणे । चेतति । सो-
 मोजैत्रस्य चेतति यथाविदे । विष्टपि । समुद्रस्याधि-

॥
ॐ

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

[illegible]

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

विष्टमि मनीषिणः । मास । नूनोरयि सुपमास्मृतवतं ।
प्र । अभिसव्येन प्रमृश । उशमसि । तावांवास्तून्युशमसि
गमध्ये । मूर्धनि । निपर्वतस्य मूर्धनि सदंता । सद्य ।
नक्षत्रोता परिसङ्गमितायन् । वरंत । माङ्गिः शरद्विर्दु-
रोवरंतवः ।

प्रदिविवरुणतमसि तिरसि घृ-
तमिवदिवि ममहिनुविशः । उ-
षसि पृथिविरजसि वहसि हन-
ति पितरि विविहिनि मधु ॥४६॥

इत्येतानिच एकादशद्वादशिनो रष्टाक्षरेच नम्रवते ।
प्रदिवि । इन्द्रं सोमासः प्रदिविसुतासः । वरुण । अवतेहेलो
वरुणनमोभिः । तमसि । वोअपाचीनेतमसिमदंतीः ।
तिरसि । प्रवेधस स्त्रितिरसिमनीषां । घृतमिव । मधुसु-
तंघृतमिवसुपृतम् । दिवि । श्येनाइवेदधिदिविनिषे-
द । मम । अधाकामा इमेममविवोमदे । हि । यू-
पादमुंचोअशमिष्टहिषः । नुविशः । मृगस्कंदस्य
नुविशः । विशद्वतिकक्षात् । त्वंनयामन्ने तशस्य-
नूरयो । उषसि । तमिहोषा तमुषसि यविष्ठं ।
पृथिवि । तद्वृतं पृथिवि दृष्टत् । रजसि । असूत्तंसूते
रजसिनिषत्ते । वहसि । अतंदो इव्यावहसि इविष्कृतः ।
हनति । पुह्वहवाहनति निदस्यून । पितरि । का-
मंक्रव्वानेपितरि युवत्यां । वि । उ भेषप्रा रोदसीं
विषयाकः । विहि । यजस्ववीर प्रविहि मनायवतः ।

नि । पराजितासो अपनिक्षयंताम् । मधु । आग्नीवायो
मधुपिव ।

सहस्राणि श्रोमतेना सनामछा-
यामिवेषयसि सस्तुपाहि । गो-
पीथ्याय पवमानोवसंता न्तस-
ख्यायवोचेमहि मानुषस्य ॥ ४७ ॥

इत्येतानिच एकादशद्वादशिनो रष्टाक्षरेच न भवन्ते ।
सहस्राणि । त्वंपुरुसहस्राणि शतानिच । श्रोमतेन ।
कीनोनुकं श्रोमतेन नशुश्रुवे । असनाम । रथंयुक्त म-
सनाम सुषामणि । छायामिव । उपछायामिवष्टयोः । इ-
षयसि । कनश्चित्रमिषयसिचिकित्वात् । सस्तु । म-
स्तुमाता सस्तुपिता । पाहि । पाहिइन्द्रत्वंरधिरः पा-
हिनोरिषः । गोपीथ्याय । जज्ञिषइत्या गोपीथ्या-
यहि । पवमानः । सोमजहिपवमानदुराध्यः । उ-
वसंतान् । शतमुवसंतान् । वसंतानिति कस्मात् । पर-
जतएकं । सख्याय । मरुत्वन्तं सख्याय इवामहे ।
वोचेमहि । वयं श्लोवोचेमहि समर्गे । मानुषस्य । अप-
द्रुहो मानुषस्य दुरोवः ।

आव्यभूमेतिपादांतौ व्यंजनेषु ॥ ४८ ॥

आव्य । भूम । इत्येतौपादांतौ व्यंजनेषुप्रवेते ।
आव्य । अयाधियामनवे श्रुष्टिमाव्यासाकं । भूम । सं-
विव्यवृंदोद्वजनन् भूमाभर्ति । तपन्ति शर्वंस्व १ र्वाभूमा

महासेनासः । व्यंजनाधिकारेषु पुनर्व्यंजनग्रहणं लघा-
वित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

शुधी ह्वं ॥ ४६ ॥

शुधीत्ययं पादांतो ह्वमित्येतस्मिन्प्लवते । शुधी-
ह्वं । इममेवरुणशुधीह्वं । ह्वमितिकस्मात् । उत्त-
रेष्वप्येवं योजना ।

सद्माहोता स्मासनेमिधर्मासं-
भूषतारथः ॥ ५० ॥

इत्येतेच पादांताः यथाग्रहीतं प्लवंते । । सद्माहो-
ता । सदूतोविश्वेदभिवष्टि सद्माहोता । आसनेमि । कृ-
तंचिद्धि आसनेमि । धर्मासं । समिध्यमानः प्रथमानु ध-
र्मासं । भूषतारथः । अभूदिदंवयुनमोषु भूषतारथः ।

इतिश्री पार्षदव्याख्याया मानं-
दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटक्क-
ते प्रातिशाख्यभाष्ये
अष्टमंपटलं समाप्तम् ।

सर्वत्रपूर्वपदांताः प्लवंते वसुम-
घयोः परयोः ॥ १ ॥

इत्येतयोः प्रयोः सतोः । वसु । पुङ्गवसु-
 हिमघवन् । वसुं । विश्वावसुं सोमगंधर्वमापः । अश्वाम-
 मघागोमघावांज्जवेम । तुविदेष्णांतुवीमघं । सर्वग्रहणं
 पादांताधिकारनिवृत्त्यर्थं । नैतदस्ति प्रयोजनं । पूर्वपदां-
 ता इत्येव सिद्धं । नहि पूर्वपदांतस्य पादांतेसंभवोस्ति ।
 वक्ष्यतिहि । पदाभेदेन पादानां विभागइति । त-
 स्मान्नार्थः सर्वग्रहणेन यदिक्रियेतपादांतेवर्त्तमानयोरे-
 ववसुमघयोः पूर्वपदांताः भवन्ते । इतिविज्ञायेततदा इ-
 हैवस्यात् । त्वावतः पुङ्गवसो । तुविदेष्णांतुवीमघमिति ।
 इह नस्यात् । पुङ्गवसुर्हि मघवन् । अश्वामघागोमघेति ।
 नैषदोषः । नैवांशक्यंविज्ञातुं प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पा-
 दांतग्रहणस्य अंतःपादाधिकारनिवृत्त्यर्थं तर्हि सर्वव-
 ग्रहणं क्रियते । ननुचएतदपि पूर्वपदांतइत्येवसिद्धं ।
 नहिपूर्वपदांता अंतःपादंसंभवन्ति । नसिध्यति । नहि-
 पादादिस्थस्य अंतःपादकार्याणिदृश्यन्ते । कस्यात् । य-
 दयं दधिमादिषु यथोदयेषु स्तवशब्दस्य पाठेसति ।
 शृणुधि शृणुत अंतं यस्मंतस्तवेतिपादादिप्रत्यय-
 तेचपठतितत् ज्ञापयति नपादादिस्थस्य अंतःपाद-
 कार्याणि भवन्तीति । अद्येतत् ज्ञाप्यते । पूर्वस्मिन्नंतः-
 पादाधिकारे महाइंद्रः परश्रुतिनकारस्त्रलोपोनप्राप्नो-
 ति । नैषदोषः । नात्रपदंगृहीत्वा कार्यमुच्यते किंतर्हि-
 नकारं । नकारः पुनरंतःपादंभवति । यत्रतर्हि पदंगृ-
 हीत्वा कार्यमुच्यते । तददोषोभवत्येव यथावास्तोरित्ये-
 तत् पति शब्दउत्तरइति । वास्तोष्यतेप्रतिजानीत्यास्मा-
 निति । पादादिस्थस्य नस्यात् । अमीवहावास्तोष्यत
 इत्येतत्पादांतस्येवस्यात् । तथा अवसोमहः सहस्रइडा-

याः पात्वित्येकपुत्रशब्दे पराणीति इहैव स्यात् । पिपर्षि
येत्सहसस्पुत्रदेवानिति । इह न स्यात् । सहसस्पुत्रो अ-
द्भुत इति । एवं तर्हि दीर्घभाव एवेतत् । ज्ञापकं भवि-
ष्यतीति प्रकरणात् । अन्यत्र तु चतःपादाधिकारे वसन्तमाने
षत्वसत्त्वयोर्वर्णविशेषणत्वात् । वास्तोष्मते प्रतिजानी-
ह्यस्मान् । सहसस्पुत्रोऽद्भुत इति सिद्धं भविष्यति तत्ज्ञा-
पकादिहैव स्यात् । वाजेषु प्रासङ्गमित्यादिषु इह न-
स्यात् । प्रासङ्गसंवाडित्येवमादिषु तस्मात्सर्वत्र ग्रहणं
क्रियते । वसुमन्वयोरितिक्रमात् । इरौ विपक्षसारथे ।

रवेतुवि ॥ २ ॥

रवेप्रत्यये तु विदुत्येव पूर्वपदांताः प्रवर्तन्ते । सङ्गहासंतु-
वोरवपतिर्दन् । कथाकविस्तुषोरवान् । रवइतिकस्मा-
त् । तुविदेष्णं ।

विश्वविभ्व धन्व रथर्ति शत्रु दु- म्न यज्ञेति सहतौ ॥ ३ ॥

विश्व । विभ्व । धन्व । रथ । कति । शत्रु । दु-
यज्ञ । इत्येते पूर्वपदांताः सहतौ प्रत्यये प्रवर्तन्ते । विश्व ।
विश्वासाहमवसे नूतनाय । विभ्व । होतर्विभ्वासहं-
यिं । धन्व । धन्वासहानायते । रथ । युष्माहि त्वं-
थासह । कति । तंवोदस्म सृतीषहं । शत्रु । शत्रूषा-
हः स्वमयः । दुम्न । दुम्नासाह मभियोधानउत्सं । यज्ञ ।
यज्ञासाहं दुवद्विषे ।

प्रचाप्नुते ।

प्रद्वत्ययंचपूर्वपदांतःप्लवते अल्लुतेसहती प्रत्यये । प्र-
चेति । प्रासहस्यतिसुविज्ञान् । अल्लुतइतिकस्मा-
त् । मत्सरासोज्ज्वलं प्रसाहं ।

सहप्रवादा उदयास्तमांताः॥४॥

वसु । मघ । रव । सहति । वृत्ति । वत्स ।
तम । इत्येतेतमांताःउदयाः सहप्रवादावेदितव्याः ।
एतेषामाद्यानांचतुर्णां सहप्रवादानामुक्तान्युदाहरणानि ।
अवशिष्टानामुत्तरवोदाहरिष्यामः ।

पर्यभ्यपापीतिवृताववर्णं ॥ ५ ॥

परि । अभि । अप । अपि । इत्येतेषांचपूर्वपदांताः
प्लवते । वृताववर्णं प्रत्यये । परि । अपोविभक्तं तम-
सापरीवृतं । अभि । वृतेनद्यावापृथिवीअभीवृते । अभी-
वृतं कृशनैर्विश्वरूपम् । अप । राधोविश्वायु शवसेअपावृ-
तं । अपि । अपीवृतो अधयन्मातुरुधः । ऋवर्णइतिक-
स्मात् । उतब्रजमपवर्तीसिगोनां ।

अभीवर्त्तःसूयवसोरथीतमःपुरु- तमोनंतरर्धर्चउत्तमः ॥ ६ ॥

अभीवर्त्तः । सूयवसं । रथीतमः । पुरुतमः । इत्येते-
षांच पूर्वपदांताःप्लवते । उत्तमस्तु पुरुतमइत्यर्धर्चस्यादौ
अन्तेचवर्त्तमानः प्लवते । अभीवर्त्तः । अभीवर्त्तेन हविषा ।
अभीवर्त्तो यथाससि । सूयवसं । प्रजावतोः सूयवसंरि-
शंतीः । धेनुंनत्वा सूयवसे दुदुक्षन् । रथीनां । रथीतमं

रथौनां । पवमानोरथौतमः । पुरुतमं । पुरुतमंपुरुणां ।
अध्वराणांपुरुतमम् । अनंतरर्धर्चइतिकस्मात् । मरुतां-
पुरुतममपूर्य्यं ।

कवर्द्धान्यमिथुचर्षणिस्तनपि-
वेति सर्वचयथोदयंच ॥ ७ ॥

कव । ऋद् । घान्य । मिथु । चर्षणि । स्तन । पिब ।
भृत्येतेषांचपूर्वपदांताः प्लवंतेयथोदयंच । कव । तनूशु-
भ्रंमघवायः कवासखः । ऋद् । ऋद्रूपेचिद्रूढधा ।
घान्य । वयंतोवौजमिव धान्याकृतः । मिथु । निष्वा-
पया मिथुहृशा । चर्षणि । गांनचर्षणीसहम् । चर्षणी-
धृत मघवानमुच्यम् । स्तन । स्तनाभुजोअशिखीः ।
पिब । पिबापिवेद्रिन्द्रशूरसोमं । सर्वचग्रहण मनंत-
रर्धर्च इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

त्विष्युक्थेत्येता उदयेमकारे ॥८॥

त्विषि । उक्थ । इत्येतेपूर्वपदांतौ प्लवेते मकारे
उदये । त्विषि । त्विषीमंतो अध्वरस्येवदिद्युत् । उक्थ ।
वृहस्पति इवथामदानिशंसिषत् । मकारइतिकस्मात् ।
उक्थभृतं सामभृतं ।

पर्युर्वक्षे त्यमकारेनुनासिके ॥९॥

परि । उरु । अक्ष । इत्येतेपूर्वपदांताः प्लवंते । अ-
नुनासिकेप्रत्यये मकारंवर्जयित्वा । परि । चक्राणासः प-
रीणाहंपृथिव्याः । उरु । उरुणसाप्रसुतपाउदुं वली ।

अक्ष । अक्षानहो नक्षतनोतसोऽन्धाः । पञ्चकारद्वितिक-
स्मात् । विप्रासःपरिमाण्युः ।

पिचामाहिनाकृषिभंगुराप्रववि-
प्रवदेव्यभेषजतुग्रापस्त्य । सुम्न-
त्ताराती त्र्युदयेवकारे ॥ १० ॥

पिच्य । माहिन । अत्राषि । भंगुर । अश्व । विश्व-
देव्य । भेषज । तुग्रा । पस्त्य । सुम्न । अत । अराति । अ-
त्येतेपूर्वपदांताः प्रवन्ते वकारेप्रत्यये । पिच्य । योषिव-
पित्यावती । माहिन । त्यनीकः पतवते माहिनावान् ।
अकृषि । अकृषामकृषी वक्षम । भंगुर । अपहतरक्षसो
भंगुरावतः । अश्व । अश्ववतीसोमावतीम् । विश्वदेव्य ।
विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता । भेषज । भेषजावान् ।
तुग्रा । मंदंतुग्रावृधः । पस्त्य । मर्योदिवधन्वपस्त्या-
वान् । सुम्न । सुम्नावरी सुवृताः । अत । अतावायस्य
रोदसी । अराति । अरातीवामानस्तारीत् । वकार-
द्वितिकस्मात् । येअश्वदाउत ।

वैभ्वादयश्च ॥ ११ ॥

वैभ्वादयश्च पूर्वपदांताः प्रवन्ते वकारेप्रत्यये । वैभ्वा-
दीनुत्तरबोदादृष्यामः ।

पृथनादयस्तु यकारे ॥ १२ ॥

पृथनादयस्तु पूर्वपदांताः प्रवन्ते वकारेप्रत्यये । पृ-
थनादीन्बोत्तरबोदादृष्यामः ।

अरातिकविमुक्रतुश्रुधिपितुसुम्न-
रय्युताश्वेति चैते ॥ १३ ॥

(१) अराति । अरातीयतो निदहाति वेदः । कवि । कवीयमानः । कइह । सुक्रतु । वियोममेरजसी सुक्रतयथा । श्रुधि । श्रुधीयतश्चिद्यतो महित्वा । पितु । प्रवतेऽग्नेजनिमा पितूयतः । सुम्न । सुम्नायवर्द्धमहेदेवयन्तः । रयि । अयमुवा-
पुरुतमो रयीयन् । ऋत । ऋतायिनी मायिनी । अश्व । अश्वायन्तो गव्यन्तः । यकारइतिकस्मात् । येऽश्वदाउत ।

नत्वश्वसमर्तवृषेतिपद्याएकाक्ष-
रा दाउदयेयकारे ॥ १४ ॥

नतुखलुप्तवन्ते । अश्व । सुम्न । ऋत । वृष । इत्येते-
पद्या एकाक्षरादौ प्रत्यये यकारे । अश्व । अश्वयुर्गव्यूरथ
युर्वसूयुः । सुम्न । तंवः शर्द्धमारुतं सुम्नयुः । ऋत । त्वं न इन्द्र
ऋतयुः । वृष । अत्योनयूथे वृषयुः कनिक्रदत् । एकाक्षरा-
दावितिकस्मात् । अश्वायन्तो गव्यन्तः । सुम्नायवर्द्धम-
हेदेवयन्तः । ऋतायिनी मायिनी । वृषायमाणो वृणीत ।
यकारइतिकस्मात् । ऋतावायस्य रोदसी ।

पृशनाजिरजुर्मधुपुत्रिजनिक्रतु-
बल्लगुबंधुरहकांकुदम । वृजिना-
ध्वरीषुवृषमध्यसखिस्तभुदुच्छुना-

(१) इत्येतेचपूर्वपदांताः लुप्तयेयकारेप्रत्यये ।

अथविश्वसु ॥ १५ ॥

भूतौमेपृथनादयः । येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । पृथन । ता
 अथ्यष्टनायवः । अजिर । स्तोममिन्द्रा । जिरायते ।
 ऋजु । ऋजूयं तमनुव्रतं । मधु । शमूषुवांमधूयुवा । पुत्रि ।
 पुत्रीयंतः सुदानवः । जनि । जनीयंतो न्वगवः ।
 क्रतु । क्रतूर्यंति क्रतवः । वत्सु । वत्सूयति वं-
 दतेपूर्वभावं । वंधुर । यः सूर्यावहति वंधुरायुः ।
 वृक । वृकायुरादिदेशति । अंकु । यमंकूयंत मान-
 यन् । दम । शृण्वेवीर उग्रसुगंदमायन् । वृजिन । स-
 त्वधृतं वृजिनायंत माभुं । अज्वरि । कामयोअज्वरीय-
 तां । इषु । क्रत्वावेधा इषूयते । वृष । वृषायमाणो वृ-
 णीतसोम । मध्य । मध्यायुवउपशिक्षंतियज्ञैः । सखि ।
 विश्वश्रुष्टिः सखीयते । स्तभु । स्तभूयमानं वहतोवह-
 न्ति । दुक्नुन । निमस्मान्दुक्नुनायसे । अघ । अघायते
 जातवेदः । यवि । सधर्ताजज्ञो सहसायवौयुत् । शत्रु ।
 शत्रूयंतो अभि । वसु । अश्वयुर्गश्वरयुर्वसूयुः ।

वैभुक्कादनिपुष्टपर्वताहुतिशुभ्र-

हृदयामतिसहवृण्यशक्ति । स-

प्तिस्वधितिक्रशनवयुनर्णष्टिहि-

तधितविषुसुतर्त्विर्वयनीथ ॥ १६ ॥

भूतौमेवैष्वादयः । येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । वैभु । वैभुव-
 सोमूर्ध्वन्यघ्न्यायाः । कादनि । अन्ध्याधिभुज्जराका-

दुनीवृतः । पुष्ट । पुष्टावन्तो यथापशुं । पर्वत । चरंतः
 पर्वतावृतः । आहुति । युवानमाहुतौष्टवं । शुभ । अं-
 तःशुभावतापथा । हृदय । उतापवक्ता हृदयाविध्वित् ।
 अमति । नमेस्तोतामतीवा । सह । सहावां इन्द्रसान-
 सिः । दृष्ट्य । वःपत्यते दृष्टभोदृष्ट्यावान् । शक्ति । शक्ती
 षोयद्विभरारोदसी उमे । सप्ति । सप्तौवतां सपर्यवः ।
 स्वधिति । रुक्मोनचिद्वस्वधितौवान् । कृषन । मदध्वत-
 कृशनावतः । वयुन । विहोवादधि वयुनाविदेकइत् ।
 कृषा । कृषावाविध्यद्वनभिक्रमानः । दृष्टि । दृष्टौवा अवेत
 ति त्मना । हित । विपन्यामहे विपणिर्हितावान् ।
 धित । श्रुष्टौवानंधितावानं । विषु । विषूष्टिंद्रो अ-
 मतेवत । सुत । सुतावतस्त्वावयं । कृत्विय । इयंतकृ-
 त्विया वती । नौथ । नौथाविदोजरितारः ।

नर्त्तवाकेनाश्ववित्सुमयंतावसु-
 वसुप्रसहानोभिवावृते । परिहृ-
 तंनाभिहृत्य ॥ १७ ॥

इत्येते पूर्वपदांताः पूर्वलक्षणाप्राप्ता नञ्प्रवृत्ते । कृतवाके-
 नाकृतवाकेन सत्येन । अश्ववित् । परिणो अश्वमश्ववित्-
 सुमयंता । गौर्भिर्मिवावरुणा सुमयंता । वसुवसु । व-
 सुवसुवः धार्थिवासुम्वते । प्रसहानः । सप्तनीलेभिः प्र-
 सहानः । प्रचापुतइतिप्राप्ते । अभिवावृते । येनेंद्रो अभि-
 वावृते । पर्यभ्यपापीतिवृतावृणं इति वृत्तौतुक्तवर्णप्रत्यये
 इति प्राप्ते । अत्रोच्यते । वकारिणा व्यवधानात्प्राप्तिरेव-

नास्ति । तस्मान्नार्थः प्रतिषेधनिपातनेन । एवंसिद्धेति
 यन्निपातनं करोति । तच्चापयत्याचार्यः । व्यवहितेपि
 निमित्तेकचित्कार्यं भविष्यतीति । किमेतस्यचापनेन प्र-
 योजनं । उदात्तपूर्व स्वरितमनुदात्तपदेक्षरमिति । इन्द्र-
 त्यत्र नकारदकाररेफव्यवहितस्यापि स्वरितस्यकारस्य
 अनुदात्तत्वंभवतीति स्यान्मतम् वचनाद्भविष्यतीति ।
 अस्तिवचनस्यावकाशः । प्रउगमिति । परिहृतंन । अपाठ-
 धिपरिहृतम्बराधः । नेतिकस्मात् । अपोविभ्रतं तमसा-
 परौहृतं । अभिवृत्त्य । अभिवृत्त्यसपत्नान् ।

अश्ववच्चपादांते ॥ १८ ॥

अश्ववदित्येतस्मिन्पूर्वपादांतः पादांते नतुल्लवंते । अ-
 श्ववत् । दधानोगोमदश्ववत् । पादांतइतिकस्मात् ।
 अश्ववद्गोमदावमत् ।

सर्वत्रपरिमघस्य ॥ १९ ॥

मघ इति षष्ठ्यंतेपरिसति वसुमघयोरितिप्राप्ते न-
 ल्लवते । मघस्य । प्रार्थस्तुषेतुविमघस्यदानं । षष्ठ्यंता-
 दन्यत्र ल्लवते । शुधिचित्त्वामघेइव । सर्वत्रग्रहणं पादां-
 ताधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

अश्वयूपायाश्वयुजोश्वयोगाःसह-
 वाहःसुस्रयंतर्त्तयंत । सहवसुं-
 सहवत्सर्त्तयुक्तिंसहवीरंवयुन-
 वच्चकार ॥ २० ॥

इत्येतेषांच पूर्वपदांताः पूर्वलक्षणा प्राप्ता न प्रवर्ते ।
अश्वयूपाय । चषालंये अश्वयूपाय तक्षति । अश्वयुजः ।
वयोवधो अश्वयुजः परिज्ययः । अश्वयोगाः । उत्तन
ईक्ष्मतयोश्वयोगाः । सहवाहः । बृहस्पतिं सहवाहो व-
हति । सुम्नयंता । गौर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयंता । ऋत-
यंत । कदुस्तुवंत ऋतयंत । सहवसुं । योनार्मरंसहवसुं ।
सहवत्सा । दानुः शयेसहवत्सानधेनुः । ऋतयुक्तिं । ऋतं-
वदंत ऋतयुक्तिमग्मन् । सहवीरं । धातारयिं सहवीरं
तुरासः । वयुनवच्चकार । सूर्येण वयुनवच्चकार । अ-
कारेति कस्मात् । ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्यात् ।

सुम्नायुर्जुं ह्व ऋताय नृतायुमु-
ग्रादेवंदक्षिणावानृतायोः । वृ-
षारवायसूमयंशतावन्नपीजुवा-
परीवृत्तो न पावृत् ॥ २१ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्रवर्ते । सुम्नायुः । सुम्नायुर्जुं ह्वे-
अध्वरे । जुह्व इति कस्मात् । देवां जिगाति सुम्नयुः ।
ऋतायन् । सर्गेन सृष्टो अर्वाती ऋतायन् । ऋतायुं ।
उदौ मृतायुमीरयत् । एतेषां त्रयाणामेकाक्षरादा उ-
दयेयकार इति प्रतिषेधे प्राप्ते निपातनं । उग्रादेव-
म् । उग्रादेवं हवामहे । दक्षिणा वान् । हस्ते दधे-
दक्षिणे दक्षिणावान् । ऋतायोः । प्रयोतारः कस्य-
चिदृतायोः । अस्यापि प्रतिषेधे प्राप्ते निपातनं । वृ-
षारवाय । वृषारवायवदते । सूमयं । तु विच्छिंते सुकृतं सू-

नास्ति । तस्मान्नायः प्रतिषेधनिपातनेन । एवंसिद्धेति यन्निपातनं करोति । तच्चापयत्याचार्यः । व्यवहितेपि निमित्तेकचित्कार्यं भविष्यतीति । किमेतस्यच्चापनेन प्रयोजनं । उदात्तपूर्व स्वरितमनुदात्तपदेच्चरमिति । इन्द्र-
त्यत्र नकारदकाररेफव्यवहितस्यापि स्वरितस्यकारस्य अनुदात्तत्वंभवतीति स्यान्मतम् वचनाद्भविष्यतीति । अस्तिवचनस्यावकाशः । प्रउगमिति । परिहृतं न । अपाठ-
धिपरिहृतान्नराधः । नेतिकस्यात् । अपोबिभ्रतं तमसा-
परौहृतं । अभिवृत्त्य । अभिवृत्त्यसपत्नान् ।

अश्ववच्चपादांते ॥ १८ ॥

अश्ववदित्येतस्मिन्पूर्वपादांतः पादांते नतुल्लवंते । अ-
श्ववत् । दधानोगोमदश्ववत् । पादांतइतिकस्यात् ।
अश्ववद्गोमदावमत् ।

सर्वत्रपरिमघस्य ॥ १९ ॥

मघ इति षष्ठ्यंतेपरिसति वसुमघयोरितिप्राप्ते न-
ल्लवते । मघस्य । प्रार्थ्यस्तुषेतुविमघस्यदानं । षष्ठ्यंता-
दन्यत्र ल्लवते । श्रुधिचित्त्वामघेह्वं । सर्वत्रग्रहणं पादां-
ताधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

अश्वयूपायाश्वयुजोश्वयोगाःसह-
वाहःसुस्रयंतर्त्तयंत । सहवसुं-
सहवत्सर्त्तयुक्तिंसहवीरंवयुन-
वच्चकार ॥ २० ॥

इत्येतेषांच पूर्वपदांताः पूर्वलक्षणाप्राप्ता न प्रवर्तते ।
अश्वयूपाय । चषालंये अश्वयूपाय तक्षति । अश्वयुजः ।
वयोवधो अश्वयुजः परिज्ययः । अश्वयोगाः । उत्तन
ईक्ष्मतयोश्वयोगाः । सहवाहः । वृहस्पतिं सहवाहो व-
हंति । सुम्नयंता । गौर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयंता । ऋत-
यंत । कदुस्तुवंत ऋतयंत । सहवसुं । योनार्मरंसहवसुं ।
सहवत्सा । दानुः शयेसहवत्सानधेनुः । ऋतयुक्तिं । ऋतं-
वदंत ऋतयुक्तिमगमन् । सहवीरं । धातारयिं सहवीरं
तुरासः । वयुनवच्चकार । सूर्येण वयुनवच्चकार । च-
कारेति कस्मात् । ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् ।

सुम्नायुर्जु ह्व ऋताय नृतायुमु-
ग्रादेवंदक्षिणावानृतायोः । वृ-
षारवायसूमयंशतावन्नपीजुवा-
परीवृत्तो न पावृत् ॥ २१ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्रवर्तते । सुम्नायुः । सुम्नायुर्जुह्वे-
अध्वरे । जुह्वइतिकस्मात् । देवांजिगातिसुम्नयुः ।
ऋतायन् । सर्गो न सृष्टो अर्धवती ऋतायन् । ऋतायुं ।
उदौमृतायुमीरयत् । एतेषां त्रयाणामेकाक्षरादा उ-
दयेयकार इति प्रतिषेधे प्राप्ते निपातनं । उग्रादेव-
म् । उग्रादेवंहवामहे । दक्षिणा वान् । इक्ष्मेदधे-
दक्षिणे दक्षिणावान् । ऋतायोः । प्रणेतारः कस्य-
चिदृतायोः । अस्यापि प्रतिषेधे प्राप्ते निपातनं । वृ-
षारवाय । वृषारवायवदते । सूमयं । तुक्चिंतंते सुकृतं सु-

मयधनुः । शतावन् १ वहिष्ठयोः शतावन्मृगयोरा । अ
पौजुवा । उषासानक्ता जगतामपौजुवा । अपरीवृतः ।
अपरीवृतो वसतिप्रचेताः । अनपावृत । इत्याद्यजाना
अनपावृद्धं ।

इन्द्रावतः सोमावती मवायती
दीर्घाधियो मित्रायुधो रथीतरः
। अन्नावृधं विश्वापुषं वसूजुवं-
विश्वाभुवे यज्ञायते घृतावृधा ॥२२॥

इन्द्रावतः । सोमावतीम् । अवायती । दीर्घाधियः ।
अमित्रायुधः । रथीतरः । अन्नावृधं । विश्वापुषम् । वसू-
जुवं । विश्वाभुवे । यज्ञायते । घृतावृधा । इत्येतेषांपूर्वप-
दांताः श्रवते । इन्द्रावतः । ऋषिर्हमिन्द्रावतो नमुज्युं । सो-
मावती । अश्वावती सोमावती । अवायती । कन्या रवा-
रवायती । दीर्घाधियः । दीर्घाधियोरक्षमाणा असुर्यं ।
अमित्रा युधः । अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः । रथीत-
रः । न किष्टृद्रथीतरः । अन्नावृधं । अन्नावृधं प्रतिचरं त्वन्मैः ।
विश्वोपुषं । पुत्रांउत विश्वापुषं रयिं । वसूजुवं । वस-
वानं वसूजुवं । विश्वाभुवे । अर्चा विश्वानराय वि-
श्वाभुवे । यज्ञायते । यज्ञायते वापशुषो न । घृतावृधा ।
घृतश्रिधा घृतपृचा घृतावृधा ।

सुमायन्निन्मित्रायुव ऋषीवोदे-
वावान्दिवः । एवावदस्य चै-

चासा मृताग्ने सदनासदे ॥ २३ ॥

सुम्नायन्नित् । मित्रायुवः । ऋषीवः । देवावान्दिवः ।
 एवावदस्य । चेवासां । ऋताग्ने । सदनासदे । इत्ये-
 तेषां पूर्वपदांताः भवन्ते । सुम्नायन्नित् । सुम्नायन्निद्वि-
 शो अस्माकम् । इदितिकस्मात् । अर्चामि सुम्नयन्-
 हं । मित्रायुवः । मित्रायुवो न पूर्वतिसुशिष्टौ । ऋ-
 षीवः । शिप्रिन्द्रषीवः शचीवः । देवावान्दिवः । सोमंभ-
 रद्वाहृशयो देवावान्दिवः । दिवङ्गतिकस्मात् । सगृ-
 यामो अङ्घ्रिदेववानिति । एवावदस्य । एवावदस्य यजत-
 स्यसधेः । चेवासां । चेवासां ददधुर्बरासाम् । ऋता-
 ग्ने । ऋताग्नेवृते भुक्रशोचिषे । सदनासदे । दे-
 वावसदनासदे ।

पदेष्वन्तरनिंग्येषुप्लुतिः पदेषु- चोत्तरा ॥ २४ ॥

अनिंग्येषुपदेषु अन्तःपदेषु च उत्तराप्लुतिर्भवि-
 ष्यति । यदित उध्वमनुक्रमिष्यामः । उत्तरत्रो-
 दाहरिष्यामः ।

वृषस्व वंथ वृध्वांसंवाता वातु
 र्वनोवृतुः । वृतेवृषाणा वृषाणो
 वृजे वंधि मृजु मृशुः । मृजेमृजी-
 त वानैषां वमेतिसदृशादिषु ॥ २५ ॥

वृषस्व । वंथ । वृध्वांसं । वाता । वातुः । वनः । वृ-
 तुः । वृते । वृषाणाः । वृषाणः । वृजे । वंधि । मृजु ।
 मृशुः । मृजे । मृजीत । वाम । इत्येतेषामुदयानां सदृ-
 शादिषूदयेषु वकारमकारौ भवेते । वृषस्व । उद्वावृ-
 षस्वमघवन् । वंथ । यद्वावंथ पुरुष्टुत । वृध्वांसमिहग्रह-
 नामनर्थकं । श्रावयादिषु पठितत्वात् । द्रावयदाहुववावृ-
 धेतिपाठात् । नार्थकं श्रावयादिषु वावृधस्येति धकारां-
 तस्येतिग्रहणं । इहवृधकारांतग्रहणं । सोष्मातुपूर्व्येणस-
 होच्यते सकृत्स्वेनेतिदकारभावात् । वृध्वांसं । वावृ-
 ध्वांसं चिदद्विवः । वाता । उपब्रध्वावातावृषणा । वा-
 तुः । वावातुः सख्यरागहि । वनः । विश्वेभि यद्वावनः ।
 वृतुः । विश्वाचक्री वनावृतुः । वृते । येनेन्द्रो अभिवावृते ।
 वृषाणाः । महीवाजस्यसातौ वावृषाणाः । वृषाणः । उ-
 द्वावृषाणो राघसे । वृजे । प्रवावृजेसुप्रयाः । वंधि । वा-
 वंधियज्यंरुततेषु धिहि । मृजुः । देवासस्तन्वी २ निमा
 मृजुः । मृशुः । विप्रासःपरिमामृशुः । मृजे । निमा-
 मृजे पुरद्वंद्वः सुसर्वाः । मृजीत । विसातयेतन्वं मामृ-
 जीत । वाम । यद्वावानपुरुतमंपुराषाट् । पदेष्वंतरिति
 पूर्वपदांताधिकारनिवृत्यर्थः । अंतरनिग्येष्वितिकस्मात् ।
 संतेशस्तिदेववाताजरेत । सदृशादिष्विति कस्मात् । व-
 कारस्यमकादिषुमाभूत् ।

सहेत्यादिःपूर्वपदोपधःसन्नका-
 क्षरंचर्षणिधन्ववर्जं ॥ २६ ॥

सहेत्यादिःपूर्वपदोपधःसन् भवते । एकाक्षरंच पूर्व-

पदं चर्षणिधन्वदूत्येतेषु वर्जयित्वा । सह । विश्वासाह-
मवसे नूतनाय । शत्रूषाहः स्वग्नयः । पूर्वपदोपधः स-
न्नितिकस्मात् । अषाहायसहमानायवेधसे । ए-
काक्षरंचर्षणिधन्ववर्जं मिति कस्मात् । एकाक्षरं । प्रा-
सहासमाह सहुरिंसहंतं । चर्षणि । गांनचर्षणीसहसं ।
धन्व । धन्वासहा नायते । सहेत्यादिरिति धातुग्रहणा-
त् चतुःसहस्रमित्यवनभवति ।

नतु पादस्याष्टिनींतंगतस्य ॥२७॥

नतुखल्वस्याष्टाक्षरस्य पादस्यांतंगतस्य सहेत्यादिः प्र-
वते । तंबोदस्मसृतीषहं । अष्टिनइतिकस्मात् । सहस्र-
वाजमभि मातिषाहं । अंतंगतस्येति कस्मात् । यज्ञा-
साहंदुवद्वषे ।

नद्वादशिनोऽनभिमातिपूर्वः ॥२८॥

नतुखलु द्वादशाक्षरस्य पादस्यांतैवर्त्तमानस्य उत्तरपदस्य
सहतेरादिः अनभिमातिपूर्वः सन्प्रवते । सत्रासाहो जन-
मक्षोजनंसहः । द्वादशिनइतिकस्मात् । सतोवीराउर-
वोमातसाहाः । अंतंगतस्येति कस्मात् । सत्रासाहेनम
इंद्रायवोचतम् । अनभिमातिपूर्वइतिकस्मात् । श्रुतकृ-
षिमुग्रमभि मातिषाहं ।

**अभिमातिनृपृतनोपधस्तुसर्वच-
परेल्लवतेयकारे ॥ २९ ॥**

अभिमाति । नृ । पृतना । इत्येवमुपधस्तु सहतेरा-

दिः सर्वमथकारिपरे प्रवते । अभिमाति । अभिमाति-
 पांश्चे । नृ । नृषाञ्छेसासङ्गां अभिचान् । अक्षय्यं-
 तद्विरीहिसं नृषाञ्छे । पृतना । पृतनाषाङ्गायच । कि-
 मर्थसहतेयकारे पुनरिवविधीयते । ननु पूर्वैवैवसिद्ध
 न्नसिध्यति । कथं । शिषिचापठितेसतीत्यधिकारात्
 पूर्वैवसंयोगे नप्राप्नोति तस्मात्संयोगपरार्थं पुनर्विधी-
 यते । यकारइतिकस्मात् । तस्मिन्सिद्धताषाङ्गं । सर्ववेति-
 कस्मात् । अष्टिद्वादशिनीः पादांतगतस्येत्यधिकारात् ।
 नृषाञ्छेसासङ्गां अभिचान् । पृतनाषाङ्गायच । इत्य-
 त्वनस्यादिति ।

श्रावयादीनामुदयास्त्रिवर्णाः प-
 दैकदेशाद्वृत्तितान्प्रतीयात् ॥ ३० ॥

श्रावयइत्येवमादीनांश्लुतानामुदयास्त्रिवर्णाएव वे-
 दितव्याः । आकारउच्चारणार्थोद्वेष्टव्यः । पदानामेकदेश
 इति ताड्यविधादी ग्रीतीयात् । तस्माच्छ्रावयइति-
 गृहीते आश्रावयंत इत्यत्रापि भवति तानुत्तरबोदा-
 हरिष्यामः ।

श्रावय यावय च्चावययामय रा-
 मयमामहवावस । द्रावयदाहह-
 वावधताहृषसासहरारय । आ-
 दाक्षरंश्लुतंतेषां ॥ ३१ ॥

श्रावय । यावय । च्चावय । यामय । रामय । मा-

मह । वावस । द्रावय । दादृह । वावध । तादृष ।
 सासह । रारय । इत्येते श्रावयादयः । तेषामाद्याक्षरं-
 भूतं भवति । श्रावय । आश्रावयत्तद्वय श्रावयावाचम ।
 यावय । यावयावृक्यं १ वृकं । च्यावय । आच्याव-
 यस्युतये । यामय । आनः सुम्नेषुयावय । रामय । निरा-
 मयजरितः सोमे । मामह । तन्नोमितोवरुणोमामह-
 तां । कोन्वत्वमरुतोमामहैवः । वावस । वावसाना-
 विवस्वति । वावसे । सव्यामनुस्फिर्यंवावसेदृषा । द्राव-
 य । अध्वर्योद्रावयात्वं । द्रावयित्वः । सूर्यस्वेवरश्मयो
 द्रावयित्वः । दादृह । दादृहाणां वज्रमिंद्रोगभस्त्वोः ।
 वावध । वावधानाशुभस्पती । वावधौषा अहोभिरि-
 वद्यौः । तादृष । तीर्थेनाकाता दृषाणासीकः । य-
 स्तादृषाणामुभयायजन्मने । सासह । येनासमत्सु सा-
 सहः । सुप्रकैतेभिःसासहिः । शरय । शोचिषारारयो-
 तिमित्रमहाः ।

अनन्वित्यस्यमध्यम ॥ ३२ ॥

अनन्वित्येतस्य मध्यममक्षरंभूतं भवति । अननु ।
 अनानुदीदृषभोजगिः ।

द्विवर्णःप्रत्ययोन्त्यस्य ॥ ३३ ॥

तेषांश्रावयादीनां अंत्यस्यरारयइत्येसस्य द्विवर्णएव-
 प्रत्ययोवेदितव्यः । सोमरारंधिनोदृदि ।

प्रवादाः षडितः परि ॥ ३४ ॥

परये वक्ष्यन्ते । तेष्ववादाइति षड्वेदितव्यः । तातु-

तरलोदाहरिष्यामः ।

दूणाशं ॥ ३५ ॥

दूणाशमित्थयं भवते । दूणाशं । दूणाशंसख्यंतव । दू-
णाशेयं दक्षिणापार्थवानां ।

उक्थशासश्च ॥ ३६ ॥

उक्थशास इत्ययं भवते । उक्थशासः । असुहृष उक्थ-
शासश्चरन्ति । यज्ञान्यंसामगा मुक्थशासं ।

इकारांतश्च दाधृषिः ॥ ३७ ॥

दाधृषिरित्ययं भवते इकारांतः सन् । दाधृषिः ।
ब्रह्मणायामिसवनेषु दाधृषिः । सत्राहणं दाधृषिं ।
इकारांतइति कस्मात् । वाजेषुदधृषं कवे ।

पादांतेऽपद्यःसादनं ॥ ३८ ॥

पादांतेवर्तमानः अपद्यः सन्मादनइत्ययं भवते ।
सादनम् । धाराकृतस्यसादने । युक्तमित्रस्यसादनं ।
पादांतइतिकस्मात् । योनिष्टद्वंद्वसदने अकारि । अ-
पद्यइतिकस्मात् । रत्नानरोनृषदने ।

अर्धर्चांतेतु पूरुषः ॥ ३९ ॥

पूरुषइत्ययंतु अर्धर्चांतेवर्तमानः भवते । पूरुषः ।
विराजोअधिपूरुषः । आत्मानंतव पूरुषः । अर्धर्चांत-
इति कस्मात् । सहस्रशीर्षा पूरुषः ।

दोषामस्मैराजतोऽक्रन्वनस्पती-
न्महीयमानांकतितुभ्यमेभ्यः ।

उषासमित्युत्तरं सर्वदेश्यम् ॥४०॥

दोषां । अन्मै । राजतः । अक्रन् । वनस्पतीन् । मही-
यमानां । कति । तुभ्यं । एभ्यउत्तरमुषसमिति ल्लवते ।
सर्वदेश्यं सर्वज्ञेत्यर्थः । दोषाम् । दोषामुषासमीमहे । अन्मै ।
अस्माउषास आतिरं । राजतः । अधिश्रियाविराजतः
उषासावेहसौदतां । अक्रन् । अक्रन्नुषासो वयुनानि ।
वनस्पतीन् । आपशुंगासि पृथिवीवनस्पतीनुषासा । म-
हीयमानां । महा न्महीयमानां उषासमिन्द्र संपिण-
क् । कति । कत्युषा सःकत्युस्विदापः । तुभ्यं । तुभ्य-
मुषासःशुचयः परावति । सर्वदेश्य ग्रहणमधर्चांताधि-
कारनिवृत्त्यर्थं । सर्वज्ञेति सिद्धे सर्वदेश्यग्रहणं नानार्धच-
स्यादपि निमित्तात्मात्यर्थं ।

पादस्यचैकादशिनोयदन्ते ॥४१॥

एकादशिनोच्चरस्यपादस्यान्तेवक्तमानं यदुषासमिति
तच्चल्लवते । रेवदुक्तं सुदिना उषासः । एकादशिनद्व-
तिकस्मात् । अग्नेविवस्वदुषसः । अंतद्वतिकस्मात् ।
अग्रे दृष्टन्नुषसामूध्वः । इति षट्प्रवादाः समाप्ताः ।

यवयुररमयः ससाहिषेववृधंतो-
रमया गिराररभ्म । यवयसि-

तदृषाणमोषतिश्रवयंतोददृहं-
ततेनृषद्ये ॥ ४२ ॥

यवयुः । अरमयः । ससाहिषि । बहधंतः । रमयागिरा ।
ररभम । यवयसि । तदृषाणमोषति । श्रवयंतः । अददृ-
हंत । तेनृषद्ये । इत्येतानिचपूर्वखद्योक्तानि प्राप्तानि
नल्लवन्ते । यवयुः । त्वामिद्वययुर्मम । अरमयः । अरमयः
सरपसस्तरायकं । ससाहिषि । प्रससाहिषि पुरुहूतश-
चून् । बहधंतः । शुचन्तो जग्मिन्बहधंतइंद्रं । रमयागि-
रा । नमस्यारमयागिरा । गिरेतिकच्चात् । निरामय-
जरितः । ररभम । ररभमाशवसस्पति । यवयसि । सस्या-
षानायवयसि । तदृषाणं । दद्यन्नविश्वंतदृषाणमोष-
ति । ओ षतोतिकच्चात् । तीर्थेनाक्षातादृषाणमोषः ।
श्रवयंतः । अगोह्यं अकृवयंत एतन् । अददृहंत । अदे-
हंता अददृहंत पूर्वे । तेनृषद्ये इति अभिमातिनृपृतनो-
पधस्तुतइतिप्राप्ते तेनृषद्ये । इंद्रदेवेभिरनुतेनृषद्ये ।
तेइतिकच्चात् । नृषाद्ये सासह्यां प्रमिवान् ।

श्रवयतंवाजसातौनृषद्येविभ्वा-
सहंदूणशारोचनानि । नतदृ-
षाणीयमयोरररप्तेपुरुषीणांयव-
यंत्विंदवश्च ॥ ४३ ॥

श्रवयतं । वाजसातौ नृषद्ये । विभ्वासहं दूणसा-
रोचनानि । नतदृषाणी यमयो ररप्ते पुरुषीणाम् । श्रवयं-

निबंदवः । इत्येतानि पूर्वलक्षणप्राप्तानि नृवंते । अवयत ।
 आनोजनेश्वयतं युवाना । वाजसातौ नृपह्यइत्यभिमा-
 तिनृपतनोपधस्तुइतिप्राप्ते । परिश्रववाजसातौ नृपह्ये ।
 वाजसाताविति कस्मात् । नृपाह्येसासह्यां अभिवान् ।
 विभ्वासहमितिसहेत्यादिरितिप्राप्ते । विभ्वासहं । होतर्वि-
 भ्वासहंरयिं । षलितः परेइति प्राप्ते दूषशारोचनानि ।
 चिरुत्तमादूषशारोचनानि । रोचनानीतिकस्मात् ।
 दूषाशेयंदक्षिणा पायवानां । नतदृषाणः । आयोदृणे-
 नतदृषाणोअजरः । नेतिकस्मात् । यस्तादृषाण उभ-
 यायजन्मने । यमयोः । यमयोश्चिन्तसमावीर्याणि । र-
 रशे । विधोरररश ऋषिभि र्वेभिः । पुरुषीणामिति
 अधचांते तुपुरुषइतिप्राप्ते । पुरुषीणाम् । पञ्चन्यः पु-
 रुषीणां । यवयंत्विंदवः । इंदवइतिकस्मात् । ते-
 विश्वास्मदुरितायावयंतु ।

ररक्षयवयस्तेनंससाहेयवयाव-
 धं । परमयाद्वयंतश्रवयनूर-
 तेचन ॥ ४४ ॥

ररक्ष । यवयस्तेनं । ससाहे । यवयावृधं । परमया ।
 इवयंत । श्रवयन् । ररते । इत्येतानि पूर्वलक्षणप्राप्तानि
 नृपलवंते । ररक्ष । ररक्षतांसुक्ततो विश्ववेदाः । यव-
 यस्तेनम् । यवयस्तेनमृम्ये । स्तेनमिति कस्मात् । यावया-
 वृक्यं १ वृकं । ससाहे । (१)ससाहिशक्रः पतनाअभिष्टिः ।
 यवयावधं । वरीयोयवयावधं । वधमिति किं । यावया-

(१) बृहस्पतिनायुजेन्द्रः ससाहे उदाहरणान्तरं खपुस्तके ।

दृक्कंठकं । परमया । तं वो भिया परमया पुरार्ज । इव-
यन्त । ऊमिर्ननिमौ द्रवयंतवक्त्राः । अवयन् । प्रांघंश्रोखं
अवयन् । ररते । चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

साह्वांसोवः सत्रासाहंसदन्यंस-
त्यंतातान । नानामश्रूयाः शु-
श्रूया रीषंतं गातूयतीव ॥ ४५ ॥

साह्वांसः । वः सत्रासाहम् । सदन्यं । सत्यंतातान ।
नानाम । श्रूयाः । शुश्रूयाः । रीषंतं । गातूयतीव । इत्येता-
नि लब्धंते । साह्वांसः । साह्वांसो दस्युमव्रयं । वः सत्रासा-
हमिति न तु पाटस्याष्टिन इति प्राप्ते । त्यसुवः सत्रासा-
हं । सादन्यं । सादन्यं विदध्यं समेयं । सत्यंतातान ।
सत्यंतातानसूयः । सत्यमिति कस्मात् । आथस्ततान-
रीदसी । नानाम । प्रतिनानाम रुद्रोपयंतं । श्रूयाः ।
श्रूया अग्निश्चित्रभानुहवंसे । शुश्रूयाः । यकुश्रूया इमंहवं ।
रीषंतं । दृष्टेरीषंतं परिधेहिराजन् । गातूयतीव । ये-
स्मापुरागातूयं तीवदेवाः ।

वावर्तयेषां रीषतोदकारे सांत्य-
भिन्नुषाहमपुरुषघ्नः । सांतिगु-
हातन्वं रीरिषीष्ठजानुपूर्व्याभीव-
तेवश्रथाय ॥ ४६ ॥

वावर्तयेषां । रीषतोदकारे । सांत्यभि । नृषाहं ।

अपूरुषघ्नः । सांतिगुहा । तन्वंरौरिषीष्ट । जानिपूर्य्यः ।
 अभीष्टतेव । अथाय । इत्येतानि पुर्वन्ते । वावर्त्तयेषां ।
 वावर्त्तयेषाराया । येषामितिकस्मात् । कोअध्वरेमरुत-
 आवर्त्त । रौषतोऽदकारे । पाहिरौषतउतवा । अद-
 कारइतिकस्मात् । प्रतिस्सरिषतोदह । सांत्वभि । विश्वा-
 निसांत्वभ्यस्तुमन्हा । अभीतिकस्मात् । संतिकामासो-
 हरिवः । नृषाहमित्येकाक्षरञ्चर्षणिधग्ववर्जमितिनिषे-
 धप्राप्तीनृषाहं । नरंनृषाहंमहिष्ठं । अपूरुषघ्नः । अपूरु-
 षघ्नोअप्रतीत । सांतिगुहा । आविःसांतिगुहापरः । गुहे-
 तिकस्मात् । संतिकामासोहरिवः । तन्वंरौरिषीष्ट । ख-
 यंरिपुस्तन्वं रौरिषीष्ट । तन्वमितिकस्मात् । स्वैःषण्वै-
 रिरिषीष्टयुः । जानिपूर्य्यः । अग्निर्हिजानिपूर्य्यः । पूर्य्य-
 इतिकस्मात् । देवस्य भर्गः सहसोयतोजनि । अभीष्ट-
 तेव । अभीष्टतेवता महापदेन । अथाय । विमञ्छथाय
 रश्वामिवागः ।

साहंत्साहा जह्मंषंतप्रसाहं न-
 क्तोषासा सूर्यमुषासमग्निं । प-
 रिरायः सूनृतेजारयंती शुश्रूया-
 तं यूयुविः सादनाते ॥ ४७ ॥

साहन् । साहाः जह्मं षंतप्रसाहं । नक्तोषासा । सूर्यमुषा-
 समग्निं । परिरायः । सूनृतेजारयंतौ । शुश्रूयातं । यूयुविः ।
 सादनाते । इत्येतानिपुर्वन्ते । साहन् । जयंछत्रंरमित्रा

अपृषुसाहन् । साहाः । साहायेसन्ति सृष्टिहेवाजहृषंत-
 प्रसाहं । एकाक्षरं चर्षणीति प्राप्ते । मत्सरासोजहृषंतप्र-
 साहं । जहृषंतप्रसाहमिति कस्मात् । वाजेषु प्रासहंयुजं ।
 नक्तीषासा । नक्तीषासा सुपेशसा । सूर्य्यमुषासमग्निम् ।
 जनयतासूर्य्यमुषासमग्निं । सूर्य्यमिति कस्मात् । दधि-
 क्राध्याः प्रथममश्विनोष समग्निं । अग्निमिति कस्मात् ।
 येभिः सूर्य्यमुषसं मंदसामःपरिरायः । बृहस्पतेविपरि-
 रायोषहंयति । सूनृतेजारयंतौ । देवस्तोत्रे सूनृतेजार-
 यंतौ । सूनृतइति किं । जरयंतौ बृजनं पदहत् । शुश्रूयातम् ।
 शुश्रूयातमिमं हवं । यूयुविः । द्विषोयुयोतु यूयुविः । सा-
 दनाते । अत्रायमःसादनाते मिनोतु । तइति किं । देवा-
 वसदनासदे ।

करन्तमुषाहा घृतवान्ति साह्वान्
 ऋजूयेव सूयवसा इषाय । उषा-
 सामक्ता पृथुजाघने चराथ्येभी-
 रीरिषत ग्लापयन्ति ॥ ४८ ॥

करन्तमुषाहा । घृतवांति । साह्वान् । ऋजूयेव । सू-
 यवसात् । इषाय । उषासानक्ता । पृथुजाघने । राथ्येभिः ।
 रीरिषत । ग्लापयन्ति । एतेच ज्ञवन्ते । करन्तमुषाहेति
 एकाक्षरं चर्षणीधन्ववर्जमिति निषेधे प्राप्ते करन्तमुषाहा ।
 करन्तमुषाहाविधुरं नशवः । करन्नितिकस्मात् । सुषहा-
 सोमतानिते । घृतवांति । अवद्रोणानि घृतवांतिसीद ।
 साह्वान् । साह्वान्विश्वाचभियुजः । ऋजूयेव । दिशंन-

दिष्टा मृज्यूवेवयता । सूयवसात् । सूयवसाद्भग-
वतीहिभूयाः । वृषाय । विपर्जन्यं शंतनवेवृषाय ।
उषासानक्ता । उषासानक्ता वृहतीसुपेशसा । पृथु-
जाघने । पृथुष्टो पृथुजाघने । चकारः ससुच्चयार्थः ।
राश्येभिः । अथोहस्थोरथ्या २ राश्येभिः । रौरिषत ।
मानोमध्यारौरिषतायुर्गतोः । ग्लापयंति । उर्ध्वस्तस्थौ-
नेमवग्लापयंति ।

अध्वानयद्दौरिषत्प्रावणेभी रथी-
यंती वादमायः ससाहे । सा-
साहयूयुधिरिवाश्रयायः पूरुष-
घं रौरिषः पूरुषादः ॥ ४६ ॥

अध्वानयत् । रौरिषत् । प्रावणेभिः । रथीयंतीव ।
वादमायः । ससाहे । सासाह । यूयुधिरिष । अश्र-
यायः । पूरुषघ्नं । रौरिषः । पूरुषादः । इत्येतानि-
प्रवर्तते । अध्वानयत् । अध्वानयद्दौरिषतादं भवच्च । रौ-
रिषत् । साचक्षमाचरौरिषत् । प्रावणेभिः । प्रावणे-
भिः सजोषसः । रथीयंतीव । रथीयंतीव प्रजिहीत-
षोषधिः । वादमायः । त्वंहनुष्यदमायोदसून् । ससा-
हे इति ससाहे खवयावधमित्येहचक्षिः वास्मात् निपा-
त्यते आवयादिप्रुतेः प्रतिषेधार्थेन । द्वितीयस्य
प्रतिषेधानार्थमिह । ससाहे । ससाहेशक्रः इतना-
चभिष्टिः । सासाह । सासाहयोयुधानभिः । यूयुधि-

रिव । गावद्वयग्रामंयूयधिरिवाश्वान् । अश्वघायः । स-
 तीनमन्युरश्वशायो अद्रिं । पुरुषघ्नं । पारेतेगोग्घ्न मुत-
 पुरुषघ्नं । रौरिषः । मानोगोषुमानो अश्वेषुरीरिषः ।
 पुरुषादः । ततोवयः प्रपतान्पुरुषादः ।

अपूरुषं जाह्नषाणेन रीषत ऋ-
 तायुभीरथीनां साहिषीमहि ।
 पवीतारः कियात्येपूरुषत्वत ऋ-
 तावरौरिव हव्यानिगामय ॥५०॥

अपूरुषं । जाह्नषाणेन । रीषते । ऋतायुभिः । रथी-
 नां । साहिषीमहि । पवीतारः । कियात्या । ईपुरुषत्व-
 ता । ऋतावरौरिव । हव्यानिगामय । इत्येतानिच ज्ञ-
 वंते । अपूरुषं । सिंधोः पारेअपूरुषं । जाह्नषाणेन । यो-
 व्यंसंजाह्नषाणेन । रीषते । मारीषतेसहसावन् । ऋता-
 युभिः । पवमानऋतायुभिः । रथीनां । रथीतमं र-
 थीनां । साहिषीमहि । वीलुचिअसाहिषीमहि । प-
 वीतारः । पवीतारः पुनीतन । कियात्या । अह-
 रहर्यात्यक्तुरपांकियात्या । एषआकारः प्रत्युदाहर-
 णार्थः । यदन्यदस्तिक्रियतीतिङ्गस्वान्तम् । अथनास्ति
 ततोविशेषणार्थः । क्रियतीयोषित्येतदपि आकारेअ-
 क्रियमाणेसांशयिकंस्यात् । ईकारादिहिपरतः प्रतीक-
 यद्वयंभवति । ईपुरुषत्वता । दीनैर्दक्षैः प्रभूती पुरुष-
 त्वता । ईकारोपधग्रहणंकिमर्थं । नतस्यविद्म पुरुषत्व-
 तावयं । ऋतावरौरिव । ऋतावरौरिव संक्रोशमानाः ।

इव्यानिगामय । तत्र इव्यानिगामय । इव्यानीतिक-
स्मात् । अधरंगमयातमः ।

वृषायस्वप्रसवीताससाहिषे ता-
टपाणा ताटपिं सादनस्पृशः ।
साह्यामेयांति पशुमान्ति जागृ-
धुः पवीतारं सूर्यमुषासमीमहे॥५१॥

वृषायस्व । प्रसवीता । ससाहिषे । ताटपाणा ।
ताटपिं । सादनस्पृशः । साह्याम । इयान्ति । पशुमा-
न्ति । जागृधुः । पवीतारं । सूर्यमुषासमीमहे । इत्येतानि-
चप्रवृत्ते । वृषायस्व । वृषायस्वापूयावाहुभ्यां । प्रसवीता ।
उवेतिप्रसवीता जनानां । ससाहिषे इत्यस्याप्युभयचनिपा-
तने प्रयोजनं पूर्ववद्दृष्ट्यं । ससाहिषे । प्रससाहिषे
पुरुङ्गत । ताटपाणा । तादेवेदंताटपाणाच । ताटपिं ।
पिवावृषस्व ताटपिं । सादनस्पृशः । मानोनिर्भाग्वसुनः
सादनस्पृशः । साह्याम । साह्याम दासमार्यम् । इयांति ।
गतेयांतिसवनाहरिभ्यां । पशुमांति । परिसङ्गेव पशुमांति-
होता । जागृधुः । निरामिणोरिपवोन्नेषु जागृधुः । प-
वीतारं । अवंत्यस्य पवीतारमाशवः । सूर्यमुषासमीमहे ।
अनागास्त्वंसूर्यमुषासमीमहे । सूर्यमितिक्किं । दधिक्रां-
वः प्रथममश्विनोषसं । ईमहइतिकस्मात् । येभिः-
सूर्यमुषसं मंदसानः ।

इति श्री पार्षदव्याख्यायामानं-

दपुरवास्तव्यवजृटसुतीव्वट
कृते प्रातिशाख्यभाष्ये
नवमंपटलम् ।

क्रमः ॥ १ ॥

क्रमइत्यधिकारोवेदितव्यः । यदितउर्द्धमनुक्रमिष्यामः ।

द्वाभ्या मभिक्रम्य प्रत्यादायोत्तरं-
तयोः । उत्तरेणोपसंदध्यात्तथा-
र्द्धर्च्चसमापयेत् ॥ २ ॥

द्वाभ्यांपदाभ्यामतिक्रम्यारम्येत्यर्थः । तयोरर्द्धयोरभि-
क्रांतयो रुत्तरंपदं प्रत्यादावसंगृहीत्वाताभ्यामुत्तरेण
पदेनोपसंदध्यात् । एतेनक्रमेणार्द्धर्च्चं समापयेत् । पर्जन्या-
यप्र । प्रगायत । गायतदिवः । दिवस्पुत्राय । पुत्रा-
यमीदुषे ।

एकवर्णं मनोकारं नतेसुस्मेति-
नःपरे । पदेनचव्यवेतंयत्पदंत-
च्चव्यवायिच । ईं^(१)लुप्तान्ताग्लु-
तादीनि स्क्रंभनेनेतिलुप्तवत् ।
इतोपिञ्चतावर्त्तमः पूर्वैद्वैपदयो-

द्वयोः । स्वसारमस्कृतेत्युभे परं-
वीरासएतन । अतीत्यैता न्य-
वस्यन्ति ॥ ३ ॥

एकवर्णपदमेकाक्षरमित्यर्थः । ओकारं वर्जयित्वा । आ-
जं इति । इत्येते पदेऽतीत्यावस्यन्ति । आसंद्रम् । मन्द्रमा-
वरेण्यं । उद्वेति । उदुत्थं । जं इत्थुम् । त्यंजातवेदसम् । अ-
नोकारमितिकस्मात् । अभूदो । ओते । त्थो इत्थो । नते-
सुप्तेतिनः परे । नतेषत्वभूते सुप्ते इत्येतेनः परेऽतीत्याव-
स्यन्ति । मोषुणः । आसुषाणः । नते इतिकस्मात् । प्रसू-
नपायुर्जीवसे । इन्द्रसूरीन् कृणुहि स्नानोषर्हं । नः परे-
इतिकस्मात् । मोषुत्वावावनश्चन । च्वंहिषाच्यावय न्-
च्युतानि ॥ पदेनचव्यवेतं यत्पदंतच्चव्यवायिच ॥ पदेन-
चव्यवेतंपदं यच्चव्यवैतितेऽभेऽतीत्यावस्यन्ति । ईयतेनराच
शंसंदैव्यः ॥ ईं लुप्तान्ताम् । ईमित्येतत्पदं लुप्तांता मती-
त्यावस्यन्ति । यमीगर्भं । लुप्तांतामितिकस्मात् । समीरे-
भासः । लुप्तादीनि । लुप्तादीनिपदानि चातीत्यावस्यन्-
ति । योनिमारैगप । कुरुश्रवण माहृणिराजानं ॥ स्कं-
भनेनेति लुप्तवत् ॥ स्कंभनेनेत्येतत्पदं लुप्तवत् अतीत्या-
वस्यन्ति । चित्कंभनेन स्कभीयान् । लुप्तवदिति कस्मात् ।
अयंमहान्महतास्कन्भनेन ॥ इतोषिंचतावर्तमः पूर्वेद्वैपद-
योर्द्वयोः ॥ इतोषिंचत । आवर्तमः । इत्येतयोर्द्वैपदयोः-
पूर्वं पदेऽतीत्यावस्यन्ति । इतोषिंचत । परीतोषिंचत ।
आवर्तमः । उषाआवर्तमः ॥ स्वसारमस्कृतइत्युभे ॥ स्व-
सारं । अस्कृत । इत्युभे एतेपदेऽतीत्यावस्यन्ति । निरु-

स्वसारमस्कृतोषसं । परंबीरासएतन । वीरासः । एतन ।
 इत्येतस्यद्वैपदस्यपरम्पदमतीत्यावस्यंति । वीरासए-
 तन । परंबीरासएतनमर्यासः । प्लुतादिप्रभृतीनिच-
 तानिचतौत्यवस्यंति । शुनश्चिह्नेपनिदितं । न-
 रावाशंसंपूषणं । किमर्थमिदमुच्यते । ननु पदे-
 नचव्यवेतं यत्पदं तच्चव्यवायिचेत्येवसिद्धं । नसिध्य-
 ति कथं । क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्येतिप्राप्ताववसानानि-
 हि एकवर्णमनोकारमित्येवमादौनि अवसानादपो-
 षाते । तस्माद्यत्र उभेव्यवायिव्यवेतेपदे प्राप्ताव-
 सानेतत्रैवस्यात् । इत्येतेनराचशंसदैव्यं इति अ-
 न्यत्रनस्यात् एवमर्थमिदमुच्यते । एवमेकैवर्ण्यंति ।
 अपरेपुनः पदेनचव्यवेतं यत्पदमित्येवसर्वेषुसिद्धं इतिम-
 न्यमाना अन्यथावर्ण्यंति प्लुतादिप्रभृतीनिचेति चका-
 रंवाशब्दस्यार्थवर्ण्यंति । प्लुतादिप्रभृतीनिवा चतौ-
 त्यावस्यंति । योनिमारैक् । चित्कंभनेन । वीरासंएतन ।
 परीतोषिञ्चत । प्लुतादिप्रभृतीति । प्रभृतिशब्दः प्रका-
 रार्थोद्भूतः । प्लुतादिप्रकाराणीति किंकृतंभवति ।
 वक्ष्यतिहेतौ अनवसानीयेषु केषुकेषुचित् । अभिक्रमं-
 पूर्वनिमित्तमानि नइति तदिहापिदर्शितं भवति ।

पूर्वोत्तरकृतरूपप्रत्यादानावसा-
 नयोः । नब्रूयात् ॥ ४ ॥

पूर्वकृतंरूपं प्रत्यादानेनब्रूयात् । उत्तरकृतंरूपं म-
 वसानेनब्रूयात् । पूर्वकृतंरूपं । यच्छक्करीषु । शक-
 रीषुष्टहता । मोषु । मोइतिमो । सुत्वा । प्रणः ।

न इन्द्रो । उत्तरकृतं रूपं । घनेववज्जिने । घनेवेति घना-
ऽइव । वज्जिञ्जलिहि । अग्नेश्चेक । अक्षावद ।

सर्वमेवान्यद्यथासंहितमाचरेत् ॥५॥

पूर्वकृताद्वृषादुत्तरकृताञ्च यदस्यत्तत्सर्वं यथासंहितं
आचरेत् । यथासंहिता विधानेन विहितं तथैवाचरेदित्य-
र्थः । वाजेषु सासंहिः । सासंहिर्भव ।

**अवगच्छाण्यतिक्रम्य सहेतिक-
रणानि च । धक्षि धुक्षि प्रवादौ च
विकृतादौ प्रुतादि च । अन्तः प-
दं च येषां स्या द्विकारी न न्यका-
रितः । एतानि परिगृह्णीयात् ॥६॥**

अवगच्छाणि द्विखंडानि पूर्वीत्तरपदाद्वृषाणि पदानि-
अतीत्य परिगृह्णीयात् । ऋषिभिरीड्यः । ऋषिभिरित्यृषि-
ऽभिः । सहेति करणानि च । इतिकरणसंहितानि च
पदानि अतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । इन्द्राग्नी अपात् ।
इन्द्राग्नी इतोद्वाग्नी । धक्षि धुक्षि इत्येतौ च प्रवा-
दौ च विकृतादौ संतौ अतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । अनु-
दक्षि दक्षिदावने । धक्षीति धक्षि । मदिनंदुक्षन् । दुक्ष-
ग्दधे । धुक्षन्मिति धुक्षन् । विकृतादौ इतिकं । नीचात्
तंधक्षि । धक्ष्यतसं । निधुक्षन् । धुक्षन्वेक्षणाभ्यः । प्लु-
तादि च पदमतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । आरैवपथां ।
आरैगित्यरैक् । आयुवक्षातामश्विना । अयुक्षातामित्ययु-

द्याता । अतर्मध्येषांपदानां विकारः अनन्त्यकारितः
आत्मकारितइत्यर्थः । तानिच अतिक्रम्य परिगृहीया-
त् । सुषुमावातं । सुसुमेति सुसुम । वाहवानाशुभः । व-
हधानेतिवहधाना । अनन्त्यकारितइति किं । अक्रण्यं ।

बहुमध्यगतानिच ॥ ७ ॥

बह्वनांपदानां मध्यगतानिचयानिपदानि तानिच-
अतिक्रम्य परिगृहीयात् । ईयते नरावशंसदैव्यं । न-
राशंसमिति नराशंसं । चितिच । शुनश्चिच्छर्पेणदिते ।
शुनःशेषमिति शुनःशेषं । चिदितिचित् । नरावाशंसं पू-
षणं । नराशंसमिति नराशंसं । वेतिवा । मोषुणः । मोह-
तिमो । स्वितिषु ।

अर्द्धचात्यंच ॥ ८ ॥

अर्द्धचातेवत्तमानंच अतीत्यपरिगृहीयात् । पुत्राय-
मौड्लुषे । मौड्लुषइतिमौड्लुषे ।

नाकारं प्रागतीऽननुमासिकं ॥ ९ ॥

अनुनासिकरहितमाकारं अर्द्धचात्यात्प्राक् नप-
रिगृहीयात् । आमन्द्रम । मन्द्रमावरेण्यं । आवरेण्यम ।
प्रागतइति किं । तनुष्या । एत्या । अननुमासिकमि-
ति किं । गंभीरञ्चाडग्रपुत्रे । एत्या ।

प्रत्यादायैवतं ब्रूयादुत्तरेण पुनः
सह ॥ १० ॥

प्रत्यादायतममनुनासिकाकारं पुनस्तरेणैव स-
हभूयात् । मंद्रमावरेण्यं । आवरेण्यं ।

उपस्थितं सेतिकरणं ॥ ११ ॥

इतिकरणसहितंपदं तदुपस्थितसंज्ञवेदितव्यं । बाह्य-
इति । उपस्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम् । व्ययवध्युपस्थितइति ।

केवलंतु पदंस्थितं ॥ १२ ॥

केवलंतुपदं इतिकरणरहितं स्थितसंज्ञवेदितव्यं । अ-
ग्निं । स्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम् । स्थितस्थितोपस्थितयो-
श्चदृश्यतेपदं यथावदिति ।

तत् स्थितोपस्थितं नाम यतो- भेदाह संहिते ॥ १३ ॥

तत्पदनामस्थितोपस्थितं वेदितव्यं । कतरन्वुतत् ।
उभेस्थितोपस्थितेयत् । संहितेवक्ता । विभावसोइतिवि-
भाऽवसो । स्थितोपस्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम् । स्थित-
स्थितोपस्थितयोश्च दृश्यतेपदं यथावदिति ।

अदृष्टवर्णे प्रथमेचोदकः स्यात्प्र- दर्शकः । एतदिष्टं ॥ १४ ॥

प्रथमेद्वैपदेपूर्वपदस्यातिवर्णे अदृष्टे तत्प्रदर्शकः । चोद-
कः स्यात् । चोदकः परिग्रहः इत्यनर्थोतरं । तन्नः । तदि-
तितत् । नोमिन्नः । तन्नः । तन्मितितं । तांत्वां । नोद्या-
वापृथिवी । तन्मितितां । एतत्प्रदर्शनमिष्टं । कस्मादिति

नपठ्यते । इष्टवचनादेवतस्यानित्यत्वं गम्यते ।

समासांस्तु पुनर्बचनद्वङ्गयेत् ॥ १५ ॥

समासांस्त्ववगृह्याणि पदानितानि च पुनर्बचने परि-
ग्रहस्य द्वितीयेवचने द्वङ्गयेत् । अवसानङ्गुलीयात् । पुरो-
जितीयः । पुरोजिती इति पुरः ऽजिती ।

**इति पूर्वेषु संधानं पूर्वेः स्वः स्याद-
संहितं । तदवग्रहवद्ब्रूयात् ॥ १६ ॥**

इति पूर्वेषु पदेषु परिग्रहे क्रियमाणेय इति पूर्वस्तेषु इ-
ति नासंधानात् । पूर्वैराचार्यैः इष्टं अस्माकमपि स्वरित्तीद-
म्यदमसंहितं स्यात् । आचार्यैर्यद्व्यं पूजार्थं । असंहित-
मित्यथेति करणांतो निघातं न प्राप्नुयात् । स्वरिति प्र-
त्यये तदवग्रहवद्ब्रूयात् । अवग्रहवदिति यथामात्रा-
कालान्तरं स्यात् । स्वरिति स्वः ।

संधिर्नार्द्धचर्यो भवेत् ॥ १७ ॥

अस्मिन् क्रमविधाने अर्द्धचर्योः संधिर्न भवेत् । केन प्रा-
स्तावयं प्रतिषेध आरभ्यते । दृष्टक्रमत्वात् सप्तम्यात् षड्-
ध्यात्सर्वशः क्रम इति प्राप्ते ।

**दृष्टक्रमत्वात् सप्तम्यात् सप्तम्या-
त्सर्वशः क्रमे । पदेन च पदाभ्यां च
प्रागवस्येदतीत्यच ॥ १८ ॥**

दृष्टक्रमत्वाच्चेतोः समयात्संदध्यात् सर्वशःक्रमेपदे-
नच । समयंप्राप्य पदेनावस्येत् । समयमतीत्यपदाभ्या
मवस्येत् । प्रप्रवः । प्रप्रेतिप्रऽप्र । बहिष्टुभमिषं संदधी-
रायेदेवे । योनिष्टद्वंद्वसदने अकारि । अकारितमानु-
भिः पुरुषैः । दृष्टक्रमत्वादिति हेतुसामान्येसत्यपि ।
अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येवमादौ नामनुदृष्टानां
सर्वशःसंदध्यादिति यदेतत्तन्नोपपद्यते । कथात् । सम-
यसंज्ञायाश्चभावात् ।

नकारस्योष्मवद्वृत्तं सुतोपाच-
रितेनतिः । प्रप्रक्षेपश्चप्रगृह्यस्य
प्रकृत्यास्युःपरिग्रहे ॥ १६ ॥

नकारस्ययदूष्मातद्वृत्तं सुतस्य उपाचरितश्च नतिश्च
प्रक्षेपश्च प्रगृह्यस्ययः ॥ एतानिसर्वाणि प्रकृत्याभवन्ति प-
रिग्रहेक्रियमाणे । नकारस्योष्मवद्वृत्तं अस्मान्पञ्चान् ।
अस्मान्पञ्चानित्यस्मान्ऽपञ्चान् । अभीष्टुरिवसारथिः ।
अभीष्टुनिकेत्यभीष्टुन्ऽइव । साक्षांश्चिकित्त्वान् । साक्षा-
नितिसाऽक्षान् । विभाजमानाश्चमसान् । विभाजमा-
नानिति विऽभाजमानान् । आवदंस्त्वम् । आवदन्नि-
त्याऽवदन् । स्वतर्वाः पायुः । स्वतवानितिस्वऽतवा-
न् । प्लुतः मक्षुमक्षुकृणुहि । मक्षुसत्त्वितिमक्षुऽम-
क्षु । उपाचरितः व्योतिष्कृदसि । ज्योतिःकृदिति-
ज्योतिःऽकृत् । नतिःसुषुमायातं । सुषुमेति सुऽसुम ।
पितृयाणांद्युमत् । पितृयानमिति पितृऽयानं । प्रगृह्यस्व-
प्रक्षेपः । दम्पतीषक्रतुविदा । दंपतीद्वेति दंपतीऽध्व ।

प्रगृह्यस्येति किं । प्रवृत्तौ वयः । प्रवृत्तौ वेति प्रवृत्तौ वयः ।

श्रीवाचरा गमीऽपैति ॥ २० ॥

श्रीवाचराणां संधीनां आयमो यउक्तः सपपैति परि-
ग्रहे क्रियमाणे । पुरुचंद्रं यजतं । पुरुचंद्रमिति पुरु-
ऽचंद्रं । वनर्षदो वायवः । वनसदइति वनऽसदः ।

न्यायं यांत्युत्तरे च यः । रिफिता-
न्यूपमणो घोषेदूभावः स्वधित्वीव च ॥ २१ ॥

न्यायं यांति प्रकृतिं गच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरे च यः संधयः
परिग्रहे क्रियमाणे रिफितानि च क्षणायान्यघोषे प्र-
त्यये दूभावः स्वधित्वीवेति च पदं । अघोषेरिफितानि ।
स्वर्चक्षारयिनः । स्वर्चक्षारइति स्वः । चक्षाः । धूर्षदं
वनर्षदं । धूः सदमिति धूः सदं । स्वर्षति यत् । स्वः प-
तिमिति स्वः । पतिं । दूभावः । दूणाशंसस्यं । दुर्नश-
मिति दुः । नशं । जनस्य दूक्यः । दुर्ध्यं । कृतिदुः । धयः ।
दूक्तभोरयः । दुर्दभइति दुः । दभः । स्वधित्वीवरीयते ।
स्वधित्विरिवेति स्वधितिः । वयः । अघोषइति किं । स्व-
र्जितं महि । स्वर्जितमिति स्वः । जितं । अपरे इदं सूचं यो-
गविभागेन वर्णयन्ति । न्यायं यांत्युत्तरे च यः ॥ श्रीवाचरा-
यमा उत्तरे च यः संधयः प्रकृतिं यांति परिग्रहे क्रियमाणे ।
कतरे च यः । जुगुक्षतइति धक्षिधुक्षि प्रवादौ च न जुगु-
क्षतः । जुधुक्षतइति जुधुक्षतः । अनुदक्षि । दक्षिदावने ।
धक्षीति धक्षि । दुक्षन्त्यधे । धुक्षन्ति धुक्षन् । योगवि-
भागाहते परिग्रहे एतेषां प्रकृतिभावो न सिध्यति । यो-

गविभागे ऋसति । उत्तरेवय इतिगृहणमनर्थकंभवति ।
रिफितान्युष्मणोघोषे दूभाबः स्वधितौवचेति यथोक्त-
मेवेति ।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मानंद-
पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृते
प्रातिशाख्यभाष्ये क्रमपट-
लदशमसमाप्तम् ।

अथाध्यलोपेन यदाह सक्रमः
समानकालं पदसंहितं द्वयोः ॥१॥

अथाध्याः संहितायाः अलोपेन द्वयोःपदसंहितं ते-
ष्वपदे तयोश्चसंहिता समानकालं तुल्यकालं यदाह-
वक्तासक्रमोधिकृतोवेदितव्यः । अग्निमीले । ईलेपुरी-
हितम् । समानकालंपदसंहितन्द्वयोरिति विधिः स्वरानु-
स्वारोपहितो हिरुच्यते संयोगादिः सक्रमद्वयमा-
हदिति ।

अथोबह्वनामविलोपकारणात्प-
रैरवस्यत्यतिगम्यकानिचित् ॥२॥

अपिबह्वनांपदानां आख्यायविकोपाद्यं क्रमोभवती-
तिवेदितव्यः । तत्रपरैःपदै रवस्यन्ति । अतिगम्यकानि-
चित्पदानि । तानिपदान्युत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

अपृक्तमेकाक्षर मद्वियोनि यत्त- दानुनासिक्यभयादतीयते ॥३॥

अपृक्त मध्यंजनमेकाक्षरमद्वियोन्यसंध्यक्षरं यत्तत्पद-
मनुनासिक्यभयादतीयते । अष्टौवाद्यानवसाने प्रगृह्या-
नाचार्या आहुरनुनासिकी न्त्स्वरानितितन्माभूदिति ।
मंद्भमावरेण्यं । उह्वेति । अपृक्तमितिकिं । दुहितुराः ।
एकाक्षरगुह्यं पदविशेषणं । अपृक्तमेकाक्षरं पदमव-
सानोपमिति । इतरथाह्वक्षरं विशिष्यते । अपृक्तमद्वि-
षानि षट्क्षरं तदेतमनवसानोपमिति । अत्रकोदोषः ।
अमीध्वमधिगा उह्वति । अवसानेननस्योत् । शमीगाव-
ह्वतितु वृत्तौ । अद्वियोनीतिकिं । अभूदो ।

नतचपूर्वेण परस्यकारणं नतेः परस्योभय हेतुसंग्रहात् ॥ ४ ॥

नतचपूर्वेण पदेनपरस्य च नतैर्धत्कारणं तत्पदमनव-
सानोपमभवति । किंकारणं परस्यपदस्य उभयहेतुसंग्रहार्थ-
म् । मोषुणइत्यत्र खवह्वक्षरेणेति नामिनिमित्तंषत्वमो-
षुणइत्यत्र नतेसुष्मइतिषत्वनिमित्तंणत्वं नाम्यभावेषत्व-
नस्यात् । षत्वाभावेणत्वं च नस्यात् । सविलोपः अतउ-
भयहेतुसंग्रहार्थं अतीयते । मोषुणः आसुष्माणः ।

परीत इत्यत्तरमेतयोर्द्वयोः प- रं हि पूर्वो न मतीत्यतीयते ॥ ५ ॥

परि इतः इत्येतयोर्द्वयोः पदयोः परस्परं अनव-
सानीयं भवति । किंकारणं । अनवसानीयात्परं सिं-
चतेतिपदं व्यग्रहितमपिपूर्वंपरीतिपदं नमयतीति ।
परीतोषिंचत ।

ततोपरे संध्यमवेक्ष्यकारणं त-
दर्थजं द्विक्रममत्र कुर्वते ॥ ६ ॥

ततः तेभ्यः अपरभाचार्याः अस्यामागमवस्थायां सं-
धिजंकारणमवेक्ष्य किंकारणं । इतोषिंचतेत्योत्पनि-
पातनं । तदर्थमेव षत्वार्थमेव ओत्वं मन्वमानाः द्विक्रम-
मत्र कुर्वते । परीतः । इतोषिंचत ।

तमः परं रेफनिमित्तसंशयात्त-
थावरित्येतदपोद्यतेपदम् ॥ ७ ॥

तमः परं आवरित्येतत्पदं तथा यथा पूर्वोक्तमवसा-
नादपोद्यते अपनीयते । किंकारणं रेफनिमित्त संश-
यात् । नहिविज्ञायते पूर्वेणपदांतेन उत्तरेणवापदादि-
ना रेफोभवतीति । अतउभयहेतुमंग्रहार्थं मपनीय-
ते । उषाणावर्त्तमः ।

अदोपितोसोचिदुषर्वसूयवो न-
धक्षिधुक्षीत्यपिचातियंतिकिम् ॥ ८ ॥

यदि आवरित्येतत्पदं रेफनिमित्तसंशया दनवसा-
नीयं भवति । सांशयिकनिमित्तानि । अदोपितो । सो-

चित् । उपर्वसूयवः । इतीमानिपदानि षष्ठिघुञ्जीत्ये-
 तोच प्रवादौ किंकारणं नातिगन्ति इमान्यपि हि
 तेन तुल्यानि । सत्त्वं । क्रमशास्त्रे चनवसानौघे चन-
 नुगृहीतानि इमानि तस्मान्नातिगन्ति । तत्रगृहीताना-
 मिच हेतुरुच्यते ।

स्वसारमित्येतदपोद्यतेपदं परः
 सकारोपज^(१)नोऽकृतेतिच । नि-
 रस्कृतेतिह्युपसर्गंकारित स्तद-
 न्वयादाचरितंतुपंचभिः ॥ ६ ॥

स्वसारमित्येतत्पदं चनवसानादपोद्यते । अकृतेतिच
 परंपदं मपोद्यते । किंकारणं । परःसकारोद्युपजनः ।
 सकारागमइत्यर्थः । निरस्कृतेत्युपसर्गकारितः तदन्व-
 यात् उपसर्गान्वयात् पंचभिरेवपदैराचरितं क्रमंविद्यात्
 आचार्यैः । निरुस्वसारमस्कृतोपसं ।

सहेतिचेमेतिचरक्तसंहितं गु-
 णागमादेतनभाविचेतन । पदं-
 चचास्कंभचिदित्यतः परं प्लु-
 तादिचैतानिनिमित्तसंशयात् ॥ १० ॥

सहेतिचेम् इतिकरणयुक्तं ईमित्येतत्पदं लुप्तम-
 कारमनवसानौघं भवति । किंकारणं निमित्तसं-

शयात् । नहि विज्ञायते पूर्वावापदान्तेन उत्तरेणावापदा-
दिनामकारखलोपोभवती त्यतउभयहेतु संग्रहार्थमतीय-
ते । यमोगर्भं । एतिचरक्त संहितं आदृत्येतत्पदं रक्तसंहितं
यत्तत् अनवसानीयं भवति । किं कारणमिति आकारस्य-
रागोभवतीति । अतउभयगतहेतु संग्रहार्थं । अन्वञ्चा-
पोवृणाना वितनोति । गुणागमादेतन भाविचेतन । गु-
णागमादेकारागमा देतनभूतं इतन इत्येतत्पदं अ-
नवसानीयं भवति । किंकारणमिति गुणागमोभव-
तीति अतउभयगत संग्रहः । वीरास एतनमर्यासः ।
षट्पञ्चास्त्रं भविदित्यतः परं । चास्त्रं भविदित्यस्मा द्वैपदा-
त्परं स्त्रं भवेनेति चपदं अनवसानीयं । किंकारणं तेन-
निमित्तेन सकारखलोपोभवती त्वुभयगतः संग्रहः ।
चित्कंभनेन स्त्रभीयान् । प्लुतादिच । प्लुतादिचपदं यो-
निमारैगित्येवमादि अनवसानीयं भवति । प्लुतादिप्र-
भृतीनिचेत्यत्र मतं योनिमारैगम् । अन्वाकारागमः पूर्व-
वत्संग्रहितः ॥

द्वाभिक्रमं पूर्वनिमित्तमानिन स्त्रिषूत्तमेष्वाहुरनंतरंहितत् ॥११॥

द्वाभ्यां पदाभ्यां मभिक्रम्य गच्छन्ति उत्तमेषु त्रिषु निमि-
त्तसंग्रहेषु अनवसानीयात्पूर्वपदं निमित्तमन्यन्ते । किंका-
रणं । अनंतरंहि तत्पूर्वपदं गुणागमः सकारलोपश्च दी-
र्घत्वं च जयाणां भवतीति । वीरास एतन । चित्कंभ-
नेन । योनिमारैक् ।

अनन्तरंतवेवचतुर्थषष्ठयोः परं-
कथंतच्चचनद्वाभिक्रमं ॥ १२ ॥

अनन्तरन्तु पुनश्चतुर्थषष्ठयो रनवसानौययोः । उ-
पाशावर्त्तमः । यमीगर्भमित्येतयोः परंपदं निमित्तंभ-
वितुमर्हति । पूर्वनिमित्तमानिनां हेतुसामान्यात् । कथं
तत्रचते पूर्वनिमित्तमानिनः द्वाभिक्रमंनकुर्वत्येवंस्थितेपि
यदिचतुर्थषष्ठयो द्वौभिक्रमं नकुर्वति त्रिषूक्तमेष्ट्वपि न-
कर्त्तव्यं । अथउत्तमेषु कुर्वन्ति चतुर्थषष्ठयोः कर्त्तव्यंउ-
भयत्रापिहिङ्गविकारहेतुरानंतर्गमेव ।

अनानुपूर्व्ये पदसंध्यदर्शना त्प-
दव्यवेतं च पदव्यवायिच ॥ १३ ॥

अनानुपूर्व्येसंहिते क्रमेक्रियमाणे पदेनयव्यवेतं
यच्चव्यवेतिते उभे अनवसानौये भवतः किङ्कारणं प-
दसंध्यदर्शनात् । शुनःशेषं चिदित्येतयोः पदयो रन्यो-
न्येनसह संधिरदृष्टो भवति । शुनश्चिच्छेपंनिदितं ।

ततोपरेद्विक्रममाहुराश्रया त्कृ-
ताविलुप्ताह्नि वर्णसंहिता ॥ १४ ॥

ततोपरेषाचार्याः अस्यामवस्थायां द्विक्रममिच्छ-
न्ति । किङ्कारणं आश्रयास्तक्षणात् कृताह्नि अव्यवि-
लोपेनवर्णानां वर्णैः सहसंहिताभवतीति । शुनइत्यव-
विसर्जनौयः चितिप्रत्ययेअघोषरेफ्यरेफौघोष्ठाणं स्पर्श-

उत्तरद्वतिशकारमापन्नः । चिदित्यत्र तकारः शेषप्रत्यये
तालयेषोषउदये चकारमापन्नः । सर्वैः प्रथमैरुपधीय-
मानः शकारः शाकल्यपितुः कृकारमिति कृकारमापन्नः ।
शुनश्चिच्छेपमित्यत्र मकारः पदान्ते वर्तमानः नकारे प्रत्य-
ये । विस्थाने स्पर्शउदये मकारः सर्वेषामेवोदयस्योत्तमः-
स्वमिति नकारमापन्नः । शुनश्चिच्छेपन्निदितं ।

पदानुपूर्व्येण सपूर्व आसत् स्त- तो व्यवेतं च सहव्यवायि च ॥ १५ ॥

पदानामानुपूर्व्येण सपूर्वे विद्यमानपूर्वे अनानुपू-
र्व्ये संहिते षड्वर्चस्यपूर्वे द्वैपदशः क्रमो वक्तव्यः आसत्
अनानुपूर्व्यसंहितायां । हाजना । जनायातयन् यात-
यन्नन्तः । अंतरीयते । किमर्थमिदमुच्यते । ननु क्रमो हा-
भ्यामभिक्रम्येत्येव सिद्धं । न सिध्यति । ईयते इत्येतस्य
नरा इत्येतेन पदैकदेशेन सह संधिर्दृष्टः । नराशंसमित्ये-
तेन पदेन सह संधिरदृष्टः । तदापदसंध्यदर्शनात् ईय-
ते इत्येतस्य पदस्य अनवसानौयता प्राप्नोति सामा-
भूदित्युच्यते । ततो व्यवेतञ्चपदं यच्च व्यवेति ते उभे सह-
वक्तव्ये । केन सहवक्तव्यमित्येताभ्यां सह । ईयते नराचशंस-
दैव्यम् एवमेके । अपरे पुनरन्यथा ईयत इत्येतस्य अन-
वसानौयता नैव प्राप्नोति । कथं पदैकदेशेन वा कृ-
त्स्नेन वा तदसन्धिर्दृष्टो भवति । किमर्थं तर्हि इदमुच्यते ।
ततो व्यवेतं च सहव्यवायि चेत्येवमाद्यपूर्वविधिः सचानुक्तः
पुनरुच्यते ।

ततो निराहेतरयोश्च तेपदे ततो-
व्यवेतेन परस्य संहिता ॥ १६ ॥

ततः अस्मामकस्यायां निराहवक्तापरिग्रहेष्वथोक्त-
तौत्तर्यः । तेपदे कृतसंहिते व्यवेतं च यश्च व्यवेति नराशंस-
मिति नराशंसं । चेति च । इतरयोश्च कतरयोः अविद्यमा-
नपूर्वयोः तेपदे निराह । शुनश्चिच्छेपं निदितं । शुनः श्रेप-
मिति शुनः श्रेपम् चिदिति चित् । नराशंसं संपूषणं ।
नाराशंसमिति नराशंसं । वेति वा । ततः अव्यवेते-
नपदेन परस्य संहिताकर्त्तव्या । दैव्यञ्च निदितं सह-
स्रात् पूषणमगो ह्यम् । असंदिग्धार्थमिदमाचार्येण
विस्तरेणोक्तं ।

अनंतरे चिक्रमकारण्यदि त्रिभि-
श्च गार्ग्यः पुनरेव च त्रिभिः ॥ १७ ॥

अनंतरे व्यवहिते चिक्रमयोः कारणे निमित्तेय-
दि भवतः । तदा प्रथमतः त्रिभिः पदैः क्रमं ब्रूयात् ।
पुनः त्रयाणां मध्यमपदं प्रत्यादाय पुनरेव च त्रिभिः
किं कारणमेव मपि निमित्तिनाम विलोपो भवतीति गार्-
ग्यो मन्यते । उदूषु । ऊषुषुः ।

तिसङ्गमेपञ्चभि राष्यनुग्रहः ॥ १८ ॥

अचिन्निमित्तनैमित्तिनां त्रयाणां नामिषत्वणत्वा-
नां सङ्गमेपञ्चक्रमेण आर्ष्याषविलोपो भवतीति मन्यन्ते
एके आचार्याः । किं कारणमुक्तं हि उदूषुषु इत्यत्र नामि-

निमित्तंषत्वं षत्वनिमित्तंणत्वं । नाम्यभावेणत्वं न स्यात् ।
षत्वाभावेणत्वं न स्यात् । सविलोपइतिन इत्येतस्यान-
वसानौयत्वं कश्चात् । नकारस्योत्तरपदेन प्रत्यादाने
शोवसोइतिसह संधिरदृष्टोभवेतीति । उदूषणोवसो ।

चतुःक्रमस्त्वाचरितोत्रशाकलैः ॥१६॥

एवं पक्षान्तरगमनेष्वचिंस्त्रिसंगमे शाकलास्तुः
क्रम माचरन्ति । तुशब्दः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः । उदूषणः ।

**अलोपभावादपरेवहुक्रमं प्रति-
स्वमार्षीतिनकुर्वतेकचित् ॥ २० ॥**

अलोपभावा दार्ष्ट्याअलोपसया भावात् अपरेआ-
चार्योवहुक्रमंकचिदपि नकुर्वते । यदिवहुक्रमो नक्रियते
निमित्तनैमित्तिकयोगे कथमार्ष्या अलोपोभवति ।
पदांतस्यपदादिना मन्वौक्रियमाणे लोपागमविकाराः
प्रतिस्वम्भवति । द्वयोर्द्वयोः पदयोराध्याअलोपोभवति ।
प्रतिस्वमार्षीभवतीति । मोषु । सुनः ।

**असर्वशस्त्रिप्रभृतिष्वनेकशः स्म-
रन्तिसंख्यानियमेन शाकलं ॥ २१ ॥**

प्रतिस्वमार्षीतियदुक्तं तदसर्वशः नसर्वत्रयुज्यत
इत्यर्थः । कथंयत्रपदांतपदाद्यो रन्योन्यंप्रतिनिमित्तत्वं
तत्रयुक्तं । तन्मः । नोमिबः इत्यादौ । यत्रतुपदाभ्यां
पूर्वपदं विकारस्यनिमित्तंभवति तत्रनयुक्तं त्रिप्रभृतिषुप-
देषु । मोषुणइत्यत्रनामि निमित्तंषत्वं स्यात् । यथा-

पदं संधिमपेतहेतुषु इतिवक्ष्यमाणत्वात् सविलोपइ-
त्युक्तं । तस्मादनेकशः बहुवः स्वरंति । इहंत्याचार्याः ।
संस्थानियमेन त्रिक्रमचतुः क्रमपञ्चक्रमा इति । एतेन
संस्थानियमेन शाकलविधानं । मोषुणः । उदूषुणः ।
निरुखसार मस्कृतोपसं ।

अथावनेपूर्वविधानमाचरेत् ॥ २२ ॥

अथावने अमिश्रणे । किमुक्तंभवति । यथाक्रम-
मप्राप्ताभ्यां पदाभ्यां पूर्वपदंनिमित्तंनभवति तत्रेत्युक्तंभ-
वति । पूर्वविधानमाचरेदितिद्वाभ्यांक्रममाचरेदित्य-
र्थः । अग्निमीले । ईलेपुरोहितं यत्रयत्र यावनं तत्र-
तत्र वज्रक्रममाचरेत् । मोषुणइति ।

यथापदं संधिमपेतहेतुषु ॥ २३ ॥

यथापदंसंधिकुर्यात् । अपेतहेतुषु । प्रणः । न इन्द्रो ।
प्रशब्दोणत्वहेतु स्तस्यापाये उत्तरेणसहप्रत्यादाने क्रिय-
माणेनत्व विलोपसंशयनिवृत्त्यर्थं गृहणं नइंदो ।

अथोपदाभ्यां समयंपदेनच कृ- मेववस्येदतिगम्यसंदधत् ॥ २४ ॥

अथोपदाभ्यां समयमतिक्रम्यावस्येत् । संदधत्तथास-
मयंपदेन । किंपुनः कारणं । समयातिक्रमणे दृष्टक्रम-
त्वादित्युक्तं क्रमशास्त्रेएव । किमर्थंपुनर्दाभ्यामतिक्र-
म्यावसानं । अदृष्टक्रमत्वादितिक्तव्यं । एकेनकसा-

तसंदधदवस्यति । संधयेमिति वक्तव्यं । त्वां ह । इ-
त्यदिन्द्रार्णसातौ स्वर्मीहे । क्रमेण्विति गृहणा त्वाद-
व्यवस्थायां समयोत्तरपदद्वयांते वसानं न स्यात् । त्वां-
इत्यदिन्द्रार्णसातावित्यादिषु । यच्च द्विसत्यसोमपा इत्या-
दिषु समयोत्तरेपदद्वयांते वसानं न स्यादेव । पादलक्षण-
वशात् ।

सहेतिकाराणि समासमेतभा
ग्वहुक्रमे मध्यगतानि यानि च ।
तृतीयतांगच्छतियस्य सोष्मवा-
ननन्ययोगं विवृतं प्लुतादिषु । अ-
तीत्यतेषां पदतां प्रदर्शयेत् ॥२५॥

सहेतिकाराणि इति करणयुक्तानि । समासं
अवगच्छाणि । अंतभाक् अर्धचान्तं यत्पदं भजते । बहुक्रमे-
मध्यगतानि यानि च विक्रमप्रभृतिषु बहुक्रमेषु यानि मध्य-
गतानि पदानि यानि च । तृतीयतांगच्छतियस्य सोष्मवान् ।
जुगुप्सतो दुदुक्षन्नित्येवमादितेषु सोष्माधकारश्चतुर्थः । सच-
वर्गं तृतीयतांदकारमापद्यते । तत् । अनन्ययोगं विवृतं अ-
नन्यकृतो यस्य विकारभात्मकारित इत्यर्थः । प्लुतादो-
निचपदानि योनिमारैगित्येवमादीनि । तेषां पदानां उ-
त्तरेण सह प्रत्यादानं कृत्वा यापदे प्रकृतिर्दृष्टातं दर्श-
येत् । केन परिगृह्येयं किं कारणं । स्तइति स्तः । स्वि-
तिषु । सुइत्यत्र युग्मान्तस्थादंतमूलीयपूर्वरिति परिगृ-

इत्यद्वितीयेषत्वप्रसंगः समाभूदिति । समासइति ।
दुईनोइतिदुः ऽह्नो । इत्यत्र षट्काररेफषकारानका-
रमिति परिग्रहस्यपूर्ववचने णत्वप्रसंगः समाभूदिति । अं-
तभाक् । महान्निषः । सदृतिसः । इत्यत्रयुगमान्तस्थेति पू-
र्ववत् । बहुक्रमेमध्येगतानिबानि । मोषुण्यः इत्यत्रपूर्ववत्
द्वितीयतांगच्छति यस्य सोष्मवान् । जुषुक्षतइति जुषुक्ष-
तइत्यत्र परिग्रहस्यसंहितावत्पूर्ववचनं पदवदुत्तरमिति
परिग्रहस्यपूर्ववचने द्वितीयत्वप्रसंगः समाभूदिति । अ-
नन्ययोगं विकृतं । सुसुमेतिसुसुम । इत्यत्रपरिग्रहस्य सं-
हितावत्पूर्ववचनेषत्वप्रसङ्गः समाभूदिति । प्रुतादि ।
योनिमारैगित्येवमादिषु । अरैगित्यरैगित्यत्रपूर्ववचनेदौ-
र्घत्वप्रसंगः समाभूदिति । अस्यैवापरायोजना । अतौत्य-
तेषांपदतां प्रदर्शयेदिति । सहेतिकाराणीत्येवमादौन्य-
तिक्रम्य परिग्रहेण तेषांपदानांपदतां प्रदर्शयेत् । किंकार-
णं । नहिपरिग्रहादृते तेषांपदतादृश्यते । सहेतिकारे-
षु तावदुस्थितांतत्प्रदर्शनार्थं च । इन्द्राग्नीतपंति । इन्द्रा-
ग्नीद्वितीन्द्राग्नौ । प्रगृह्यप्रदर्शनार्थं च । प्रातःसीमं । प्रा-
तरितिप्रातः । रेफप्रदर्शनार्थं च । समासेष्ववग्रहप्रदर्शनार्थं
च । पुरोहितं यज्ञस्य । पुरोहितमितिपुरः ऽहितं ।
अंतभागृत्स्वर्द्धर्वांतस्थ्यापनार्थं । अर्णाचित्ररथावधौः । अ-
वधौरित्यवधौः । पदादिप्रदर्शनार्थं च । बहुक्रमेषुमध्ये-
गतेषु पदवद्भाग प्रदर्शनार्थं । निरुस्वसार मस्कृतोष-
सं । ऊँ इत्यूं । स्वसारमितिस्वसारं । अकृतेत्यकृत ।
द्वितीयतांगच्छति यस्यसोष्मवानिति पृथग्यहण् मनर्थ-
कां । अनन्ययोगं विकृतमित्येवमेवसिद्धत्वात् । नान्ये

कं । परिग्रहस्य उभयोरपि वचनयोः पदत्वप्रदर्शनार्थं ।
दक्षुषः कृष्णजं हसः । धक्षुषइति धक्षुषः । किमुच्यते उभयो-
रपिवचनयोः पदत्वप्रदर्शनार्थं पृथग्ग्रहणमिति । अन्ये-
ष्वप्यनन्ययोगविकृतेषु उभयोरपिवचनयोः पदत्वप्रदृ-
श्यते । सत्यं । नकारलोपोष्मरभावमानयेदित्येवमादि
वचनात् यत्रयत्रवचनं नास्ति तत्रतत्रपरिग्रहस्य पूर्वव-
चने विकारोभवत्येव । यथारजेषितमिति रजः ऽद्विषि-
तं । अनन्ययोगविकृतेषु प्रकारः पदत्वप्रदर्शनार्थमेव । सुषु-
माथातं । सुसुमेतिसुसुम । प्लुतादिषु पदत्वप्रदर्शना-
र्थमेव । चारैक्पंथां । अरैगित्वरैक् ।

कृतेतुगार्ग्यस्य पुनस्त्राभिक्रमे॥२६॥

गार्ग्यस्याचार्यस्य पक्षे त्रिभिश्चगार्ग्यः पुनरेवच त्रिभि-
रिति पुनः सत्यभिक्रमेकृते एवं पदतां प्रदर्शयेत् । उदूषु ।
जषुणः । जं इत्यू । स्विति सु ।

**अदृष्टवर्णेप्रथमेप्रदर्शनं स्मरंति-
तत्त्वत्वनिराहचोदकः ॥ २७ ॥**

प्रथमेद्वैपदे पूर्वपदस्यांत्यवर्णे अदृष्टेतस्यप्रदर्शनमा-
चार्याः स्मरंतिब्रूयन्ति । तत्तुप्रदर्शनं निराहितिप्रवद-
तिचोदकः परिग्रहः । किंकारणम् । पदांतसंशयनिवृत्त्य-
र्थं । तान्त्वामित्यत्र अर्धर्चायेद्वैपदे नज्ञायते नकारां-
तंवा पदमकारांतंवा तस्मात्परिगृह्णन्ति । तान्त्वम् ।
तामितितां ।

पदं यदा केवलमाह सा स्थितिः ॥२८॥

पदं केवलमनितिकरणं यदाऽऽहवक्ता सा स्थितिरिति-
वेदितव्या । संज्ञाकरणं स्थित्यभिक्रमार्थं । तान्नः । ता-
मितिताम् ।

यदेतिकारांत मुपस्थितंतदा ॥२९॥

इतिकरणांतं यत्पदं आहवक्ता तत्पदमुपस्थितसंज्ञं
वेदितव्यं । संज्ञाकरणं उपस्थितेनाभिक्रमार्थं । इदं-
ग्नौ इति । तामिति ।

अथो विपर्यस्य समस्य चाहते य-
दा स्थितोपस्थितमाचरंत्युत ॥३०॥

अथोतेपदे स्थित्युपस्थिते विषयस्थिते विपर्यस्योपस्थितं
तत्पदं दृष्टत्वा स्थितं पश्चात् समस्य च यदाऽऽहवक्ता तत्प-
दं स्थितोपस्थित संज्ञं वेदितव्यम् । संज्ञाकरणं स्थितोप-
स्थितेनाभिक्रमार्थं । विभावसो इति विभाऽवसो । तान्नः ।
तामितितां । आचरंत्युत । एवं स्थित्युपस्थितस्थितोप-
स्थितानां अन्यतमेन पदप्रदर्शनमाचरंति ।

पुनर्ब्रुवं स्तच्च समासमिङ्गयेत् ॥३१॥

तच्च स्थितोपस्थिते क्रियमाये पुनर्ब्रुवन्वक्ता समा-
समवगृह्णीयात् । पुरोहितमिति पुरः ऽहितं । अतो-
न्वतेषां पदतां प्रदर्शयेत् इत्येवं सिद्धे इदं वचनं परिग्रहस्य
पूर्ववचने अवग्रहप्रतिषेधार्थम् ।

स्वरित्यतो न्येषु तु संधिमाचरेत् ।
अवग्रहस्येव हि कालधारणा प-
रिग्रहे स्तीत्युपधेत्यनुस्मृता ॥ ३२ ॥

तस्मिन्नेव च स्थितो पठिते स्वरित्येतत्पदं वर्जयित्वा
न्येषु पदेषु इतिकरणात्पदेषु सत्सु इति नातेषां यथोक्तं सं-
धिकुर्यात् । और्वभृगुवदित्यौर्वभृगुऽवत् । इन्द्राग्नौ इती-
न्द्राग्नौ । स्वरित्यतो न्येष्वितिक्रमात् । स्वरित्येतस्य हि
पदस्य अवग्रहस्येव हि मात्राकालः । कालधारणापरिग्रहे
इत्युपधास्तीति पूर्वाशाकलैः अनुसृता । आचार्यग्रहणं
पूजार्थं । स्वरित्येव । क्रमशास्त्रएव हेतुः । इति
पूर्वेषु संधानं पूर्वैरिति ।

अभिक्रमे लोभयतीनुसंहितं त-
तोस्य पश्चात्पदतां प्रदर्शयेत् ।
यथापदं वान्यतरेण संदधे त्रिषू-
त्तमेष्वेतदलोपसंभवात् ॥ ३३ ॥

अलोपसंभवदर्शनात् अथवा अभिक्रमं कुर्वाणो लोभयतः
पूर्वेण च परेण अनुसंहितं ततः पश्चादस्य पदस्य पदतां प्र-
दर्शयेत् । क्वचित् त्रिषूत्तमेषु निमित्तसंश्रयेषु निमित्तहे-
तोः एवमप्यलोपः संभवति । वीरास एतन । एतनमर्थासः ।
इतनेतीतन । चित्कंभनेन । स्कंभनेन स्कभीयान् । स्कं-

भनेनेतिस्कांभनेन । योनिमारैक् । चारैगप । चरैगि-
 त्थरैक् । यथापदं वान्यतरेण पदेन पूर्वेणपरेणच सह-
 संदधत् क्रमं ब्रूयात् । वीरासएतन । एतनमर्यासः ।
 दूतनेतीतन । चित्स्कांभनेन । स्कांभनेनस्कभीयान् । स्कं-
 भनेनेतिस्कांभनेन । योनिमारैक् । चारैगप । ए-
 वमप्यलोपः संभवति । द्वाविमौपद्यौ । उभयतोनुसंहित-
 मितिच । यथापदं वान्यतरेणेतिच । पदयोः कोभिप्रा-
 यः । अज्ञायमानेविकारनिमित्ते अन्यतरयोगेविकारो-
 भवतीति पूर्वस्याभिप्रायः । अन्यतरवचनादभ्यतरनि-
 मित्तं भवितुमर्हतीति परस्मै एवमेकेवर्णयन्ति । अ-
 परे पुनः निवृत्तत्वात् निमित्तसंशयाधिकारस्यविषूक्त-
 मेष्वितिप्रकृतानामेवसहेतिकाराण्येत्येतेषांविषूक्तमेषु-
 दृतीयतांगकृतियस्यसोऽस्मानित्येवमादिषुवर्णयन्ति । प-
 त्मन्दक्षुषः । दक्षुषः कृष्णजं हसः । धक्षुषइतिधक्षुषः । व-
 रुणोमामहन्तां । मामहन्तामदितिः । ममहन्तामिति
 ममहन्तां । योनिमारैक् । चारैगप । चरैगित्थरै-
 क् । पक्षयोः पूर्वोत्तरयोः अतीत्यतेषां पदतांप्रद-
 शयेत् । इत्येवंसिद्धत्वादिहयहयमनर्थकं । नानर्थकं ।
 यथापदंवा अन्यतरेणसंदधदित्यपूर्वार्थविधिः । सउ-
 क्तोप्यर्थः पुनः कीर्त्यते । पत्मन्दक्षुषः । धक्षुषः
 कृष्णजं हसः । वरुणोमामहन्ताम् । मामहन्तामदितिः ।
 योनिमारैक् । चारैगप । यदवशिष्टं तत्पूर्ववत् द्रष्टव्यम् ।

अरक्तसंध्येत्यपवादितेपदं पुन-

स्तदुक्त्वाध्यवसायपूर्ववत् ॥ ३४ ॥

अरक्तसंधिषादृत्येतत्पदमपवाह्यते । कक्षात् । परि-
ग्रहात् । कस्यहेतोः । वज्रक्रमेणमध्यगतानि यानि-
चेतिपरिग्रहोस्यमाभूदिति । कथं तर्हि वक्तव्यं । पुन-
स्तत्पदं उक्त्वा । कतरत् । आदृत्येतत्पूर्ववत्परेण पदे-
नाध्यवसानं कृत्वा क्रमेण । मंदमावरेण्यं । अर-
क्तसंधीति कक्षात् । अभ्युपगमः ।

तथायद्वहोपनतेवहुक्रमे क्रमेत-

दस्यैकपदानिनिःसृजेत् ॥ ३५ ॥

तथाकथं । यथाआकारस्यपदप्रदर्शनार्थं म्रत्यादा-
नमुक्तं । पूर्ववदध्यवसानं । यद्वहोपनतेवहुक्रमे तस्य व-
ज्रक्रमस्यैकं पदं निःसृजेत् । अपनयश्रुता क्रमेत । क-
स्यहेतो र्यथासर्वपदांताः खरास्यसार्थदृष्टाः स्युरिति ।
आत्वेतानि । एवेत । एत । इतानि । निमित्त-
नैमित्तिकप्रसङ्गेन योवहुक्रमः क्रमशास्त्रेषु नाम्नातः
सयद्वहोपनतः । यथाआत्वेतानि इत्यत्रतुइति हाभ्या-
मवसानेक्रियमाणे नकारस्यहित्वाभावात्तदनवसानीयं
भवति । अनुनासिकभयात्तुतृतीयं । दीर्घभावार्थंचतुर्थम् ।

नकारलोपोष्मरभावमानये दपं-

तरागांप्रकृतिंपरिग्रहे ॥ ३६ ॥

नकारस्यखलुलोपभावंचजस्रभावंच । अपेतरा-
गांरागवर्जितां प्रकृतिमानयेत् । परिग्रहेक्रियमाणे । क-
स्यहेतोः । पदप्रदर्शनार्थं । दृष्टादिलोपोष्मरभावः । द्वैप-

दाभिक्रमणेभवन्ति । तस्मात्स्वांप्रकृतिमानयेत् । लोपभा-
वः । अस्माँअस्माँइत् । अस्मानस्मानित्त्वस्मान् ऽअ-
स्मान् । लक्षणाभावः । स्वतवाँः पायुः । स्वतवानिति
स्वऽतवान् । नैतदुदाहरणं युक्तं । कथं । स्वतवाँःपायु-
रिति पायुशब्देहि नकारस्य विसर्जनीयसंबन्धः । इदं-
तर्हिउदाहरणं । नूँःपात्रमिति नृगपात्रम् । विम्बाज-
मानांश्चमसान् । विम्बाजमानानिति विऽम्बाजमानान् ।
अभीष्टूँरिवसारथिः । अभीष्टूँनिवेत्य अभीष्टूँन्ऽइव ।
अतीत्यैषांपदतां प्रदर्शयेदित्येवं सिद्धेकिमर्थं नका-
रलोपादीनां सहितानां परिग्रहे पुनर्निवृत्तिरुच्य-
ते । परिग्रहस्योभयो वचनयो विङ्कारनिवृत्त्यर्थं ।
तेनहि उत्तरस्मिन्नेवस्यात् । नैषदोषः । तेनाप्युभयो-
र्भवतीति ज्ञापकं ब्रूमः । यदयं पुनर्ब्रुवंस्तत्रसमासमि-
गयेदिति पूर्वस्मिन्वचने अवग्रहप्रतिषेधार्थं कुर्वतत्
ज्ञापयति । अन्यत्रोभयोरपिवचनयोः पदतयाप्रदर्शनंभ-
वतीति । एवंचेत् अतीत्यतेषां पदतांप्रशंयेत् इत्येवंसिद्धे
नकारस्यलोपोऽपरभावमानयेदित्येवमादीनां नियमा-
र्थमनुक्रमणं । अनुक्रांतानांविकरणानां परिग्रहस्यपू-
र्ववचनेनिवृत्तिर्न भवति । यथा । धनर्चमिति धनऽअर्चम् ।
ककुद्भानिति ककुत् ऽमान् । अहोभिरित्यहः ऽभिः ।
दशोणिमिति दशऽओणिम् ।

नतिम् ॥ ३७ ॥

नतिं च प्रकृतिमानयेत् परिग्रहेक्रियमाणे । क-
स्यहेतोः । पदप्रदर्शनार्थं । सुषुमायातम् । सुषुमेति

सुसुम् । दुर्दृशी । दुर्दृशोद्भूतिदुःखिनो ।

सुतोपाचरितेच ॥ ३८ ॥

सुतं च उपाचरितं च सुतोपाचरिते एते प्रकृतिमानयेत्
परिग्रहे क्रियमाणे । कस्य हेतोः । समानहेतुः पूर्वस्यासुतः ।
मधुमच्छूकगुहि । मधुमच्छ्वितिमधुमच्छु । उपाचरितः ।
ज्योतिष्कदसि । ज्योतिःकदिति ज्योतिःकृत ।

**यत्र च प्रगृह्यमेकी भवति स्वरोद-
यम् ॥ ३९ ॥**

यत्र यस्मिन् समुदाये स्वरोदयं प्रगृह्य पदमेकी भावगच्छ-
ति । यथा । व्यचरांतास्तु नेवेद्विप्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे-
तत्र प्रकृतिमानयेत् परिग्रहे क्रियमाणे कस्य हेतोः प्रगृह्य-
प्रकृतिभावप्रदर्शनार्थं । दंपतीव क्रतुविदा । दंपती इवे-
ति दंपती इव ।

प्रवादिनोदूणाशदूढादूलभान् ॥ ४० ॥

प्रवादान्दूढदूणाशदूलभ इत्येतांश्च प्रकृतिमानयेत् प-
रिग्रहे क्रियमाणे कस्य हेतोः पदप्रकृतिदर्शनार्थं । दूणा-
शंसख्यं । दुर्नशमिति दुःखिनः । जनस्य दूढः । दुर्ध्व १
इति दुःख्यः । दूलभोरथः । दुर्दृशोद्भूतिदुःखिनः ।

परेष्वघोषेषु च रेफमूष्मणः ॥ ४१ ॥

अघोषेषु च परेषु ऊष्मणः रेफः क्रियते । तत्र प्रकृतिमानये-

त् । परिग्रहेक्रियमाणे । कस्यहेतोःपदप्रकृतिदर्शनार्थं ।
 काव्येनास्वर्चनाः । स्वध्वनाद्वृत्तिस्वः । वनाः । धूर्षदंवनर्ष-
 दं । घूःसदमितिघूःऽसदं । पूर्पतिंसुशिष्टौ । पूःपतिमि-
 तिपूःऽपतिं ।

महाप्रदेशंस्वधित्वीवचानयेत्॥४२॥

महाप्रदेशंस्वधित्वीवेत्येतच्च पदंप्रकृतिमानयेत्परिग्र-
 हेक्रियमाणे । महान् अयंप्रदेशःयत्प्रतिकंठं चास्यश-
 ङ्ख्यं सर्वोणिहिशास्त्राणिप्रतिकंठमुपदिश्यते । सर्वशास्त्रा-
 र्थप्रतिकंठं सुक्तं । प्रतिकंठेषास्वविधि रक्तोनादोद्भूतःस्व-
 धित्वीवेति । स्वधित्विरिवेति स्वधितिःऽद्वय । रेफस्यलो-
 पोद्दीर्घत्वं चपुराप्रतिपादितं । तस्मात्समहाप्रदेशः प्रकृति-
 मानयेत् ।

नुदेच्चशौचाक्षरसंध्यमागमं ॥४३॥

नुदेत्शौचाक्षरसंधिंचपागमं प्रकृतिमानयेत् क्रिय-
 माणेपरिग्रहे । कस्यहेतोःपदप्रकृतिदर्शनार्थं । सुसुन्द-
 दम् । सुचंद्रेतिमुऽचन्द्र । परिष्कृण्वन्निष्कृतम् । प-
 रिष्कृण्वन्नितिपरिऽकृण्वन् । धूर्षदंवनर्षदं घूःसदमिति
 घूःऽसदम् । वनसदमिति वन । सदम् ।

अभिक्रमेपूर्वविधानमाचरेत्पुन-
 र्ब्रुवंस्तूत्तरकारितंक्रमे । विका-
 रमन्यद्यदतीनुसंहितंतदाचरे-
 दंतगताद्ययोस्तुन ॥ ४४ ॥

क्रमविधावभिक्रमेहैपदस्य प्रथमेव चनेपूर्वविधानमाचरेत् ।
पूर्वप्रयुक्तं विकारंपठेदित्यर्थः यथाप्रणाद्वंदोद्वच्यवप्रणाः ।
पुनर्बुवनं द्वितीयैकवचने उत्तरकारितमाचरेत् । नपु-
र्वकारितं । नद्वन्दो । विकारमन्यदितियदतः पूर्वोत्त-
रकृताविकारादन्यत् यत्पदंस्वयंविभक्तं तदनुसंहितमा-
चरेत् । क्रमकालेपिउभयवचनेपिअथासंहितंपठेदित्यर्थः ।
अंतगतस्याद्यगस्यस्वयंविभक्तस्यापि उभयवचनेपिनाचर-
णं कुर्यात्तयो उभयवचनस्याभावादितिभावः ।

**सकृद्यथासंहितमेषुवाचरेत्पुन-
र्विवक्षन्पदमप्यसंदधत् । परि-
ग्रहेसंधिषुकारणान्वयात् ॥ ४५ ॥**

अथच सकृद्यथा संहितमेषुवाचरेत् । एषुकतरेषु
नकारलोपोष्परभावमानयेदिति एवमादिषु । पुनर्हि-
तीयंवचनंविवक्षन् वक्तापदमविक्रियते । असंदधत्
संधिमकुर्वन्परिग्रहेक्रियमाणे । कस्यहेतोः संधिषुकार-
णान्वयात् एषुहिनकारलोपादिषुसंधिषु यस्मिन्स्ते न
कारलोपादयोविहिता स्तत्कारणमन्वेतिपरिग्रहस्यपूर्व-
वचने । श्येनैर्द्वेतिश्वेतान्द्वेव । विश्वस्यन्द्रा अ-
भिवहन् । विश्वस्यन्द्राद्विति विश्वस्यन्द्राः ।

अविक्रमंद्वा ष्म सुचोष्मसंधिषु ॥ ४६ ॥

अविक्रममेवकुर्यात् वक्ता । ष्मसुचोष्मसंधिषुपरि-
ग्रहेक्रियमाणे किमर्थमिदमुच्यते । इहनिष्पिध्वरीः ।

स्वर्पातिरिति च । नतैः रेफस्यचनिवृत्तौ कृतायां पुनर्वि-
 र्जनीयस्यतमेवीष्माणमूष्मणीति नित्यविधिंवाधित्वा-
 जम्भविचानत इतिविभाषाप्राप्तीति । तत्रव्यापत्तिरेवे-
 ष्यतेनविक्रमः । एवमेवार्थं मिदमुच्यते । निष्पिध्वरीस्ते ।
 निःसिध्वरीरितिनिः ऽसिध्वरीः । स्वर्पातायत् । स्वः
 सातेतिस्वःऽसाता । ह्रस्वस्वितिकिं । दिवः पृथिव्यो-
 रित्यत्राप्युपाचरितस्य निवृत्तौकृतायां प्रथमोत्तमवर्गी-
 येस्पर्शेवेति व्यापत्तिरेवस्यात् । अविक्रममिति परिग्रहे-
 विक्रमस्य प्रतिषेधात् । स्यान्मतं अव्यापत्तिः कस्त्व-
 पक्षेषुवृत्तिरिति उक्तत्वान्नभविष्यतीति । तच्चन प-
 रिगृहादन्यत्रसावकाशात्तस्य ।

समानकालावसमानकारणा व-
 नंतरीवायदिसंनिगच्छतः । प-
 दस्यदोषावयहेत्वसंग्रहेनियुक्त-
 माष्यार्थान्यतरेणलुप्यते ॥ ४७ ॥

समानकालौ एककालौ असमानकारणौ नानानिमि-
 त्तौ अनंतरीवा अव्यवहितौनिमित्ताद्यवहितौ वा यत्रसं-
 निगच्छतः संनिहितौभवतः । पदस्यदोषौ विकारौ-
 कार्यौवित्यर्थः । अथास्यामवस्थायां हेत्वसंग्रहेवज्जक्रमेण
 निमित्तापरिग्रहेसति । नियुक्तंनियोगतः आर्षीं संहि-
 ताअन्यतरेणवचनेन लुप्यते । पूर्वेषूपरेणवा । प्रण-
 वृत्यत्रप्रनिमित्तंयत्वंउदात्तंनिमित्तं अनुदात्तस्यस्वरित-

त्वंचोत्तरेण सह प्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते । न हूं दो ।
व्यवहितेश क्रएणं इत्यत्र रेफनि मितं शात्व मुदात्तनिमित्त
मनुदात्तस्य स्वरितत्वं तदुत्तरेण प्रत्यादाने क्रियमाणे च-
लुप्यते एनं पीपयत् ।

मकारलोपे विकृतस्वरोपधे तृती- यभावे प्रथमस्य च ध्रुवं ॥ ४८ ॥

मकारलोपे विकृतस्वरोपधे सति प्रथमस्य तृतीयभा-
वे च । बहुक्रमे चा क्रियमाणे ध्रुवमार्घी लुप्यते । एरि-
णांति । इत्यत्र चैकादेशनिमित्तं शात्वं मुदात्तत्वं च तदुत्त-
रेण प्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते ईरिणांति । प्रथम-
स्य तृतीयभावे । इन्द्रस्य विष्टुविहेत्यत्र पकारस्य परनि-
मित्तं तृतीयत्वं तत्पूर्वेण तु वचनेन लुप्यते इन्द्रस्य विष्टुविहभ
गो अन्धः ।

विपर्ययो वेतरथाभ्युपेयुषां ॥ ४९ ॥

अथवा बहुक्रमादुत्तेपि प्रथमस्य तृतीयभावे विपर्ययः ।
आस्यविपर्ययः । लोप इति प्रकृतं अलोपस्तस्य विपर्ययः ।
इतरथाभ्युपेयुषां । कथं । तच्चादन्यमवसाने तृतीयंगा-
र्ग्यस्पर्शमिति गार्ग्यमतं येभ्युपमकृति । तेषां इन्द्रस्य विष्टुप्

अथोभयेषा मनुनासिकोदये ॥ ५० ॥

अथाप्यार्घी लुप्यत एव । अनुनासिकोदये प्रथमे-
ति उभयेषां गार्ग्यमतं येभ्युपमकृति ये च शाकटायन-

मत मभ्युपगच्छति । त्रिककुम्भिवर्तदित्यत्रपकारस्यपरनि-
मित्तमत्वं तत्पूर्वेणसहवचनेनलुप्यते । सप्रवर्गेत्रिककुम्भः ।

अथोनते नोपहिते नुनाक्किक्के ॥५१॥

अथोनते नोपहिते अनुनासिकेसति परेणसह-
बहुक्रमेणक्रियमाणे आर्षीं लुप्यते । मोषणद्व-
त्यवषत्विनिमित्तंणत्वं तदुत्तरेणसहप्रत्यादासेक्रियमाणे
लुप्यते । नः परापरा ।

तथाक्षरस्य क्रमएकपातिनः ॥५२॥

अक्षरस्यक्रमः द्विवचनंबहुक्रमे षक्रियमाणेउभयोर्व-
चनयोरुल्लुप्यते एकाक्षरस्यपदस्य । मुञ्चतावि । व्यङ्गः ।

**नचात्रपूर्वःस्वरितेनसंहितां ल-
भेततस्मिन्ननियतस्वरोदये ॥५३॥**

अत्रएकपातिनः क्रमे तस्मादेकपातिनः पूर्वस्वरः
स्वरितेनसंहितां नलभते । तस्मिन्ननियतस्वरोदयेसति ।
ईसिनि । न्यःत्रिणं ।

**यदाचगच्छत्यनुदात्तमक्षरं व-
शंपदादेरुदयस्यतेनच ॥ ५४ ॥**

यदाच अनुदात्तमक्षरं उदात्तस्वपदादे वशंगच्छ-
ति । स्वरितंच । उदात्तवत्येकीभावाउदात्तं सं-
ध्यक्षरमिति तेनोदात्तेनैकीभावे तदाबहुक्रमेणक्रि-

यमाद्ये भ्रुवमार्गौ लुप्यते । आतेष्वद्वयवत्ते इत्यनु-
दात्तस्य अवद्वयुत्तरेणैकादेशे उदात्तत्वम् । तत्पू-
र्वेणसहवचने लुप्यते । आते । त्वांसोमपवमानं स्वाध्यो-
न्वित्यत्र स्वाध्योद्धृतिस्वरितस्योदात्तवत्येकीभाव इत्यु-
त्तरेणैकादेशे उदात्तत्वं तत्पूर्वेणसहपठने लुप्यते । प्र-
थमानंस्वा ध्यायोनु ।

उदात्तपूर्वनियतस्वरोदये परी- विलोपोनियतोयदावरः ॥ ५५ ॥

उदात्तपूर्वएकादेशे नियतस्वरोदयेसति परस्पर-
णसह वचनेद्वयर्थः । आर्ष्याविलोपोभवतीत्यनिय-
तो यदावरः यतउदात्तः यदापरीभवत्यनुदात्तश्चपू-
र्वः तदायवरः पूर्वेणसहवचनेद्वयर्थः । आर्ष्याविलो-
पो भवति । यद्येवंपूर्वस्यायं शेषः । इहकस्मादुच्यते ।
उदात्तपूर्वेणैकादेशे इकारयोश्चप्रश्लिष एवमादौ शाक-
लविधाने पूर्वणापिसहवचने आर्ष्याविलोपोभवति । इ-
तिस्थ्यापनार्थंच उदात्तपूर्व । एन्द्रसानसिमित्यत्र आका-
रेणमहैकदेशनिमित्तमिकारस्योदात्तत्वं तस्यपरेणसह
प्रत्यादानेविलोपः । इन्द्रसानमिं । शाकलविधानस्यो-
दाहरणं तथातेवंत्वित्यत्रतेद्वयुदात्तस्या वत्वित्यनुदात्तेन-
सहैकादेशनिमित्तं स्वरितत्वं तस्यपूर्वेणसहवचने वि-
लोपः । भ्रुवंतुतेद्वयनियतो यदावरइत्येतस्य पूर्वसूत्रेनि-
दिष्टमेवोदाहरणं ।

स्वरैकदेशंस्वरितस्यचोत्तरं यदा-

निहन्यादनिमित्तमक्षरं ॥ ५६ ॥

स्वरितस्वरस्योत्तरमनुदात्तमेकदेशं त्वदात्तस्वरितपरं
संतंनिहन्यात्स्वरः । आख्यो २ रसमिति । तदक्षरं-
यदापूर्वेण सहअनिमित्तं ब्रूयात् । आर्षीं लुप्यते । सो-
तारआख्योः ।

उदात्तपूर्वोप्यनुदात्तसंगमो य- दास्वरौ द्वौ लभते पिवावहन् ॥ ५७ ॥

उदात्तपूर्वः स्वरितः प्रपूर्वोपि अनुदात्तानामक्षरा-
णां समवायः यदा द्वौ लभते अपिवाहन् स्वरांस्तदाव-
हक्रमे अक्रियमाणे आर्षीं लुप्यते । उत देवाअव-
हितमित्यत्र देवाइत्यनुदात्तसंगमस्य पूर्वनिमित्तमाद्यस्य
स्वरितत्वं तदुत्तरैण सहप्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते ।
तथा परनिमित्तमंतस्यानुदात्तत्वं । तत्पूर्वेण सहवच-
ने लुप्यते । उत देवाः । देवाअवहितं । स्वरव-
ह्रत्वे पुढपुरुषुजायदित्यत्र पूर्वापाये स्वरितो लुप्यते । स्व-
रितापाये प्रचयाः । पुरुषुजायत् । उत्तरापाये आ-
नुदात्तः । पुढपुरुषुजा । स्वरितपूर्वः । वदताव-
दङ्गाः । इत्यत्र पूर्वापाये प्रचयस्वरौ लुप्येते । वाचं वद-
तेत्यत्र उत्तरापाये अनुदात्तः । यथावहक्रमे अक्रियमाणे स
मानकालावसमानकारणावित्येवमादिभिर्विहितेषु आ-
र्षीं लुप्यते । तस्माद्वहक्रममिच्छंत्येके आचार्याः ।

यथा प्रकृते स्वरवर्णसंहिते तथो-

स्तयोरक्षरवर्णयोस्तथा । अद-
र्शनेनार्थविलोपउच्यते क्रमेष्वा-
नार्थब्रुवतेपरेस्वरं ॥ ५८ ॥

यथा येनप्रकारेण प्रकृप्तेविहितेस्वरसंहितावर्णसंहि-
तास्तयोरक्षरवर्णयो रक्षरस्यस्वरस्य संहिता । वर्णानां च
संहिता वर्णसंहिता । तयोः स्वरवर्णसंहितयोरदर्शनेन सति
उच्यते अनार्थविलोपः । नार्थविलोपः अनार्थविलोपः ।
आर्षीविलोपइत्यर्थः । कोस्यविग्रहः । विलोपः विनाशः
तस्मात्भावोऽविलोपः । आर्षीविलोपः आर्षीविलो-
पः । नार्थविलोपः अनार्थविलोपः । प्रणइत्यस्मिन्व-
चने णत्वस्वरितयोर्दर्शनादपि अनार्थलोपोभवतीति-
यद्यपि णत्वस्वरितौ तत्रदृष्टौ । नद्वंदो । द्वंदोमहे । इ-
त्यत्रद्वंदोइत्येतस्य प्रचयस्वरस्य अभावात् लोपएव ।
नैषदोषः । क्रमेषुक्षपरे आचार्याःस्वरमनार्थब्रुवते ।

अदृष्टमार्थीयदिदृश्यतेक्रमे वि-
लोपमेवं ब्रुवतेपरेतथा । सका-
रणान्यार्थविलोपविक्रमः क्रमे-
णयुक्तोपिबह्वनिसंदधत् ॥ ५९ ॥

यद्यप्यन्यतरस्मिन्वचने आर्षीदृश्यते पुनरदृष्टसंहि-
तायां यदिक्रमेदृश्यते एवमस्यामवस्थाया मपरे आ-
चार्याविलोपं मन्यन्ते । कश्चादसतः प्रादुर्भावात् । न-

इंदो । तथाकर्ण । यथा समानकालावसमानकारणा-
विति विहितेषु सक्रमः कःषार्ण्यविलोपविक्रमः आर्ष्य-
विलोपहेतुःक्रमेणयुक्तः तंषलोपंप्रतिकारणनिमित्तानि
बह्वन्यपिपदानि संदधत्पठति । इमंमेगंगेयसुनेसरस्व-
तियुतद्रिस्तोमं ।

पदंपदांतश्चयदानगच्छतिस्वरा
वसानंसतुयोत्तयुज्यते । तदानु-
रूपंलभतेनिराकृतं नचेन्निरा-
होपनिवृत्यतत्पदं ॥ ६० ॥

पदं यदास्वरं नगच्छति पदांतश्च यदावसानं नग-
च्छति तदानुरूपंलभते । निराकृतंविस्मृतमन्येनकेन-
चिदाह्लादितमित्यर्थः । पदकाले स्वरकृतंवर्णकृतं चोभयं-
रूपमिति । अस्यामवस्थाया सआर्षीविलोपेन यस्त्वव-
युज्यते क्रमकःयत्तपनिवृत्य तत्पदेनचेन्नवीति । स्वरकृ-
तं । तेवदन् । तद्वतिते । अथपरिग्रहादृते उदात्तकृतंरूपं
नलभते । वर्णकृतं । नूत्वा । न्वितिनु । अथऋष्यकृतं
रूपंलभते ।

स्थितस्थितोपस्थितयोश्चदृश्यते
पदंयथावद्वायवदूध्युपस्थिते ।
क्वचित्स्थितौचैवमतोधिशाक-
लाः क्रमेस्थितोपस्थितमाचरं-

त्युत ॥ ६१ ॥

यदुक्तमधस्तात् स्थितोपस्थितानां मन्यते एनंपद-
प्रदर्शनमाचरन्तीति तत्प्रव्ययवत् । अन्यूनवदित्य-
र्थः । आरैक्पंथां । आरैगिति । एवमुपस्थितेसति-
पदांतस्य पददृष्टं स्वरितत्वं तन्ननदृश्यतेतस्माद्यव-
दित्युच्यते । तथामोषूणा इत्यत्रोपस्थित्युक्ते ऋस्वांतं
नदृश्यते । क्वचित्स्थितावप्येवं यथोपस्थिते तथाव्य-
यवदृश्यते । प्रातःसोमं । प्रातरित्यत्रपदेदृष्टोरेफःस-
नदृश्यते । अतोप्यच्चाद्धेतोःशाकलाःक्रमेवर्तमानेस्थि-
तोपस्थितमेवाचरन्ति । आरैगित्यरैक् । स्वितिमु । प्रा-
तरितिप्रातः ।

क्रमेणसर्वाणिपदानिनिब्रुवन्नि- तिस्मरन्ति ॥ ६२ ॥

क्रमेणक्रमं ब्रूयात्क्रमकःसर्वाणि पदान्येकैकंपदंनिब्रु-
यन् । द्विक्रमेवहुक्रमेवा इतिस्मरन्ति । एवमिच्छंत्येके-
षाचार्याः । कस्यहेतोः एवंमुखतरमाषां अविलो-
पोभवतीति । आमंदं । एत्या । मंदमावरेण्यं ।
मंदमितिमंदं । आवरेण्यं । एत्या । एवंसर्वत्र ।

आचरितंतु नोत्क्रमेत् । क्रमस्य
वर्तमस्मृतिसंभवौ ब्रुवन् समा-
धिमस्यान्वितराणि कीर्त्तयेत् ॥६३॥

पार्षदं यदाचरन्ति पूर्वशास्त्रविहितं । क्रमोद्देश्या-
मभिक्रम्येत्येवमादिषु तुनोत्क्रमेत् । नान्यथाकुर्यादि-
त्यर्थः । क्रमस्यवत्तमं दृतं श्रुतिसंभवौ हेतूब्रुवन्वक्ता स्मृति-
शास्त्रे दर्शनादिसंभवसुपपत्तिरित्यनर्थान्तरं । अस्यक्र-
मस्य समाधिसंपदमन्वितराणि । अनुगम्य अनुलक्ष्य च
द्वतराणिकतराणि क्रमहेतौ शासनानि कौर्त्तयेत् ।
किञ्चुक्तं भवति । पूर्वस्मिन्क्रमशास्त्रे यासंपदुक्ता तस्या-
अविरोधेन हेतूक्तानिकुर्यादित्यर्थः । अग्निमीले । ईले-
पुरोहितं । हेतौपरिगृह्यमाणे अत्रापि विक्रमः प्राप्नोति-
अदृष्टमाषां यथादृश्यतेक्रमद्वत्यपरे वर्णयन्ति । समा-
धिमस्यान्वितराणि कौर्त्तयेत् । अस्यक्रमस्य समाधिमा-
त्रमितराणि क्रमहेतौशासनानि कौर्त्तयेत् । किञ्चुक्तं भ-
वति । पूर्वस्मिन्क्रमशास्त्रे यासंपदुक्ता तस्या अविरोधे-
न हेतावुक्तानि कुर्यादित्यर्थः । यथा अदृष्टवर्णेप्रथमे प्रद-
र्शनं यथा चप्लुतादिप्रभृतीनीत्येवमादीनि ।

यथोपदिष्टंक्रमशास्त्रमादितः पु-
नःपृथक्त्वैर्विविधैर्नसाधुवत् ॥६४॥

यथोपदिष्टंक्रमशास्त्रं आदित स्तदेवसाधुरभ्येतव्यः ।
पुनः पृथक्त्वैर्विविधै र्यदुक्तं तत्रसाधुवद्विद्यात् । किं-
कारणं । सर्वथाभिक्रमेकिं यमाणे स्वस्वंपक्षांतरमाश्रित्य
संहितायाअविलोप इत्युच्यते ।

इतिप्रवाभव्यउवाचचक्रमं क-

मप्रवक्ताप्रथमंशशंसच ॥ ६५ ॥

द्वयैवंवाभव्यः । वभ्रुपुत्रः भगवान्पंचालः क्रमस्य-
प्रवक्ताशिषोभरः क॑ मंप्रथमं प्रोवाच । प्रशंशसच । हि-
ताय । कथंज्ञायते हितायेति । प्रथममधिगम्य क॑ मकाः
कृतसंक॑ माद्व मार्गमाक॑ मंतःसुखमाक्रमंते । संशयदु-
र्गाणिक॑ मंते । भवतिचात्रलोकः । क॑ माभिगमभिन्ना-
नि दुर्गाणिसुमहांत्यपि । विलीयंतेक॑ भिन्नानि तमां-
सीवनिशात्ययेद्वति ।

क्रमेणनार्थः पदसंहिताविदः पु-
राप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः । अ-
कृत्स्नसिद्धश्चनचान्यसाधकोन-
चोदयापायकरो नचश्रुतः ॥ ६६ ॥

योयं विहितोविधिः क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्येति तेनना-
र्थः । कस्यहेतोः पदसंहिताविदः पदानिविदुषः संहिता
चोत्तरकालं क्रमविधिरारभ्यते पुरा प्रसिद्धाश्रयपूर्वसि-
द्धिभिः हेतौतृतीया । पुराऽप्रसिद्धः । एवंचास्य क॑ मस्य
पदसंहिता पूर्वमप्रसिद्धेः । आश्रयपूर्वसिद्धिः । पदसंहितं
क्रमस्याश्रय स्तत्पूर्विका स्यात्सिद्धयो भवंति । पुराचेन्न-
विधीयते । नचान्यतो विधीयते । तस्मात्पदसंहिता
दनन्त्योयं क्रमोभवति । अविशेषेहि विशेषारंभोनर्थकः ।
अकृत्स्नसिद्धश्च । नकृत्स्नसिद्धः क्रमोयद्यपिचास्यविशे-
षाः संति संहिताया अविलोपार्थः पदसंहिताश्रयत्वात् ।

अकृत्स्नसिद्धइत्युच्यते । नचान्यसाधकइति नायंक्रमः
 अन्यशास्त्राश्रयाद्विशेषान् साधयति । अकृत्स्नमिहस्य स्या-
 न्यसाधनं नविद्यते । नचोदयापायकरइति । नचा-
 यंक्रमो अध्येतुरभ्युदयकरः । नचोपायकरः । नचश्रुतः ।
 नचायंक्रमोष्टानां ब्राह्मणपथानां मन्यतमस्मिन् ब्राह्म-
 णपथेश्रूयते । यथाऋषिर्हृदो दैवतयुक्तः स्वाध्याययज्ञ-
 कर्मसु संहिताविधिः यथाचनामाख्यातोपसर्गनिपाताः
 पदमितिपदविधिः एभिः कारणैः क्रमेणानर्थ इत्युच्य-
 ते । भवतिचात्रश्लोकः । यदिविषयगतो नान्यज्जनय-
 तिगुणान् कृत्स्नंखलुसमभिकालंपर्षदिदिवंदेदिति ।

**असिध्यतःसिद्धि विपर्ययोयदि
 प्रसिध्यतोसिद्धिविपर्ययस्तथा॥६७॥**

यदुक्तं पदसंहितापूर्वीयं क्रमो न सिध्यति तस्माद-
 स्यप्रसिद्धि विपर्ययइति । तन्नास्ति कस्यहेतोः । प्रसिद्ध-
 तः असिद्धत्वस्य विपर्ययस्तथाभविष्यति । प्रसिद्धं हि प-
 दसंहितामाश्रित्य यद्ययं क्रमोवर्तते ततः प्रसिद्धएव ।
 अन्यस्यायं पदसंहिताक्रमोभवतीति प्रतिज्ञापूर्वोक्ता ।
 एकदेशं हि साधयत्येकदेशी ।

**सहापवादिषुच सत्सुनः क्रमः
 प्रदेशशास्त्रेषु भवत्यनर्थकः ॥६८॥**

अपवादनिर्देत्यर्थः । सहापवादिषु प्रदेशशास्त्रेषु स-
 त्सु यैः अर्थाः प्रदिश्यन्ते तानिप्रदेशशास्त्राण्यथासां-

स्थयोग शास्त्राणां । तेष्वपि अन्यस्मिन्नव्यस्यापवादो
दृश्यते । तेषुशास्त्रेषु सत्सु विद्यमानेष्वित्यर्थः । नार्थ-
क्रमोन्वयको भवितुमर्हति ।

विपर्ययाच्छास्त्रसमाधिदर्शना
त्पुराप्रसिद्धे उभयोरनाश्रयात् ।
समभ्युपेयाद्वहुभिश्चसाधुभिः शु-
तेश्चसन्मानकरः क्रमोर्थवान्॥६६॥

विपर्ययादिति क्रमेणार्थः पदसंहिताविद इत्यु-
क्ताप्रसिध्यतः असिद्धिविपर्ययस्तथेत्युक्तं सविपर्ययः ।
असिद्धा अपिभावाः सिद्धानाश्चित्यसिद्धा भवन्ति । शास्त्र-
समाधिदर्शनाच्चायंक्रमोर्थवान्भवति । शास्त्रसमाधि द-
र्शनादितिक्रमशास्त्रेहि अनेकविधिविशेषाः संहिता-
पदादिपदांतानुग्रहार्थाविधौयन्ते । यथैवानवसानीया-
नीति निमित्तसंशयानीत्येवमादयः । पुराप्रसिद्धेश्चायं
क्रमोर्थवा भवति । पुराप्रसिद्धेरिति कथंहिनामपुरा
अप्रसिद्धः सन् अनवसानीयादीन् विशेषानारभेत् । उ-
भयोरनाश्रयात् । उभेअपिपदसंहिते अवाश्चित्यक्रमो
वर्तते तस्मादप्यर्थवान् क्रमः कथमनाश्रयादित्युच्यते ।
व्यतिरिक्तेहि पदसंहिते । विशेषारंभश्च क्रमशास्त्रेदृ-
श्यते । यथैवावगृह्णाणां परिग्रहणं समभ्युपेयाद्वहुभि-
श्चसाधुभिः पूर्वाचार्यैः समभ्युपगमनाच्चायं क्रमोर्थ-
वान् भवितुमर्हति । कथंहिनामानर्थकं संतंभवः सा-

धवः परिरुद्धीयुः । श्रुतेश्च सम्मानकरः क्रमोर्थवान् ।
 श्रुतेश्चायं दृष्टः क्रमः । द्वैपदानंगिरसः प्रोचुः । त्रि-
 पदेनवालखिल्या इत्येभिः कारयौ रयंक्रमोर्थवान् भ-
 वति । भवतिचात्रसिद्ध्यर्थं । श्रुतितश्चलक्षितोनुमितश्चवि-
 विधैर्गुणैर्विशेषैर्वितत्या संधिनयातिच पदविषये पु-
 नरपिच विवृतिमुचितां न जहाति ।

ऋतेनचद्वैपदसंहितास्वरौ प्र-
 सिध्यतः पारणकर्मचोत्तमं कृ-
 मात् ॥ ७० ॥

इतश्चायंक्रमोर्थवान् भवति । क्रमाद्वैपदसंहिता
 चद्वैपदस्वरश्च नसिध्यति । द्वैपदेहिसिद्धे उत्तरारंभः श-
 क्यतेकर्तुं । पादार्द्धचंष्टवसूक्तसिद्ध्यर्थं । पारणकर्मचोत्त-
 ममिति भगवतापंचालिनस्थापितानां पारायणकर्मणां
 क्रमपारायणसूक्तमं परंपरयामहिम्नाच । भवति चात्र-
 श्लोकः । प्रगाथेपुनरादानं दृष्ट्वायज्ञविधौमुनिः । अ-
 र्थवतंक्रमं ब्रूयाद्देवतायाश्चशास्त्रतः । क्रमोर्थवान् भवति ।

अतोप्यृग्यजुषांचवृंहणं पदैःस्व-
 रैश्चाध्ययनं त्रिभिः ॥ ७१ ॥

अतोपि अच्चादपिहेतोः क्रमोर्थवान् भवति । क्रमात्
 ऋचांयजुषांच धारणंक्रियते द्वैपदेन । यथापदाध्यये-
 नचोदात्तानुदात्तस्वरितैः ऋग्यजुषांधारणंक्रियते तथा-
 ध्ययनंत्रिभि रन्योन्यं वर्त्तते । संहितापदक्रमै स्तुत्याचचा-

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गोरक्षा	०	४	०
शुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	२	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	६	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	५	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिद्दुर्लभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये अपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्व खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च २) देयः । अन्यैर्ग्रा-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययञ्च २) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

रु० भा०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि १३	१२	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ८	८	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ३	३	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्वरूपाख्यानाम्)	४	०
न्यावलीलावती (यन्त्रस्था)	०	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

खांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 79.

महर्षिशीनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उग्वटकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीपण्डितयुगलकिशोरपाठकानेवासिना श्रीहिन्दुकाखेज मध्यवर्ति श्रीरघवीरपाठशाखा-
यां वेदशास्त्राध्यापकेन श्रीसत्यवर्धनप्रभुदत्त शर्मायां संशील्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRÂTISÂKHYA
OF THE RIG VEDA,
WITH THE COMMENTARY OF UVVATA.

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT

YUGALAKIŚORA VYÂSA,
And His Esteemed Pupil Pandit

PRABHUDATTA ŚARMÂ,

PROFESSOR OF VEDA, CENTRAL HINDU COLLEGE, BENARES.

Fasciculus IV.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1903.

यं क्रमोर्थवान् भवति । भवतिचावश्लोकः । शरदु-
ज्वलो वितिमिरो विभाति भगवान्यथांशुमान् । सत्य-
वचनचित्तमः क्रमकः क्रमतेहि संशयांस्तमस्तथात्म-
वान् इति ।

इति श्रीपार्षदव्याख्याया मानंद-
पुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव्वटकते
प्रातिशाख्यभाष्ये क्रमहेतुक-
मंकादशं पटलम् ।

ऊष्मांतस्थसोष्मचकारवर्गा नां-
तं यांत्यन्यत्र विसर्जनीया-
त् ॥ १ ॥

ऊष्माणश्च अंतस्थाश्चकारश्च सोष्माणश्च च-
कारवर्गद्वयेते सप्तविंशतिवर्गाः पदांतं नगच्छन्ति ।
किमविशेषणनेत्याह । विसर्जनीयं वर्जयित्वा । वि-
सर्जनीयस्तु ऊष्मसुमध्येतिष्ठति तथापि पदांतंनगच्छ-
ति । अग्निः । वायुः । परिशेषादन्येगच्छन्ति । तानुदा-
हरिष्यामः । एव । तथा । न्युभ्यः । अति । देवी । व-
सु । बाहू । अग्ने । वायो । वै । तौ । वाक् । अर्वाङ् ।
विट् । वृषण्वान् । यत् । देवान् । त्रिष्टुप् । इन्द्रम् ।

ऋकारलकारौ परमर्धमूष्मणां

नार्दितकारादवरेच सप्त ॥ २ ॥

कृकारः लृकारः ऊष्मणां चोत्तरभागे विसर्जनौयादि-
कथ्यते । तकाराच्च पूर्वभक्तकारादयः सप्त । एते त्रयोद-
शवर्णाः पदादिं न गच्छन्ति । पारिशेष्यानुदाहरिष्यामः ।
अथ । आत् । कृत् । इदं । ईषत् । उत । ऊष्मः । ए-
षः । ओष्मधीः । ऐत् । औष्मन् । कः । खनमानः । गंगे ।
हृतं । चित्रं । छाया । जगत् । तं । प्रवृत्त्या । देव । ध-
नं । नु । परि । फलिनीः । वलं । भयं । मम । या ।
रत्नं । लक्ष्मीः । वायुः । हरिष्या । अतं । षट् । सः ।

नाम्योन्येन मध्यमाः स्पर्शवर्गाः संयुज्यन्ते ॥ ३ ॥

मध्यमाये त्वयस्पर्शवर्गा स्तोऽन्योन्येन सह न संयुज्यं-
ते । स्ववर्गीयेस्तु संयुज्यन्ते । अग्यैश्च । यज्ञ गौः । ज-
ज्ञरतोरिव । सुष्ठु । दूष्यः । मंडुकः । रश्मिः । अघ्न-
नयत् । इन्द्रो । ग्धेतिग्ध । वज्रः । अन्वर्चति । वज्रं ।
उष्ट्रानां । वर्तनीः । चार्ध्वं । अतोर्चति । स्त्रौति । मध्य-
मादूर्ध्वं । वाक्पतंगाय वीर्यते । अन्यैश्च संयुज्यते ।

न लकारेण रेफः ॥ ४ ॥

लकारेण सह रेफो न संयुज्यते । अर्धम् । अर्ध-
ति । सर्पः । वर्हिः । वर्षः ।

स्पर्शवर्गा न परै रनुत्तमैः ॥ ५ ॥

अनुत्तमैः स्पर्शैः परैर्वेकारो न संयुज्यते । पूर्वैस्तु संयु-
ज्यते । क । ज्वलन्ती । नवग्वाः । अनुत्वं । अनुत्तमैरि-
ति किं । दधिक्वाण्यः । सुतपावू ।

तथातेषांघोषिणः सर्वथोष्मभिः ॥ ६ ॥

तथैवतेषां स्पर्शानां उत्तमादन्येघोषिणः सर्वथाज-
ष्मभिर्न संयुज्यन्ते । अघोषास्तु संयुज्यन्ते । स्वामधुः । श्वो-
तन्ति । स्व । स्पद् । अनुत्तमैरिति किं । यच्छः । पश्चिः ।
विष्णुः । तथातेषामिति कस्मात् । ज्ञयामि । स्वः स्यात् ।
जष्मभिरिति किं । तस्य दर्वतो रं द्यत ।

**नांत्यांतस्थान प्रथमोष्मभिः प्र-
रैः ॥ ७ ॥**

अंत्या अंतस्थाः । प्रथमा चान्तस्था जष्मभिः परैर् न सं-
युज्येत । पूर्वैस्तु संयुज्येते । श्याकाश्वस्य सुम्बतः । स्वा-
हाग्नये वरुणाय । अंत्याप्रथमे इति किं । अदर्शि । व-
नस्यते शतवत्सः ।

नरेफो रेफेण ॥ ८ ॥

रेफो रेफेण सह न संयुज्यते । अन्यैस्तु संयुज्यते । अ-
भावान्नो दाहृतं । अर्थमा ।

नसोष्मणोष्मवान् ॥ ९ ॥

सोष्मणा सह जष्मवान्न संयुज्यते । त्वथेनाभ्यपि हि-
तं । अमद्यात् ।

नस्पर्शै रूष्माप्रथमः परःसन् ॥१०॥

स्पर्शैःसह प्रथमोष्मापरः सन्नसंयुज्यते । पूर्वैस्तुसंयु-
ज्यते । पूर्वाह्ने । अन्धान्धानः । स्पर्शैरितिकिं । बर्हिः ।

नानुत्तमैः सचसोष्माचपूर्वै ॥११॥

अनुत्तमैःस्पर्शैः सचहकारः सोष्माचपूर्वैसंतौ नसं-
युज्येते । उत्तमैस्तु संयुज्येते । ब्रह्म । अह्ना । दृवन्नः
अमध्नात् । दध्ना । गृभ्णामि ।

**नानुत्तमाघोषिणोघोषिभिःसह
स्पर्शैःस्पर्शाः ॥ १२ ॥**

अनुत्तमाघोषिणः स्पर्शाःअघोषैःस्पर्शैः पूर्वैःपरैश्चसह
नसंयुज्यंते । उत्तमास्तुसंयुज्यंते । पलिक्रौः । अमध्नात् ।
अप्रस्ततीमश्विना । परोदाहरणानि । यईङ्स्वयं-
ति । पय्याम ।

नोत्तमाऊष्मभिःपरैः ॥ १३ ॥

उत्तमाःस्पर्शाः ऊष्मभिःपरैःसह नसंयुज्यंते । पूर्वै-
स्तु संयुज्यंते । ब्रह्म । विष्णुःस्र । पृन्निः । उत्तमाइति-
किं । अशु । रण्णी ।

लकारस्पर्शै र्नयकारउत्तरैः ॥१४॥

लकारेणस्पर्शै औत्तरै र्नकारो नयुज्यते । पूर्वैस्तुयु-

अथते । विवाख्यं । दूष्यः । सत्यं । आरध्या । लकारस्पर्श-
रिति किं । इन्द्रवायोः ।

ऊष्माणोन्योन्येनच न ॥ १५ ॥

ऊष्माणोन्योन्येनच सह नसंयुज्यते । स्वैस्तुसंयुज्यते ।
शुनश्श्रेपः । निष्पिध्वरीः । निष्पयी । शास्त्रि ।

चक्रपदेष्विदं ॥ १६ ॥

यदिदमस्मिन्पटले विधानसुक्तंतत्कृत्तुपटमध्येएव-
भवति पदसंधौ नभवतीति । यदुक्तं नान्योन्येन मध्य-
माःस्पर्शवर्गा इतिसंधौ नभवति । चषट्ते । उपमाषड्-
हादा । तथा नलकारेण रेफइतिसंधौनभवति । सुमटं-
शुल्ललामीः । तथानोत्तमाऊष्मभिः परैरिति नभवति ।
देवान्हुवे । दध्यङ्ह । अर्वाङ्कृश्वतमं । दशस्यन्पष्टिं ।
प्रत्यङ्कसविश्वा । शर्मन्स्याम । इदमपिपक्षांतरमिति ।
उदाहरणंभवति ।

**नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्च-
त्वार्याहुः पदजातानिशाब्दाः ॥ १७ ॥**

नाम । आख्यातं । उपसर्गः निपातः इति चत्वारि-
शब्दविदशाब्दाः ।

तन्नामयेनाभिदधाति सत्त्वं ॥ १८ ॥

तन्नामेत्युच्यते येनशब्देनाभिदधाति वक्ता सत्त्वं
द्वैत्यमित्यर्थः अमर्दवद्वय मित्रदेवाः ।

तदाख्यातं येनभावं सधातु ॥१६॥

तदाख्यातमित्युच्यते येनशब्देन सः धातुना अभि-
घातिवक्ता । भावं क्रियामित्यर्थः । इतनुदेशो निशि-
शीतमन्त्रिणः ।

प्राभ्यापरानिदुरनुव्युपापसंपरि-
प्रतिन्यत्यधिसूदवापि । उपस-
र्गाविंशति रर्थवाचकाः सहेत-
राभ्यां ॥ २० ॥

प्र । अभि । आ० परा । निः दुः अनु० वि० उप०
अप । सं । परि । प्रति । नि । अति । अधि । सु । उत् ।
अव । अपि । इत्येतेविंशतिरुपसर्गाः अर्थवाचकाः अ-
र्थवाचिनः सहेतराभ्यां नामाख्याताभ्यां । प्र । प्रयाणे-
जातवेदसः । प्रदेवंदेव्याधिया । अभि । अभिष्टनेते
अद्वित्रः । अभिष्यामरक्षसः । आ । आद्यन्तारं महिस्थिरं ।
मरुद्भिरान आगहि । परा । परावती मातरमन्ववष्ट ।
पराशृणोहितपसा यातुधानान् । निः त्वष्टुर्देवस्य नि-
ष्कृतं । तिरस्चतापाश्वान्निर्गमाणि । दुः । पुराग्नेदु-
रितेभ्यः । दुर्नियंतुः परिप्रीतः । अनु । अनुनुस्त्याद्वह-
क्काभिरुतिभिः तन्वक्वमुक्षानरामनुष्यात् । वि । वि-
राट्संमाट् अपेतवीत । विपाट्कृतुद्वी । उप । यज्ञेयञ्च
उपस्तुता । इन्द्रमग्निं सुपस्तुहि । अस्यप्राणादपानतौ ।
अपेहिमन सस्यते । सं । प्रसम्माजं चर्षणीनां । सम्मा-

ओरवपाष्ट्ये । परि । विदुर्विषायां परिषाव । बाजी-
सन्परिषीयते । प्रति । प्रतियतंचिदेनसः । प्रतिकेतवः
प्रथमाः । नि । अपोनिषिंचन्सुरः पितानः महातंको-
शमुदचानिषिंच । अति । अतिविद्वाविद्युरेण । अति
क्रमिष्टं चुरतं । अधि । ममराष्ट्रस्याधिपत्यं । अभि-
शस्तेरधीहि । सु । सुकृत्सुपाणिः स्ववान् । अश्विना-
श्वपेस्तुहि । उत् । उद्यन्नद्यमित्रमहः । उभेउदेतिसूर्यः ।
अव । अवस्पतरधिवक्ता । अवाधमं विमध्यमं । अपि
यदीगकृत्युशतीरपिष्ठितं । देवादेवामामपिर्वतिपायः ।

इतरेनिपाताः ॥ २१ ॥

इतरेकतरे । नामाख्यातोष सर्गेभ्यो न्येनिपातवेदि-
तव्याः । अत्रस्थान् एतां । उवा । घ । सा । स्यचां ।
आवां । अपां । दूतं । नूनं । शश्वत् । कुचित् । अकृत् ।
अथातः अयम् । अथो । अरिष्टतातये । विष्णोर्नुक्तां ।
अग्यश्चेन्नाभिगच्छति । सहोज्ञाः । ताः स्निग्धं इत्येव-
माद्याः मादयस्वेत्येवमादयः ।

विंशतेरुपसर्गाणामुच्चाएकाक्ष- रामव ॥ २२ ॥

प्र पा । निः दुः वि । सं । नि । सु । उत् । इत्येते
उपसर्गाणां नवसंख्या एकाक्षरा उच्चाउदात्ताइत्यर्थः ।

आद्युदात्तादशैतेषां ॥ २३ ॥

एतेषामुपसर्गाणां दशाद्युदात्तावेदितव्याः । परा ।

अनु । उप । अप । परि । प्रति । अति । अधि । अव ।
 अपि । इत्येते अन्तोदात्तस्त्वभौत्ययं २४ । एतेषामेवोप-
 सर्गाणां मध्ये अभौत्ययं अन्तोदात्तोवेदितव्यः । अभि-
 प्रियाणिपवतेचनोहितः । क्रियावाचकमाख्यातमुपस-
 र्गोविशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकं नास निपातः पादपू-
 रणः षट्त्वर्यावेतौ ।

निपातानामर्थवशान्निपातना-
 दनर्थकानामितरेचसार्थकाः ।
 नेयंतइत्यपि संख्येहवाङ्मये
 मिताक्षरे चाप्यमिताक्षरेचये॥२४॥

इतिश्रीपार्षदव्याख्यायामानंद-
 पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वट-
 कृते प्रातिशाख्यभा-
 ष्येद्वादशपटलं ।

द्वितीयोध्यायः समाप्तः ।

वायुः प्राणः कोष्ठमनुप्रदानं कं-
 ठस्यखेविवृते संवृतेवा । आप-
 द्यते श्वासतां नादतांवा वक्-
 क्रीहायां ॥ १ ॥

THE
OFFICE OF THE
SHERIFF
COUNTY OF
SHERBORN
MASSACHUSETTS

NOTICE
TO THE
CREDITORS
OF THE
ESTATE OF
JAMES
J. JONES
DECEASED

ALL PERSONS
HOLDING
CLAIMS
AGAINST
THE ESTATE
OF THE
DECEASED

ARE HEREBY
NOTICED

THAT THE
CREDITORS
OF THE
ESTATE
OF THE
DECEASED
SHOULD
FILE
THEIR
CLAIMS
WITHIN
THIRTY
DAYS
FROM
THE
DATE
OF
THIS
NOTICE

यद्भूमे शारीरा इहपंचवायवो नानाकर्माणिः प्राणा-
पानव्यानोदानसमानास्तेषां प्राणोहि नाभेरुपरिष्ठाद्या-
प्यास्ये व्याचरति । नाभेरधस्तात् पायुमेद्वयोरपानः ।
प्रसारणाकुंचनो क्षेपणावक्षेपणादि कर्माव्यानः । कर्म-
प्रवृत्तिषु बलमारोपयत्युदानः । सर्वक्रियाणां सुपरमणः
समानः । एवंवाचि वर्त्तमानं प्राणमेकं आचार्यामन्यन्ते ।
उदानमपरे मन्यन्ते । उपरिष्ठान्मुखादग्रे ऊर्ध्वं यो वर्त्त-
ते ऽनिलः । ऊर्ध्वं कर्मक्रियाः सर्वाः प्राणिनां संप्रवर्तयन् । १ ।
नाभ्युरोयशिरोभागं गच्छन्करचरणसंयुतः । कंठतालो-
ष्ठदंतानां सप्रयत्नः समीरितः । २ । ऋक्षदीर्घप्लुतान्व-
र्णां निम्नगन्धान्वुच्चांस्त्वनेकधा । उदात्ताननुदात्तांश्च स्व-
रितान्कंपितानपि ॥ ३ ॥ समान्विकीर्णांश्च तथा संवृता-
न्विष्टतानपि । देहिनामपिविधार्थं तेनोदानः स उच्य-
ते ॥ ४ ॥ एवमुभयथा ऽचार्यावप्रतिपत्तिं दर्शनाच्छौनकेन
भगवता प्राणमन्यमानेन शास्त्रमेव प्रणीतं वायुः प्राणः
कोष्ठमनुप्रदानमिति । येषु न रुदानं मन्यन्ते तेषामिदं
न सिध्यति । उदानाभावे तेषां च सिद्धं । कथं । शारी-
राणां पंचानामपि प्राणइति नामसाधारणं । तस्मात्ते-
षामपि वायुः प्राणः कोष्ठमनुप्रदानमिति सिद्धं । प्रा-
णो वायुः कोष्ठमुदरं । कोष्ठे भवं कोष्ठं अनुप्रदानं । वा-
युमनुप्रदीयते इत्यनुप्रदानं । किंच तत् । श्वासनादो-
भयं केन प्रयत्नेन । किमनुप्रदानं भाष्यते । कठस्य गौ-
वायाः खिगलस्य विलेष्टिद्रे विवृते । विपुले विशाले म-
हति । संवृते संकुचिते संप्रिलष्टे अल्पे वासति आपद्यते
श्वासतां श्वासत्वं । नादतां नादत्वं वा । वत्की-

हायां । ईहाचेष्टा वक्तुरीहावक्त्रोहातस्यांवक्त्रीहायां ।
सवायुः कंठविलेविष्टतेश्वासत्वमापद्यते । संवृतेनादत्वं ।

उभयं वांतरोभौ ॥ २ ॥

उभौ विवृतसंवृतौ चंतराकंठविलेसमे सत्युभयंश्वास-
सनादावापद्येते ।

तावर्णानां प्रकृतयो भवन्ति ॥ ३ ॥

ताःखलुएताः सर्ववर्णानां श्वासनादोभयास्तिष्ठः प्र-
कृतयोभवन्तीति वेदितव्यं । उक्तेष्वस्मिन्नायते केषां-
वर्णानां काप्रकृतिर्भवतीति । तदब्रूमः ।

श्वासो ऽघोषाणां ॥ ४ ॥

अघोषाणां श्वासः प्रकृतिर्भवतीति वेदितव्यं ।

इतरेषांतु नादः ॥ ५ ॥

इतरेषां कतराणां खराणां घोषवतां च नादः-
प्रकृतिर्भवतीति वेदितव्यं ।

**सोष्मोष्मणांघोषिणांश्वासना-
दौ ॥ ६ ॥**

सोष्माणोयेघोषिणः वर्गचतुर्थः । उष्मणांचघोषी
इकारस्तेषां वर्णानामेवश्वासनादौ प्रकृतिर्भवतीति-
वेदितव्यं । श्वासानुप्रदानाअघोषाः । इकारचतुर्था-
उभयानुप्रदानाः । अवशिष्टाःसर्वे नादानुप्रदाना-
प्रकृतिवेदितव्यं

तेषांस्थान प्रतिनादात्तदुक्तं ॥ ७ ॥

तेषां श्वासनादोभयानांस्थानंप्रतियद्वक्तव्यं तदेत-
द्यास्थातं नादःपरोभिनिधानाद् ध्रुवं तत्तत्कालस्था-
नमिति । एवंश्वासादौनि । वीर्यसुप्रदानानि व-
र्णकालस्थानानि भवन्ति । नाधिकानि नन्यूनस्थानानि ।

तद्विशेषकरणं ॥ ८ ॥

तत्रवर्णात्मगुणतत्त्वज्ञाने करणं नामविशेषो वक्ष्यति ।
करणंप्रदानं इत्यनर्थांतरमाहुः ।

स्पृष्टमस्थितं ॥ ९ ॥

स्पृष्टं करणं स्पर्शानां । परिशेषात् तत् अस्थितं वेदि-
तव्यं । अस्थितमिति यत्रवर्णस्थानमाश्रित्यजिह्वान-
संतिष्ठते तदस्थितमित्युच्यते ।

दुस्पृष्टं तु प्राग्घकाराच्चतुर्णां ॥ १० ॥

दुस्पृष्टं ईषत्स्पृष्टमित्यर्थः । हकारात्प्राक्चतुर्णां
वर्णानां यरलवानां ।

स्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्टंस्थितं ॥ ११ ॥

स्वराणां अनुस्वारस्य ऊष्मणां चास्पृष्टंस्थितं वेदि-
तव्यं । यत्रवर्णस्थानमाश्रित्य जिह्वाऽवतिष्ठते तदस्थित-
मित्युच्यते ।

नैकेकांशस्य स्थितमाहु रूष्मणः ॥ १२ ॥

एकेषां चार्थाः कंठ्यस्य ऊष्णयो इकारस्य विसर्ज-
नौयस्य च अस्पृष्टं करणं न मन्यन्ते । स्पृष्टं दुस्पृष्टं वा एव-
मेके । अपरे अकंठ्यस्येति वर्णयन्ति ।

प्रयोक्तुरीहा गुणसंनिपाते व-
र्णीभवन्गुणविशेषयोगात् । ए-
कश्रुतीः कर्मणा प्रोतिवञ्हीः ॥१३॥

प्रयोक्तुर्वक्तुरीहा ईहा एव गुणः ईहा गुणः तेन संनिपाते-
योगे कंठ्यस्य वायोर्वर्णीभवन्निति वर्णत्वमापद्यमानः एकः
सन् कंठ्यः स वायुः गुणविशेषयोगात् गुणा एव विशेषा गु-
णविशेषास्तैर्योगाद्यः कंठ्यवायुर्वेवञ्हीः श्रुतीः बहुरूपाणि-
कर्मणा क्रियया प्राप्नोति । केव गुणविशेषा यैः संयोगाद्व-
र्णानां श्रुतिर्तो विशेषो भवति । अनुप्रदान । संसर्ग
स्थान करण परिमाणास्तैः सह संयोगाद्वर्णानां रू-
पभेदो भवति । वर्गे वर्गे तुल्यस्थानानां तुल्यप्रयत्नानामपि
प्रथमद्वितीयानां अनुप्रदानकृतः श्रुतिविशेषः । कचट-
तपगजडदबा इति । तथा हकारविसर्जनौययोः । संस-
र्गेणेति वक्ष्यति आङ्गर्घोषं घोषवतां मकारमेकेन स्वार-
मनुनासिकानां । सोष्मतां च सोष्मणाम्बुषणामाहुः स-
स्थानेन घोषिणां घोषिण्यैवेति द्वितीयचतुर्थीः ऊष्णसं-
ख्यन्ते । अनुस्वारेण पंचमां । तत्र तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्र-
दानानामपि प्रथमद्वितीयानां तथा द्वितीयचतुर्थीनां
तथा द्वितीयपंचमानां च संसर्गकृतः श्रुतिविशेषः । कच-
टतपखण्डथफ । तथा । गजडदव । तथा । अकठधम ।

तथा । ङञणनमइति । स्थानेनेति तुल्यप्रयत्नानुप्रदानानामपि स्थानकृतः श्रुतिविशेषः । अष्टद्वयकचटतपरलव । इशषस । करणेनेति तुल्यस्थानानुप्रदानानामपि द्विकारजकारयकाराणां करणकृतः श्रुतिविशेषः । परिमाणेनेति तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानयोरपि समानाक्षरयोः परिमाणकृतः श्रुतिविशेषस्तथा अ-
आष्टद्वयकचटतइति । अपिचश्लोकः । अनुप्रदानात्म-
सर्गात्स्थानात्करणविभ्रमात् । जायतेवर्णवैशेष्यं परि-
माणाच्चपंचमादिति ।

एकेवर्णाञ्छाश्वतिका न्नकार्यान्॥१४॥

एकेषाचार्याः अकारादीन्वर्णां छाश्वतिकान् नि-
त्यान्नकार्यान्नकर्त्तव्यान्मन्यन्ते ।

**आहुर्घोषंघोषवतामकारमेके नु-
स्वारमनुनासिकानां ॥ १५ ॥**

घोषवतां वर्णानामकारं घोषमाहुरेकेषाचार्याः ।
किमुक्तंभवति । घोषवत्स्वकारः स्वस्थानादागत्य घोष-
वत्त्वं जनयतीति । गजडदव यरलवइति । तथाते
एवाचार्याः अनुनासिकानां वर्णानामनुस्वारं घोषमा-
हुः । किमुक्तंभवति । अनुस्वारः स्वस्थानादागत्य घो-
षवत्त्वंजनयतीति । ङञणनमइति ।

**सोष्मतांच सोष्मणा मूष्मणा-
हुः सस्थानेन ॥ १६ ॥**

सोष्मणां वर्णानां सोष्मत्वं सस्थानेनोष्मणाच्चाहुः ।
खकारस्य ष्कट्येतेन । छकारस्य शट्येतेन ठकारस्य ष-
ट्येतेन । थकारस्य सट्येतेन । फकारस्य ष्यट्येतेन ।

घोषिणां घोषिणैव ॥ १७ ॥

घोषिणां सोष्मणां घोषिणैवोष्मणा । 'हकारेणेत्यर्थः ।
सोष्मतामाहुः । षभटधमइति ।

अचोत्पन्नां वपरे ऊष्मघोषौ ॥ १८ ॥

अत्रैव सोष्मसु घोषवत्सु चोपपद्येते ऊष्मघोषौ इ-
त्यपरेणाचार्या आहुः । यदुक्तो मकारो घोषवतां घोषवत्वं
जनयतीति । अनुस्वारो नुनासिकानामिति सोष्मणां-
चोष्मासोष्मत्वमिति । तन्न स्पष्टं लक्ष्यते । कस्मात् ।
एवमुच्यमाने सति वर्णानामनित्यत्वं प्रसज्येत । नित्या-
श्ववर्णाः कूटस्थाश्चाविचालिनः ।

शीघ्रतरं सोष्मसु प्राणमेके ॥ १९ ॥

सोष्मसु द्वितीयचतुर्थेषु शीघ्रतरं प्राणमेके आचार्या-
मन्यन्ते । सर्वेषु वर्णेषु स्थानकरणानुप्रदानानि त्रयो गु-
णाः समानाः सोष्मसूष्मागुणोऽधिकः । तत्र गुणवद्भूत्वा
न्मात्राकालेन शैघ्रग्राह्येन शक्यमुच्चारयितुमिति तेषु शी-
घ्रतरं प्राणमन्यन्ते । पदकारेणाप्युक्तम् । प्रथमद्वितीयाः
श्वासानुप्रदाना अघोषा एके अल्पप्राणा अपरे महा-
प्राणा स्तृतीयचतुर्थानादानुप्रदाना घोषवन्त एके अ-
परे महाप्राणा इति । सोष्मसु द्वितीयाप्राणं विदधत्
एतमेवार्थमिति ।

रक्तोवचनो मुखनासिकाभ्यां ॥२०॥

मुखेन नासिकयाच यदुच्यते सरक्तोवेदितव्यः ।
 छञ्जणनमदिति । सचाँइंद्रः । अचाँपस्माँइत् । अभी-
 शुँरिव । नूँः प्रणेवं । किमर्थमिदमुच्यते । ननु रक्तसं-
 ज्ञानुनासिक इत्येवमसिद्धं । सत्यं । नहिसंज्ञाक्रियते
 किंतर्हि । तत्रानुक्तं मुखनासिकावचनत्वं रक्तस्यविधौ-
 यते । एवमर्थमिदमुच्यते ।

एतद्वर्णात्मगुणशास्त्रमाहुः ॥ २१ ॥

एतद्वायुः प्राणइत्येवमादियदनुक्रांतं तत्त्वर्णानां
 आत्मगुणशासनं वेदितव्यं । एतावंतो वर्णात्मगुणाः ।
 श्वासता । नादता । उभयता । स्पृष्टता । दुस्पृष्टता ।
 अस्पृष्टता । कंठबिलस्यविद्यतता । अघोषता । घोषता ।
 सोष्मता । अनुनासिकतेति ।

नपुंसकं यदूष्मांतं तस्य बहुभि-
 धानजः । अनुस्वारो दीर्घपूर्वः

सिष्यन्तेषु पदेषु सः ॥ २२ ॥

नपुंसकलिङ्गं यच्छब्दस्वरूपं ऊष्मांतं तस्य नपुंसक-
 लिङ्गस्य बहुभिधानजः बहुवचनोत्पन्न इत्यर्थः । दीर्घ-
 पूर्वोन्कारजन्यः पदमध्ये अनुस्वारोवेदितव्यः । सि ।
 षि । इत्येवमन्तेषु पदेषु सअनुस्वारोदृष्टव्यः । भासाँ-
 सिवस्ते सूर्योन्मुखः । अक्षुषीव सूक्ष्मं संचरन्ति । आदे-

व्यावृत्तौमहे वांसि । व्यर्थं ह्यंशं ननु हि अवांसि । तपूंषि-
 तस्यै वृत्तिनानि संतु । वपूंषि जाता मिथुनासचेते ।
 आथस्मिन्मनाहवीष्यमौ । किमर्थमनुस्वारस्य दीर्घपू-
 र्वस्य पदमध्ये वक्ष्यमानस्यवहुभिः श्लोकैर्लक्षणं क्रियते ।
 ननुपाठादेव सिद्धं यथान्येषां वर्णानां । सत्यं । किं-
 तुदुरास्माननिवृत्त्यर्थं अनयोः शिष्टापटलयोर्बहुनां वर्णा-
 नां लक्षणं क्रियते । यथासमापाद्यान्युत्तरे षट्पकारे ।
 शुनः शेषो निष्पपो शास्त्रिनिष्पालविक्रमान् । एयेरि-
 त्येकार मकारमाहु रित्येवमादौनि । कथंपुनर्दुरा-
 स्मानप्रसंगः संतिहि । तौर्धौषिताः अलसाः अगुणदो-
 षज्ञाः अन्योन्याध्यापकाः । सर्ववर्णान्यत्वजन यितार
 स्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं आचार्येण शिष्यहितार्थमिदमारब्धं । अ-
 नुस्वारस्य स्थाने तावत् ङकारं जनयति तस्मात् ङका-
 रात्परं ककारमंतःपातं जनयति । हवींषि । सर्पींषि ।
 भासांसि । अवांसौत्येवं तन्निवृत्त्यर्थं मनुस्वारलक्षणं क्रि-
 यते । यद्येवंपदांत्येप्यनुस्वारस्य तद्वृत्तं तुल्यम् । त्वां-
 हत्यदिंद्रार्णसातौ । तांसुतकौर्तिं मघवन् । तस्माद-
 चापि यत्नः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । रेफोष्मणो रुदयथो
 मंकारोनुस्वारमिति विहितमनुस्वारं जानात्यसौ ।
 तत्रपदमध्ये अनुस्वारलक्षणं नास्ति येनानुस्वारं जा-
 नीयात् एवं सति किमर्थं दीर्घपूर्वो गृह्यते । नङ्गस्वपूर्वः ।
 आविंशत्या त्रिंशता । अंसेषुव इत्युभयत्रापि हि ङका-
 रस्य वृत्तं तुल्यं । तत्र तावदाहुः दीर्घस्य यथाव्यक्तङका-
 रश्रुतिर्न तथाङ्गस्वपूर्वस्य । तस्मान्न गृह्यते । अपरेषाहु
 रनुस्वारस्योपधां ङस्वांकेचित्प्राघयंत इव पठन्ति । त-

न्निवृत्त्यर्थं दीर्घपूर्वः परिगृह्यते । एतावानुस्वनुस्वारो दीर्घादित्येवमन्तः ।

सः सासौ सं पदांतेभ्यः पूर्वो-
नाम्युपधस्तथा । यकारोवा व-
कारोवा पुरस्ताच्चेदसंधिजः ॥२३॥

सः । सा । सौ । सं । इत्येतेभ्यः पदांतेभ्यः पूर्वोनुस्वारः
अनाम्युपधः अकाराकारोपधः । तथा । कथं । यथासिध्यं-
तेषु दीर्घपूर्वं एवमिहापि दीर्घपूर्वोवेदितव्यः । असंधि-
जः यकारोवावकारोवा यदितस्मादवर्णात्पूर्वोभवति ।
सः । साह्वांसोदभ्यं । सा । शुश्रुवांसचित् । सौ । विद्वां-
सौ । इत् । दुरः । सं । श्रेथांसदच्चं । वावृध्वांसचित् ।
यकारोवावकारोवा पुरस्ताच्चेदसंधिज इति कस्मात् ।
योयंसं ।

जिघांसन् पांसुरे मांसं पुमांसं
पौंस्यमित्यपि । पदेष्वेवं प्रवा-
देषु ॥ २४ ॥

जिघांसन् । पांसुरे । मांसं । पुमांसं । पौंस्यं । इत्ये-
तेषुच पदप्रवादेष्वनुस्वारः दीर्घपूर्वोवेदितव्यः । द्रुह-
न्निघांसंश्चरसं । यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं । समू-
हमस्यपांसुरे । मांसमेकः पिंशति । येचार्वातोमांसभि-
क्षां । पुमांसं पुत्रमाधेहि । सुषेतदस्यपौंस्यम् । चक्रषेता-
निपौंस्य ।

नामकार उपोत्तमे ॥ २५ ॥

त्रिधांसादीनामुपोत्तमप्रवादे अमकारे सति अनु-
स्वारो दीर्घपूर्वो न भवति । किंतु ऋणपूर्व एव भवति ।
पुंसः पुञ्जोऽतविश्वापुमंरयिं ।

प्रश्लिष्टादभि निहितात् ॥ २६ ॥

प्रश्लिष्टादेर्कीभावात् अभिनिहिताच्च परअनुस्वारः
पदेऋणपूर्वः सन् संहितायां दीर्घपूर्वो भवति । प्रश्लि-
ष्टात् । आभूताच्चः । अभिनिहितात् । भरेष्विंद्रं सुह-
वं हवामहे होसुधं ।

मांसत्वे यां स मित्यपि ॥ २७ ॥

मांसत्वे । अयांसं । इत्येतयोश्चानुस्वारो दीर्घपूर्वो-
वेदितव्यः । मांसत्वेवापृथगे वावधत्ते । अयांसमन्ने सु-
क्षितिं । अयंयोगोऽनर्थकं कथं मांसत्वेति नाथ मनु-
स्वारः । किंतु ह्यादिस्वरस्योत्तरेषां पदेपीति । अनुना-
सिकः स्वरः । अयांसमिति सः सा सौ सं पदांतेभ्य इ-
त्येव सिद्धं । नानर्थकः शाखांतरे किल मांसत्वेसा
नुस्वारं पठन्ति तत्प्रदर्श्यते । यद्येवं मांस्यचम्या इति च
निपातयितव्यं । नैतदस्ति प्रयोजनं त्रिधांसनधांसुरेमां-
स मिति मांसप्रवादेऽस्त्विति । अयांसमित्येतस्य नि-
पातने प्रयोजनं ऋग्यजुर्होमस्य ।

एतावानृचवनुस्वारो दीर्घात् ॥ २८ ॥

नपुंसकं यदूष्मांत मित्येवमादिर्योयमनुस्वारो ऽनु-

क्रांतः एतावानेव ऋक्षपदमध्योदीर्घात्परोवेदितव्यः ।
अत्रैवोदाहृतः ।

द्वुतरथेतरः ॥ २९ ॥

द्वुतरथाक्तयसुक्तादीर्घपूर्वाद्द्विषयात्तन्मन्त्र ऋक्षपद-
मध्यरेफोष्मपरः द्वुतरः कतरः ऋस्वपूर्वांनुस्वारो वेदि-
तव्यः । अंङ् विंशत्या । अं सेषु । अमंदिग्धान्स्वरानिति ।
उक्तः श्लोकायः स्वरपटले । अत्रापि तथैव व्याख्यातव्यः ।

**समापाद्याम्युत्तरेषट्पकारे रा-
धोरथोग्नादिवीजाऋतश्च । अं-
जःपादुः प्रेतिचपूर्वं पद्यावनिंग-
यन् विक्रममेषु कुर्यात् ॥ ३० ॥**

समापाद्यानि षट्पदानि प्रकारे उत्तरे । राधः रध-
ग्नाः दिवः जाः ऋतः इत्येतानि । अंङ् । पा । दुःप्र इ-
त्येतीचपूर्वपद्यौ विक्रममेषु कुर्यात् । अनिंगयन् अः
वग्रहमकुर्वन् विक्रमं कुर्यात् इति । विक्रमं लप्यचारमप-
नीयविसर्जनीयमेषु कुर्यात् । त्वं हिराक्षस्पते । राधः प-
ते । एष ते देवनेतारश्चस्पतिः । रक्षः पतिः । नराशंसो-
ग्नास्पतिर्नः । ग्नाः पतिः । दिक्स्पृष्टिव्योरक पादृणी-
महे । दिवःपृष्ठिव्योः । संजास्पत्यं । जाः पत्यं । तव वा-
यवतस्पते । ऋतः पते । यामर्जजस्याववदोत् । अंङ् ।
पाः २ इव । दुःप्रव्योवहंता । दुःप्रऽपव्यः । पूर्वपद्यौ-
इति किं । इमं संजस्यामुभये चतुस्पते । अंङ् । सामित्य-

वावगृह्णत्वात् मात्राकालो भवतीति । किमिदं समा-
पाद्यमित्यत आह ।

समापाद्यं नाम वदन्ति षट्त्वं त-
थाणत्वं सामवशांश्च संधीन् ।
उपाचारं, लक्षणात् असिद्धमा-
चार्या व्यालिशाकल्पगार्ग्याः ॥ ३१ ॥

समापाद्यं नाम षट्त्वं वदन्ति । तथाणत्वं । च पुनः
सामवशां त्संधीन् । लक्षणात् सिद्धमुपाचार मपि त-
थावदन्ति केते । आचार्या व्यालिशाकल्पगार्ग्याः । सुषु-
मायातं । तदा रभस्वदुर्हणो । मच्चूमच्चूकृणुहि । त्वं-
हिराध्यते ।

ऋस्वामर्द्धस्वरभक्त्या समाप्ता म-
नुस्वारस्योपधामाहु रेके । अनु-
स्वारं तावतैवाधिकं च ऋस्वो-
पधं ॥ ३२ ॥

ऋस्वां अनुस्वारीपधां अर्द्धस्वरभक्त्या असमाप्तां पा-
दमात्रया अर्द्धपादमात्रयावान्युनां आहुरेके आचार्या
अनुस्वारं च तावताकालिनाधिकं ऋस्वोपधं । त्वं रा-
जेंद्रयेव । त्वंहृत्यत् ।

दीर्घपूर्वं तदूनं ॥ ३३ ॥

दीर्घपूर्वमनुस्वारं तथैवाहंस्वरभक्त्या न्यूनमाहुः । दी-
र्घसुपधां तावताधिकां च । गवांशता । तांसुतेकीर्तिम् ।

रेफोस्त्यृकारेच परस्यचाहं पू-
र्वङ्गस्वीयांस्तु नवेतरस्मात् । म-
ध्येसः ॥ ३८ ॥

ऋकारेरेफो विद्यते । परस्यऋकारस्यच पूर्वोर्द्धे रे-
फोविद्यते । ऋस्वीयांस्तु ऋस्वतरः सरेफः । इतरस्माद्-
कारेरेफादल्पतरः । नवाङ्गस्वीयां । समएववा । म-
ध्येसः । सरेफस्तस्यऋवर्णस्यमध्ये द्रष्टव्यः । नादौ ।
नांत्ये । ऋऋ ।

● तस्यैवलकारभावे धातौस्वरः
कल्पयता लृकारः ॥ ३५ ॥

तस्यऋवर्णस्यस्थानेरेफस्यलकारभावे यदासरेफो ल-
कारमापद्यते तदालृकारोभवति स्वरसंज्ञश्च भवति ।
कल्पयतावेवधातौ नान्यत्र । चाक्लृप्रेतेन ऋप्रयोमनु-
ष्याः इत्यवस्वरात्ककारस्य द्विवचनं नभवति । असंयो-
गादित्वात् । पकारस्यच द्वित्वंभवति स्वरोपधत्वात् ।

अनंतस्थं तमनुस्वार माहुः ॥ ३६ ॥

योसौ पुरस्तादविशेषेणानुक्रांतो नुस्वारः एतावाह-
स्वनुस्वारोदीर्घादिति । तमनुस्वारं अनंतस्थपद म-
ध्यवर्तमानमाहुः राचार्याः । किमर्थमिदं सूच्यते । नपुं-
सकं यदूष्मांतमित्येवमाद्यनुक्रमेणैवसिद्धं । सत्यं । किंतु

एतावानृक्षनुस्वारो दीर्घादिति निबन्धमविधिः प्रसज्येत ।
तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते । संतिष्ठान्येपि दीर्घात्पदांताः । त्वा-
हि । त्वांराजनं । तांसुतेकीर्तिं ।

व्यालि नासिक्य मनुनासिकं वा ॥ ३७ ॥

व्यालिराचार्यः सर्वमनुस्वारं नासिकास्थानं मुख-
नासिकास्थानं वा मन्यते । त्वंराजा । त्वांराजनं । अ-
सेषुवः । इवींषि । त्वंराजिन्द्रं । त्वांराजनं । असेषुव-
इवींषि । अनुस्वारस्य पूर्वोक्तमपि नासिकास्थानं मुख-
नासिक्यविधित्सया पुनरुच्यते ।

**संध्यानिसंध्यक्षराण्याहुरेके द्वि-
स्थानतैतेषु तथोभयेषु ॥ ३८ ॥**

संध्यानिसंधितव्यानि संधितानि वा संध्यक्षराण्याहुरे-
के प्राचार्याः । यथाऽन्या म्यक्षराणि स्वयमुत्पन्नानि न-
तथेमानि । कथमेतदध्यवसीयते यतो द्विस्थानता कंठ-
तालुस्थानता । कंठोऽस्थानता च । तथा लक्ष्यते ।
उभयेषु संध्यक्षरेषु कंठतालव्ययोः कंठोऽव्योश्च । एषो-
रेषौ इति । यद्विसंध्यानिसंध्योर्वर्णयोः संधिजानि भवन्ति ।

**संध्येष्वकारोर्ध्वमिकार उत्तरं
युजोरुकार इति शाकटाय-
नः ॥ ३९ ॥**

संध्येषु संध्यक्षरेषु सप्तमुष्पकारः पूर्वार्द्धिभवति । इ-
कारमुत्तरार्द्धं प्रथमतः तीत्ययो भवति । युजोर्द्वितीयश्च-

यथोः उकारसुत्तरार्द्धं भवति एवं शाकट्याचार्यो मन्यते । षड् । ए । अड । ओ अर्द्ध । ऐ । अऊ । औ । इति । यद्येवमेकारैकारयोरोकारौकारयोर्वीकथंश्रुतिविशेषः ।

मात्रासंसर्गादवरेष्ट्यक्षुती ॥ ४० ॥

अवरेष्ट्ये । एषो इत्येते । मात्रासंसर्गात् । मात्रयोः समयोः क्षीरोदकवत् न ज्ञायते क्वावर्णमात्रा क्वेवर्णोवर्णयो रिति तस्मात्तत्र अवरेष्ट्यक्षुतीभवतः । किमिदमष्ट्यक्षुती इति । एषो इत्येतयोरिवर्णोवर्णयोः पृथक्प्रवणं न विद्यते । क्षीरोदकवत्संप्रयुक्तत्वात् । एवंश्रुतिविशेषः । अस्यैवापरायोजना । मात्रासंसर्गादवरेष्ट्यक्षुती । मात्रयोः क्षीरोदकवत्संप्रयुक्तत्वात् न ज्ञायते तस्मादवरे संध्यक्षरे एषो इत्येते पृथक्श्रुती भवतः । ऐषौकाराभ्यामेकारोकारौ पृथक्श्रुयेते इत्यर्थः । एवंश्रुतिविशेषोभवति ।

ऋस्वानुस्वारव्यतिषंगवत्परे ॥ ४१ ॥

परेसंध्यक्षरे ऐषौ इत्येतौ ऋस्वानुस्वारयोर्व्यतिषंगोऽनुक्रातः ऋस्वामर्द्धस्वरभक्त्यासमाप्तामिति तद्व्यतिषंगो वेदितव्यः । ऐषौ क्लिप्तं भवति । यथा तत्र ऋस्वरनुस्वारः प्रादमात्राधिक उपधाचतावतान्बुना । एवमिहापि द्रष्टव्यं । इवर्णोवर्णयोर्भूयसीमात्रा । अक्षणीयसी अवर्णस्य तस्मात्तयोर्वैषम्यान्क्षीरोदकवत्संसर्गोभवति । तस्मात्तयोर्वर्णस्य इवर्णोवर्णयोश्च पृथक्प्रवणं भवति ऐषौ इति ।

शिखीब्रूते नकुलस्त्वर्चमात्रिक-
मिति वापाठः । गतार्थमेतत्
क्षेपकम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्याया मानं-
दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रीवट-
कते प्रातिशाख्यभाष्ये
शिखापटलं त्रयो-
दशम् ।

समुद्दिष्टावर्णगुणाः पुरस्तान्नि-
र्दिष्टानां सांहितो यश्च धर्मः ।
तदायापायव्यथनानि दोषास्ता-
न्व्याख्यास्यामोत्रनिदर्शनाय ॥१॥

पुरस्तान्निर्दिष्टानां वर्णानां वर्णगुणाः समुद्दिष्टाः सां-
हितोयश्चधर्मः समुद्दिष्टोऽनुक्रांतेषु पटलेषु तदाया-
पायव्यथनानि । तेषां वर्णानां आयोऽपायः व्यथन-
मिति । एतेदोषाः प्रादुर्भवन्ति । आयोनामासतोवर्णस्यो-
पजनः । यथाह्वयामीत्यत्र पुरस्तादनुवादः । अपायो-
नामसतोपकार्षः यथा चनयौरित्यत्रयौरित्येतस्य व्य-
थननामसतोव्यथाश्रवणं । यथारथ्यादुत्थनं वकारस्यस-

कारवच्छवसं दोषानुत्तरत्तदर्शनार्थं विस्तरेणासौ च-
मुञ्चेति अनुक्रामंतो व्याख्यास्यामः ।

निरस्तं स्थानकरणापकर्षे ॥ २ ॥

निरस्तं नाम दोषउत्पद्यते स्थानकरणापकर्षेण ।
ननु स्थानकरणापकर्षो नोपपद्यते । कथं । स्थान-
करणाभ्यां हि वर्णोपपत्तयते । नैकदोषः । यथा स्थाना-
करणाभ्यां वर्णोपपत्तये भवति तथा वर्णादपि स्थानक-
रणोपपत्तये भवतः । तस्मात्सदोषः परिहर्तव्यः ।

विहारसंहारयोर्व्यासपीडने ॥ ३ ॥

विहारो विहरणं विस्तारः । संहारः संहरणं । अन्त्य-
याकरणं संकोचनं वा । कस्य स्थानकरणापकर्षो विहारे
व्यासो नाम दोषो जायते । संहारपीडनं च । व्यासो-
ऽविवेकः । पीडनं हिर्भावः तावपि परिहर्तव्यौ ।

ओष्ठाभ्यामवूकतमाह न हृदं ॥ ४ ॥

ओष्ठाभ्यामवूकं । बहुमित्यर्थः । यदा हवत्ता तद्दुष्टं च-
वूकतमित्युच्यते । तदपि वर्ज्यम् ।

मुखेन सुषिरेण शूनं ॥ ५ ॥

सुषिरेण विलंबितेन मुखेन वत्ता यदा हतद्दुष्टं शूनं-
वेदितव्यं ।

संदष्टं तु व्रीडन आह हन्वोः ॥ ६ ॥

अन्योन्येन व्यञ्जनानां विरागः॥१६॥

व्यञ्जनानां अन्योन्येनसह विरागः क्रियते सदाषः
यथा । उपमाषड्हाहेत्यत्र उकारात्परस्य दकारस्यवि-
रागः क्रियते षच्चाट्टभिः ।

लेशेनवावचनं पीडनं वा ॥१७॥

लेशेनवाच्यञ्जनानांवाचनं क्रियते पीडनंवा । लेशेन-
प्रयत्नशैथिल्येन । पीडनमतिप्रयत्नः तावुभौदोषौ सर्वेषुव-
र्जयेत् ॥

**घोषवतामनुनादःपुरस्तात्पदा-
दिस्थानांक्रियतेधारणं वा ॥१८॥**

पदादिस्थानांघोषवतां पुरस्तादनुनादःध्वनिःक्रियते
अथवा तेषांघोषवतां धारणं नामानुपलब्धिः । यथाह-
यामीत्यत्र पुरस्तादधिकःशब्दःक्रियते अथवा तस्यदोष-
स्यपरिहरणार्थं हकारस्यानुपलब्धिःक्रियते । अपरेधा-
रणं द्विर्वचनंमन्यंते । ज्योतिष्कृत् । द्यावा । द्वादश ।

सोष्मोष्मणामनुनादोप्यनादः॥१९॥

सोष्मणामूष्मणामपि पुरस्तात्पदादिस्थानात् अ-
नादोऽशब्दः । अनुनादश्च क्रियते । यथा अभिऽस्थाय ।
द्यायामिव । स्त्रीतंति । स्त्रीति ।

लोमप्रयंच क्षेडनमूष्मणां तु॥२०॥

ऊष्मणांत्व घोषाणांलोमप्रयंचक्षेडनंच दोषौभवतः ।

लोमश्च्यं नामासौ कुमार्चं । स्नेहं नामा(१)धिवोवर्णस्य
सहपोधनिः ।

वर्गेषु जिह्वाप्रथमं चतुर्थं ॥ २१ ॥

पादेषु चतुर्थं वर्गेषु जिह्वाप्रथमं क्रियते सदोषः । जि-
ह्वाप्रथमं नाम विस्तारः ।

ग्रासीमुख्ये ॥ २२ ॥

एतेषां वर्गाणां मुख्ये पादेषु वर्गे ग्रासीनामदोषो भ-
वति । स व्याख्यातः ।

प्रतिहारश्चतुर्थे ॥ २३ ॥

एतेषामेव चतुर्थे वर्गे प्रतिहारनामदोषो भवति च-
तिप्रबलः प्रतिहारः ।

सरेफयोर्मध्यमयोर्निरासः ॥ २४ ॥

सहरेफेण्यश्चेते इति सरेफौ एतेषां चतुर्णां वर्गाणां
योर्मध्यमौ वर्गौ तयोश्चरेफस्य च निरासो नामदोषो-
भवति स व्याख्यातः ।

विक्षेपस्थाने सकले चतुर्थे ॥ २५ ॥

चतुर्थे वर्गे स्थाने सकले सहकलाभिः सकलं कला-
प्रवयवाः क्लेशकरणादयः तेषु करणादिषु स्थाने च वि-
क्षेपो नामदोषो भवति । विक्षेपो अवैशद्यमित्येकोऽर्थः ।

(१) अविवेकः वर्णस्य अस्वरूपो ध्वनिः । पुरस्तादुदाहृत-
मिति वृत्तिः ।

अतिस्पर्शीवर्बरताचरेफे ॥ २६ ॥

दुस्पृष्टोरेफः सातिस्पृश्यते वर्बरताचोच्यते तौदो-
षोरेफस्यवर्जयेत् । वर्बरताप्यसौकुमार्यमेव ।

जिह्वान्ताभ्याञ्चवचनंलकारि ॥ २७ ॥

जिकाग्रेणवक्तव्यः सलकारः यदाजिह्वायाः अंता-
याभ्यामुच्यते तदासदोषोभवति । पूर्वोक्तौचातिस्पर्श-
वर्बरौत्रयोदोषालकारस्यभवन्ति तान्वर्जयेन्मेधावी ।

श्वासोऽघोषनिभतावाहकारे ॥ २८ ॥

श्वासोवाअधिकः अघोषसदृशत्वं च हकारस्यदो-
षोलक्षयेत् ।

निरासोऽन्येषूष्मसुपीडनं वा ॥ २९ ॥

येन्येहकारा दूष्माणस्तेषु शकारादिषुनिरासः पी-
डनंवेतिद्वौदोषौभवत स्तौव्याख्यातौ ।

स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुर्दीर्घा-

न्निरस्तंतु विसर्जनीयं ॥ ३० ॥

दीर्घात्स्वरात्परं विसर्जनीयं पूर्वस्यसस्थानं निरस्त-
माहुः उक्तः सदोषः । रथीः । वधुः । अग्नेः । वायोः ।
दीर्घादिति किं उच्यते । ननुऋखादपिविसर्जनीयः
पूर्वसस्थानएवस्यते । अग्निः वायुः इति । यदपिअवयं
तुल्यं ततोप्याचार्येण दीर्घग्रहणं कृतं तस्माद्दीर्घादेव-
पूर्वसस्थानत्वं भवतीति नऋखादपिभवतीति संतव्यं ।

अपरेपुनरन्यथावर्णयन्ति अन्यस्थानेदीर्घात्स्वरात्परो वि-
सर्जनौयोदेवे रपि नशक्यते उच्चारयितुमिति विधिं वर्ण-
यन्ति । दीर्घात्स्वरात्परं पूर्वसंस्थानमाहुराचार्या इच्छं-
तीत्यर्थः । तस्मिन्नपिपक्षे दीर्घग्रहणमनर्थकं ऋक्षादपि-
तथैवेच्छन्ति । एवंतर्हि परस्वयोगस्यार्थे दीर्घग्रहणं वृ-
त्तवशेनेहपठितं द्रष्टव्यं । स्वरात्परं पूर्वसंस्थानमाहुर्नि-
रस्तं विसर्जनीयमस्मिन्योगे सत्युभयोरपिपक्षयोः अग्निः
वायुः रथीः वधूः इतिसर्वसिद्धंभवति । किं पुनरव्युक्तं ।
उभयं । कथं । शास्त्रांतरेविधिर्दृश्यते । कंठ्यस्थानौ
हकारविसर्जनीयौ उभयस्वरादिसंस्थानोविसर्जनी-
यइति तेषां विसर्जनीयः पूर्वसंस्थानो भवतीति । त-
स्मात्तदपियुक्तम् । इहदोषसमुच्चय प्रकरणे वचनाद्दोषः
सद्वृत्तिनिश्चयः । कथमेतदध्यवसीयते । आचार्यमवृत्ति
र्दृश्यते । यथाअनुनासिकपरादूष्मणः परसंस्थानयमा-
गमो भवत्येकेषां । यथाअक्षौविष्णुरिति । तदिहास्माकं
प्रतिषिद्धं परं यमंरक्तं परादक्षोषादिति तच्चादेतद-
ध्यवसीयते ।

कण्ठाद्यथारेफवत स्तथाहुः ॥३१॥

दीर्घात्कंठ्यात्परं विसर्जनीयं यथारेफवतःकारात्परं
निष्कामूलौर्थं तथानिरस्तमाहुः सदोषः । देवाः मातृः ।
दीर्घादिति कस्मात् । देवः सोमः । ऋक्षात्कंठात्परोवि-
सर्जनौयो ऋक्संस्थान एव भवति ।

रक्तात्तुनासिक्यमपी तरस्मात् ॥३२॥

रक्तात्कण्ठाद्दीर्घात्परं विसर्जनीयं इतरच्चादपिपरं ।
कतरच्चात् ऋकारान्वासिक्कमाहुः सदोषः । स्वतर्वाः
पायुः । नृः पतिभ्यः ।

**संयोगादेरुष्मणः पूर्वमाहुर्वि-
सर्जनीयमधिकं स्वरोपधात् ॥३३॥**

स्वरोपधात्संयोगादे उष्मणः पूर्वमधिकं विसर्जनी-
यमाहुः सदोषः । पावकतेस्तोकाद्योतन्ति । अभिष्या-
म । संयोगादेरितिकिं । द्विपदेशं चतुष्पदे । मोषुणः ।
परिसोमः । ऊष्मणइतिकिं तवत्यत् । स्वरोपधा-
दितिकिं । अस्वग्ने ।

परंयमं रक्तपरादघोषात् ॥ ३४ ॥

ऊष्मणोऽघोषा द्रक्तपरात्परंयमं आहुः सदोषः ।
ष्टग्निः विष्णुः । ज्ञात्वा ।

ऊष्माणंवाघोषिण स्तत्प्रयत्नं ॥३५॥

घोषिणऊष्मणो रक्तपरात्परं ऽघोषिणं पूर्वतुल्यप्र-
यत्नं ऊष्माणंयमंवाऽऽहुः सदोषः तंवर्जयत् बुधः । ब्र-
ह्मा । पन्हा २ ।

**शुनश्शेपो निषपपीशोस्मिनिषपा-
लविक्रमान्ब्रह्मविष्णुस्मपृश्निनः ॥३६॥**

एतेष्विक्रमाभवन्ति । एतेष्विक्रमोविसर्जनीयः स-
दोषोवर्ज्यः । शुनश्शेपो यमद्वयभीतः । मानोम-

चेवनिष्पपीपरादाः । प्रपाकंशास्त्रि प्रदिशोविदुष्टरः ।
प्रनांशरहा गृषभोननिष्पाल । अभी २ दमेकमेको
अस्त्रिनिष्पालभौ । ब्रह्मचते जातवेदो नमश्च । इदं वि-
ष्णुर्विचक्रमे । कूटंस्ततृदभिमातिमेति । आयंगौः पु-
न्निरक्रमीत् ।

**स्पर्शोष्मसंधीन् स्पर्शरेफसंधी-
नभिप्रायांश्च परिपातयन्ति ॥३७॥**

चरतिचक्रे इत्येवमादीन् स्पर्शोष्मसंधीन् ईकारो-
कारोपहितोद्वाति च स्पर्शरेफसंधीन् विवृत्यभिप्रायेषु-
चेत्यभिप्रायांश्च परिपातयन्ति । एतेषुअनुस्वारं कुर्वन्तो-
त्यर्थः । सदोषः । तांस्तेअश्याम । रश्मांरिव । पीबो-
अन्नारयिष्ठधः ।

**स्वरौकुर्वन्त्योष्ठनिभौसरेफौति-
स्त्रोमातृस्त्रीन्पितृन्यनृभिर्हृ-
न् ॥ ३८ ॥**

सरेफौ ऋऋइत्येतावोष्ठनिभौ उदयंसदृशौकुर्वन्ति
सदोषः । तिस्रोमातृस्त्रीन्पितृन् । कर्हिस्वित्तिदिंद्रय-
नृभिर्हृन् ।

**दंत्यान्सकारोपनिभानघोषा न्व-
ध्यः पृथ्वीपृथिवीत्वापृथीति ॥३९॥**

दंत्यान्घोषान्सकारोपनिभान् सकारसदृशान् कु-

वन्तिसदोषः । रथ्यः । पृथी । पृथिवी । त्वा । पृथी ।
 इत्येवमादिषु । असर्जिरथ्योयथा । उर्वी पृथ्वीवज्जले
 दूरेषन्ते । इदंविचार्यते । पृथिवीत्वेति त्वा ग्रहणं वि-
 शेषणार्थं पृथग्ग्रहणंवेति । कुतः संदेहः । प्रायेणथकारे
 सकारोपनिभोदोषः सलक्ष्यते न तकारइति विशेष-
 णार्थं मेकेमन्यते । अपरेथकारस्यैव सदोषः स्यात् ।
 कथं यकारं सकारोपनिभमितिलघ्वीयसासिद्धे यद्-
 न्यग्रहणंकरोति तेनपृथग्ग्रहणंमन्यते । अदितिः सिंधुः
 पृथिवीउत्तद्वीः । यत्वासूर्यस्वर्भातुः । पृथीयद्वावैन्यः
 सादनेषु ।

ऊष्मांतस्थाप्रत्ययं रेफपूर्वं ऋस्व-
 लुंपंत्याहु रथाप्यसंतम् । पुरुषं-
 तिं पुरुवारार्यमाष्ट्रांहरियोज-
 नायहरियूपीयायां ॥ ४० ॥

ऊष्मप्रत्यय मंतस्थाप्रत्ययंचरेफ पूर्वं ऋस्वलुंपंति । ना-
 शर्याति । अथवा असंतमविद्यमानं ऋस्वरेफात्परमाहु
 कृत्पादयन्ति तौदोषौवर्जयेत् । एतेषु पुरुषंतिमित्या-
 दिषु षट्सु । यामिर्ध्वसंतिं पुरुषंतिमावतं । महोरायः
 पुरुवारप्रयंचि । पुरुवीराभि वृषभक्षितौनां । अर्य-
 मायातयज्जनः । आष्ट्रांपदं कृणुते अग्निधाने । अत-
 चब्रह्महरियोजनाय । ब्रह्मीवतीयहरियूपीयायां । अ-
 र्यमा आष्ट्रामित्येतथोरसंतमाहु रन्येषुलुंपंति ।

येरित्येकारमकारमाहु वैय-

श्वेचक्रमयंतो यकारं ॥ ४१ ॥

ऐयेरित्यत्रवैयश्वेचऐकारस्थाने अकारमाहुः परं य-
कारं क्रामयंतः तौदोषौ । हृणीयमानो अपह्निमदैयेः ।
वैयश्वस्यश्रुतंनरा ।

तदेवान्येषु विपरीतमाहु स्तेर- य्यावय्यं हृदय्ययेति च ॥ ४२ ॥

तद्दोषद्वयमन्यपदेषु विपरीतमाहुः कथं अकारस्था-
ने ऐकारमाहुः परं यकारमक्रामयंतः तौदोषौ । तेर-
य्या । वय्यं । हृदय्यया । इत्येवमादिषु । तेरय्यासंज्ञं-
तुनः । परिप्रथं वय्यसुषंसदम् । अद्याहृदय्य १ यारुत्या ।

अकारस्यस्थान ऐकारमाहु लुं- पंति चसयमीकारमुत्तमं । वह्- क्षरं द्वाक्षरतां नयंति यथोनयी- ध्वनयीत्कोशयौरिति ॥ ४३ ॥

येनसहवर्ततइतिसयः तंसयमीकारं अकारस्यस्था-
ने ऐकारमाहुः सयंद्वैकारलुंपंतिच किञ्चान्यत् बह्व-
रं संतंश्चक्षरतां नयंति एतेत्रयश्चत्वारोवादोषाभव-
न्ति । जनयीः ध्वनयीत् । कोशयीः । इत्येवमादिषु ।
क्षरितुः काममृनयीः । मात्वाग्निध्वनयौद्धूमगंधिः ।
दशकोशयौर्दशवाजिनोदात् ।

तदेवचान्यत्रविपर्ययेण कार्ये-

त्वे सयमीकारमाहुः । धातो-
र्विभर्तेर्जयतेर्नियश्चाभैष्मचाजै-
ष्मनैष्टेतिचैषु ॥ ४४ ॥

तदेवसर्वान्यत्रचान्येषु पदेषु कर्तव्येतिविपर्ययेषु
अकारं कृत्वा सयमीकारमक्षरं असंतमाहुः तैतथैव-
दोषा भवन्ति । भिजिनीइत्येतेषां धातूनां प्रयोगे अ-
भैष्म । अजैष्म । नैष्ट । इति । अभैष्मापतदुद्धतु । अ-
जैष्माद्यासनामच । दूरंनैष्टपरावतः ।

इकारस्यस्थानच्छकारमाहुर्ल-
कारंवाचंद्रनिर्णिकसुशिल्पे ॥ ४५ ॥

इकारस्यस्थाने क्वचिद्वकारमाहुः । चन्द्रनिर्णिगि-
त्येवमादिषु । क्वचित् लकारमाहुः सुशिल्पे इत्या-
दिषु । तौदोषौ लक्षयेत् । अतः सहस्रनिर्णिजा ।
यतरेववचराचंद्रनिर्णिक । सुशिल्पे बृहतीमहो ।

अनंतरेतद्विपरीतमाहुस्तालव्ये
शृंगेविभृयाद्विवृताः ॥ ४६ ॥

अनंतरेतालव्येसति षट्कारात्पूर्वोवायदिवा ताल-
व्योवर्णोभवति तदातद्विधानं विपरीतमाहुः । यदुक्तं
इकारस्यस्थानेच्छकारमाहुः । तदिहषट्कारस्थाने इ-
कारमाहुः । सदोषोच्चेयः । यथाशृङ्गे शिशीतेशृङ्गे
रक्षसेविनिक्षे । यमौर्यमस्यविभृयाद् जामि । पाशापा-

दित्वारिपवेविचृताः ।

तालुस्थानोव्यञ्जनादुत्तरश्चेदय-
कारस्तत्रयकारमाहुः । शुनश्शे-
पः शास्त्रिववर्जुषीणामत्केविर-
पशीतिनिदर्शनानि ॥ ४७ ॥

यकारादन्यस्तालुस्थानो वर्णोव्यञ्जनादुत्तरोभवति ।
तत्राविद्यमानं यकारमाहुः । यथा । शुनश्शेपोयमहृद्गृ-
भौतः । प्रपाकंशास्त्रिप्रदिशो विदुष्टरः । विशांववर्जुषी-
णां । पाजामिरत्के अव्यत । विरपशीगोमतीमही ।

लुंपति वासंतमेवं ट्वकारंज्यै-
ष्ठाय सम्बारन्नापृच्छमृभ्वा ॥ ४८ ॥

अथक्चिदेवसंतं कथंसंतं । व्यञ्जनादुत्तरंभंतं यका-
रंवकारंवालुंपति । ज्यैष्ठाय । सम्बारन् । अर्थवशेनाथं
पादः । वृत्तवशे ननुरेकगः समित्यादिः पादः अयंवृत्त-
वशेन पादैकदेशोदृष्टव्यः । आपृच्छम् । ऋभ्वा । इत्ये-
तेषु इद्रज्यैष्ठाय सुक्रतो । सम्बारन्नकिरस्य मघानि ।
आपृच्छंधरुणं वाज्यर्षति । पुरुहूतोयः पुरुगर्तं ऋभ्वा ।

व्यसंत्यंतर्महतो व्यायतंतं दी-
र्घायुः सूर्योरुशदीर्तञ्जर्जं ॥ ४९ ॥

महतः संयोगस्यांतर्भूतं महतोदीर्घात्परं अव्यायत-

अष्टयम्भूतं रेफेनसंज्ञमित्यर्थः । तमंतर्ग्यस्यन्ति रेफात्पृ-
थक्कुर्वन्ति । केनचित्स्वरस्या व्यवदधतीत्यर्थः । दीर्घायुः ।
सूर्यः । रुशदीर्ते । ऊर्जं । इत्यादिषु । दीर्घायुरस्यायः
पतिः । सूर्ग्रीनोदिवस्यातु । पवमानोरुशदीर्तेपयोगोः ।
इषमूर्जं च पितृसे ।

लुपंत्यंतस्थां क्रमयन्तिचैतां स्व-
रात्सस्थानादवरां परांवा । स्व-
स्तयेधायि भुवनेयमूवुः ॥ ५० ॥

लुपंत्यंतस्थां अथवा क्रमयन्ति एतांसंस्थानात्स्वरा-
दवरां पूर्वांपरांवा लोपोद्धिर्भावश्चेति । तौदीर्घौपरिह-
रेत् । स्वस्तये । अधायि । भुवना । इयं । ऊवुः । इत्या-
दिषु । स्वस्तयेवायमुपव्रवामहे । उपप्राग । तमुमन्मेधायि
मन्म । भुवना । तंसंप्रश्नं भुवनायंत्यन्या । इयंशुष्मेभिर्वि-
सस्वाङ्गवाङ्मजत् । ऊवुः । इन्द्रायार्कमहिइत्यऊवुः ।

रक्तंङ्गस्वं द्राघयंत्युग्रंउोकः ॥ ५१ ॥

रक्तंङ्गस्वंदीर्घं कुर्वन्ति सदोषः । उग्रं ओकः इति ।
यथाविश्वदहानि तविषीव उग्रंओकः । यथाप्रसूतः
सवितुः सवायंएव ।

हकारसोष्मोपहिता यकारा
हकाराद्वा सर्वसोष्मोष्मपूर्वात् ।
तत्सस्थानं पूर्वमूष्माणमाहुस्तु-

ध्यान्दध्या आपृच्छमृभ्वाब्ह- येऽह्यः ॥ ५२ ॥

हकारेणसोष्मभिश्चोपहितात् यकाराहकाराहा स-
र्वैरुष्मभिः सोष्मभिश्चोपहितात्पूर्वं तेषांसमानस्थानं
ऊष्माश्रमाहुः । सदोषः । तुध्यान् । दध्याः । आपृ-
च्छं । ऋभ्वा । ऋभे । ऋभ्यः । इत्यादिषु । तुध्याङ्का-
मान्करतेसिध्विदानः । पञ्चासदध्यायो ऋषस्यधाता ।
आपृच्छंवरुणं वाज्यर्षति । पुरुहूतोयः पुरुगूतंऋभ्वा ।
तवदेवा उपह्वये । शतचक्रंयो २ ह्योवर्त्तनिः । ऋष्यो
वसिष्ठ ऋष्यः ।

पकारवर्गोपहिताच्च रक्तादन्यं यमं हृत्प्लुताप्राणमौभनात् ॥ ५३ ॥

पकारवर्गोपहिता द्रक्तादनुनासिकात्पूर्वं अन्यं व-
ममाधिकं आहुः । हृत्प्लुत । आप्राणंमौभनात् । इत्या-
दिषुदोषोवर्ज्यः । ससुहृत्प्लुत ऋभवः । आप्राणंतीर्थं
कद्रुहप्रबोचत् । हृत्प्लुतौभादुशमानजोषः ।

अनुस्वारमुपधांवान्यवर्णं स्वरो- पधारसोष्मयमोदयश्चेत् ॥ तंङ्ग- त्यञ्जमोजङ्गुतईङ्गयंतीः सञ्- ज्ञातरूपोथसञ्ज्ञानमिन्द्रः ॥ ५४ ॥

तत्संस्थानं पूर्वमित्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । पकार-

वर्गोपहिताश्चरक्तादित्यतो रक्तपदमनुवर्तते । स्वरूपधाद्र-
क्तात्पूर्वमनुस्वारमाहुः । उपधांवाऽन्यवर्णीतौ दोषौपरिह-
रेत् । रक्तः सः । सोऽमोदयोवायमोदयोवायदिभवति त-
ङ्घ्नन्ति । अङ्गुः । अङ्गुः । ईङ्गुयंतौः सङ्ज्ञातद्वपः । सङ्-
ज्ञानमिन्द्रः । इत्यादिषु । नकिष्टङ्घ्नन्त्यन्तितो न दूरात् ।
गोभिर्गङ्गमोमदायकम अनन्यस्तुप्रकृतेरितियमोदयत्वम् ।
पवमानस्यजङ्घतः । ईङ्गुयंतौ रपस्युवः । सङ्ज्ञातरूपस्थि-
केतदस्मै । सङ्ज्ञानमिन्द्रस्याग्निश्च । एषा योजना येरक्ता-
त्पूर्वमनुस्वारं कुर्वन्ति येन कुर्वन्ति ते पूर्वग्रहणं निवर्त्य स्वरूप-
धाद्रक्तात्परमनुस्वारमाहुः । उपधांवान्यवर्णी कुर्वन्ति
इतियोजनाकर्त्तव्या । केचिद्रक्तमेवानुस्वारमाहुः तैरेवं-
योगः परिवर्त्तितव्यः । अनुस्वारमुपधांवाऽन्यवर्णी स्व-
रूपधात्सोऽमयमोदयश्चेदिति । अस्मिन्पक्षे स्वरूपध्वं र-
क्तमनुस्वारं कुर्वन्तीति योजनकार्या तान्येवोदाहरणानि ।

सांतस्थादौ धारयंतः परक्रमं-
शर्मन्स्यामास्मिन्सुजना ऋधी-
यतः ॥ ५५ ॥

सांतस्थस्य संयोगस्यादौ रक्तंधारयंतः विलंबमानाः
परक्रमं कुर्वन्ति । शर्मन्स्याम । अस्मिन्सुजनाऽऽर्द्धुधीयतः इ-
तियथा । शर्मन्स्याममरुतामुपस्थे । अस्मिन्स्वे २ तच्छू-
तएनः । संयावन्नस्थे । अपसेवजनाऽऽर्द्धुधीयतश्चित् ।

रक्तैरागः समवायेस्वराणां ननु

ननृम्णं नृमणानृभिर्नृन् ॥ ५६ ॥

रक्तैः स्वराणां समवाये रागः क्रियते । ननृन् । नृ-
म्याम् । नृमणा । नृभिर्नृन् । इत्यादिषु । ननृन्मस्तिनो-
प्रवः । नृम्णं तद्वतमस्तिना । नृमणा वीरपस्थः । क-
र्हिस्वित्त दिन्द्रयन्नृभिर्नृन् ।

रक्तात्तुसोष्माक्रियते हकारोद-
ध्यङ्हदेवान्हवते महान्हि ॥ ५७ ॥

रक्तात्तुसोष्माक्रियते । दध्यङ्ह । देवान्ह-
वते । महान्हि । इत्यादिषु । दध्यङ्ह मेजनुषं । देवा-
न्हवतऊतये । दध्यसोमहान्हिषः ।

संयोगानां स्वरभक्त्याव्यवायो
विक्रमणंक्रमणंवा यथोक्तं । वि-
पर्ययोवाच्यततिल्विलेज्मन्द्र-
प्सोजुष्प्रन्सार्ज्ययोष्ट्रां प्रनेष्ट्रा-
त् ॥ ५८ ॥

संयोगानां क्वचिद्विद्यमानया स्वरभक्त्याव्यवा-
यः क्रियतेक्वचिद्विक्रमणं । अक्विक्रमणंनाम द्वि-
र्वचनाभावः । संयोगस्यचमध्ये क्वचित्स्वरसुषपादयती-
त्यर्थः । क्वचिच्चयथोक्तं क्रमणंक्रियते । क्वचिद्विपर्ययः ।
विपर्ययोनाम विद्यमानांस्वरभक्तिं नकुर्वन्तीत्यर्थः । इमेच-
त्वारो दोषाः संयोगस्यभवन्ति । तान्वर्जयेत् । व्यतङ्गस्य-

द्विविक्रमणं तिलिखले अठमन्निभ्येतयोर्द्वित्वाभिधानमकृ-
त्वा अनार्योषिता चञ्चारयन्ति । तत्र स्वरभक्त्या व्यवाय-
द्वयं भवति । इहोऽसौ विक्रमणमेव । अजुष्प्रद्वित्यत्र ष-
कारात्परं(१) अकारमिव किञ्चिदुत्पाद्यते । अयथोक्त क्र-
मणंकुर्वन्ति । साङ्ख्येत्त्वत्रविपर्ययः । अष्टां । प्रनेष्टादि-
त्येतेषु च विक्रमणमेव । व्यत । शूरोथोयुत्सु तन्त्रंपरिव्यत ।
तिलिखले । भद्रे चेन्ने निमितातिलिखलेवा । विश्वोवो अठम-
न् भयते वनस्पतिः । द्रप्सः । द्रप्सश्चक्रंदप्रथमो अनुदू-
न् । स्वसारः श्यावीमरुषौ मजुष्प्रन् । भरद्वाजान्साङ्ख्य-
यो अभ्ययष्ट । अष्टांपूषाशिरामुहरी वृजत् । प्रदेवं ।
देववीतये । नेष्टासोमं द्विविणोदः पिवच्छतुभिः ।

विवृत्तिषु प्रत्ययादे रदर्शनं य-
थायाऐक्यश्च यञ्चौशिजश्च ॥ ५६ ॥

विवृत्तिषु प्रत्ययादे रदर्शनंलोपः क्रियते सदोषः ।
यथा । याऐक्यः । इमागावः सरमेयाऐक्यः । कक्षीव-
तंयञ्चौशिजः ।

इउसंधीसंध्यवचनं च कासु-
चित्सद्वदस्ताकस्तउषोयथैते ॥ ६० ॥

इउइत्येतयोः संधीकासुचित्त्विवृत्तिषु संध्यक्षरवचनं
प्रत्ययादर्शनं च क्रियते तौदोषौवर्जयेत् । यथा । सद्वद-
स्ता । सद्वदस्तेवप्रतिषादसिष्यन् । सद्वद्वचित्रं अभि ।
कस्तउषः कधप्रिये । तउश्चायरयिमभिप्रतस्थुः ।

(१) उकारमिवकिञ्चित्पद्यते इत्यपिपाठः ।

समानवर्णासु विपर्ययीवा यथा-
ह्यूती इन्द्रकआसतश्च ॥ ६१ ॥

समानवर्णासु विवृत्तिषु कासुचिद्विपर्ययः क्रियते ।
प्रत्ययादेर्वाद्दर्शनं । कोविपर्ययः पूर्वोवर्णः परःक्रियते
परसुपूर्वः सविपर्ययः । तौदोषौलक्षयितुं । ऊतीइन्द्र ।
कआसत इतियथा । आनस्तुत उपवाजेभि हतौ-
इन्द्र । अद्यायो गंताना धमानमृतौइत्या । कआसतो
वचसः संति । तथागमंतुतइह ।

अभिव्यादानंच विवृत्तिपूर्वं क-
ण्ठेताआपोवसाएति दीर्घे ॥ ६२ ॥

विवृत्तिः पूर्वा अस्मात्सविवृत्तिपूर्वः । तस्मिन्वि-
वृत्तिपूर्वं कण्ठेयदेदीर्घेप्रत्ययेइति । यच्च सप्तमीनिर्द्देशो-
विज्ञायते कआसतइत्येवमादिष्वभिव्यादानमेवव्यादा-
त् । सतत्रविपर्यय उक्तः समानवर्णासु विपर्ययो-
वेति । तस्मात्सप्तमीनिर्द्देशः कथं । विवृत्तिः पूर्वा
अस्मादक्षराद्विवृत्तिपूर्वमक्षरं विवृत्तेः पूर्वमपिविवृत्ति-
पूर्वं तउभेकण्ठेदीर्घे यदाभवत् तदा कासुचिद्वृत्तिष्वभि-
व्यादानंइति । आदानमारंभः विविधविपुलविशा-
लंवा दानं अथवाआदानमेवव्यादानं अथवाकेन-
चिदभिव्याप्तमभिभूतं व्यादानंयस्य तदिदमभिव्यादानं
भवत्यक्षरं । किमुक्तमवति । पाद मात्वाविवृत्ति रिह
समधिकाक्रियते । तथापरस्परारंभोव्याप्यतइत्यर्थः ।

कृ । ताच्चापः । अवसापा । दृत्येवमादिषु । ताच्चा-
पोदेवी रिहमामवंतु । स्वस्त्वागृहेभ्य आवसापाविमो-
चनात् । ताच्चापोदिव्याः । ताच्चाचरति । तेदोषाः ।
तत्रश्लोकः । अभ्रमध्ये यथाविद्यु दृश्यते मणिसूत्रवत् ।
एषक्रेदोविहृत्तीनां यथावालिषुकर्त्तरि ।

**नदोषाणां स्वरसंयोगजाना मं-
तीगम्यः संख्ययाधितरेषां ॥ ६३ ॥**

एषांदोषाणां स्वरसंयोगजानां स्वरेषूच्यमानेषु उ-
त्पद्यन्ते तेषामित्यर्थः । अथेतरेषां स्वरसंयोगजानां सं-
ख्ययागणनया अंतः पारंगंतुमशक्यं । कस्मात् । उ-
च्चावचाः प्रयोक्तारः नानास्थानकरणानुप्रदानस्वरो-
च्चारणाः तथा नानाप्रतिस्वरभावशीलसमाचाराः केषु
वर्णेषु कान् जनयंतौत्यज्ञानात् ।

**शक्यस्तुशास्त्रादधि साधुधर्मोयु-
क्तेन कृत्स्नः प्रतिपत्तु मस्मा-
त् ॥ ६४ ॥**

अस्माच्छास्त्रादधि वर्णानां कृत्स्नोवर्णधर्मः साधु-
युक्तः । साधयताकृत्स्नेनसाधुधर्मयुक्तनप्रतिपत्तुंशक्यः
साधुयुक्तोनाममनो वाग्वुद्धियुक्तः । तत्त्वार्थशिखालक्षणा-
वित् । ऊहापोहवितर्कज्ञः । शास्त्रागमकुशलः । ध्या-
नपरोऽवितथाध्ववसायी ।

अकारस्यकरणावस्थयान्यान्स्व-
रान्ब्रूयात् । अचट्ठु एवमा-
द्यान्स्वरान्ब्रूयात् ॥ ६५ ॥

तद्विसंपन्नमाहुः । अकारस्यकरणावस्थया अचट्ठु-
ईउऊ इत्येवमाद्यानपिस्वरा न्ब्रूयात्तद्विसंपन्नं भवेति ।

परानकारोदयवद्विवक्षेत् सर्वच-
वर्णानिति संपदेषा ॥ ६६ ॥

परान्ककारादीन्यपि व्यञ्जनानिश्च्यजनसंज्ञकान्वर्णा-
न् अकारोदयवदकारोदयानितिविवक्षेदक्तुमिच्छेत् । सर्व-
वर्णानित्याहुः राचार्याः । ककाक्किक्कुक्कु इति यथा ।
संपदेषावर्णानां । सासंपदुभाभ्यांपटलाभ्यांव्याख्याता ।

शास्त्रापवादा त्प्रतिपत्ति भेदा-
निदंत्यक्तस्नेतिच वर्णशिक्षां ॥ ६७ ॥

शास्त्राणामपवादाद्विषाः संति । पुनरुक्तता अ-
विस्मृत्यार्था कष्ट शब्दार्था अशक्यार्थेति । एवमा-
दयः । तेष्वशक्यादिषुदोषेषु अस्मिन्कास्त्रे संहितमध्ये-
कमच्चरं यथोच्चारयितुं नशक्यं अस्माच्छास्त्रादपवादात् ।
प्रतिपत्तिभेदात् । प्रतिपत्तिभेदाच्च निदंत्यक्तस्नेतिच
वर्णशिक्षां । किमिति । अक्तस्नेत्यप्रयोजनेत्यर्थः । प्र-
तिपत्तिभेदोनाम आहुर्विषंघोषवतामकारमित्युक्ता अ-

लोत्पन्नावपर ऊष्मघोषावित्येवमादीनां वर्णप्रतिपत्ति-
भेदो विरुद्धविधानानि ।

नैतेन शास्त्रेण विशिष्यते न्यैः कृ-
त्स्नं च वेदांगमनिन्द्यमाप्तिं ॥६८॥

यदुच्यते इह यथोक्तं तथावर्णोच्चारणं कर्तुमशक्यं त-
स्मादक्तास्त्रेयं वर्णशिक्षेति तन्त्र । कथं शिक्षा एतेनै-
वविधानेनान्यैः शास्त्रे न विशिष्यते । अन्येष्वपि शास्त्रे-
षु हि यस्तनिरस्त इत्यादयो वर्णानां दोषा विधीयन्ते । ता-
नि च शक्यार्थविधानात् । अकृत्स्नानीति नोच्यते ता-
नि च कृत्स्नान्येव भवति तस्मादिदमपि शास्त्रं कृत्स्नं संभवि-
तुमर्हति । प्रतिपत्तिभेदश्च न । अन्येष्वपि शास्त्रेषु एवं
विधाविकल्पाः सन्ति । तस्मादनिन्द्यं पण्डितवत् । षट्-
सुवेदांगेषु इदमप्येकं अंगं कल्पो व्याकरणं निरुक्तं शि-
क्षाकंदोविचितिर्ज्योतिषा मथनं इति । तस्माच्चानिन्द्यं
आर्षञ्च वेदांगशास्त्रं । आगमश्च लोके प्रमाद्यं भवति ।
तस्माच्चानिन्द्यं मापि च । अत्र श्लोकाः । उक्तो दाहरणं-
किञ्चिद् बहुग्रन्थधरो नरः । आक्षिप्तः शैक्षिकेण ह त्वया मि-
रिव शाम्यति ॥ १ ॥ सुबहुज्ञापियो भूत्वा शिक्षां चिन्ता-
धिगच्छति । न राजतिसभायां स शैक्षिकस्य समीपतः ॥ २ ॥
ब्राह्मणेषु समेतेषु विद्वत्सु च बहुष्वपि । ब्रह्मौद्योदोऽपहृत्तेयः
शैक्षिकः स विराजते ॥ ३ ॥

इति श्री पार्षदव्याख्याया मानं-

दपुरवास्तव्यवज्रटपुचोव्व-
टकते प्रातिशाख्यभा-
ष्ये चतुर्दशंपटलं
समाप्तम् ॥

पारायणंवर्तये ब्रह्मचारी गुरुः-
शिष्येभ्यस्तदनुव्रतेभ्यः । अध्या-
सीनोदिशमेकां प्रशस्तां प्राची-
मुदीची मपराजितां वा ॥ १ ॥

पारायणमध्यापनं । वर्तयेत् कुर्यात् । गुरुरुपा-
ध्यायः ब्रह्मचारौभूत्वातावतंकालं शिष्येभ्यस्तदनुव्रतेभ्य-
गुरौ अध्ययनेचयेभक्ताः तेभ्यः प्रशस्तां एकां दिशं
ध्यासीनः । प्राचीपूर्वां उदीचीमुत्तरां मपराजितां वा
प्रागुदीचीम् ।

एकः श्रोतादक्षिणतो निषीदे-
द्द्वौवा ॥ २ ॥

एकः श्रोताशिष्यः दक्षिणतः निषीदेत् । उपविशिः
दित्यर्थः । यदिद्वौश्रोतारौ स्यातां दक्षिणतएवनिषीदेतां ।

भूयांसस्तुयथावकाशं ॥ ३ ॥

भूयांसः बहवः श्रोतारो यदिस्युः यथावकाशं यत्र-
यत्रावकाशं तत्रतत्रनिषीदेयुः ।

तेधौहिभो ३ इत्यभि चोदयन्ति
गुरुंशिष्य उपसंगृह्य सर्वे ॥ ४ ॥

तेसर्वेशिष्याः उपसंगृह्य गुरोः पादौ पाश्विभ्यां उप-
पीड्यशिरसिकृत्वा अधौहिभो ३ इत्यनेन गुरुमभिचो-
दयन्ति ।

सञ्चो ३ मितिप्रस्वरति त्रिमात्रः
प्रस्वारस्थाने सभवत्युदात्तः । च-
तुर्मात्रोच्चार्षपूर्वोनुदात्तः षणमा-
त्रोवाभवति द्विःस्वरःसन् ॥ ५ ॥

सगुरुः श्रौं ३ इति प्रस्वरतिशब्दं करोति । त्रिमा-
त्रः प्रस्वारः सञ्चोकारशब्दः त्रिमात्रः स्थाने भवति ।
उदात्तश्च । किमिदंस्थानमिति । उपांशुस्थानमिति ।
उपांशुस्थानं निषादपञ्चममध्यमतारेषु तेयेनस्थानेन प्रयो-
ज्यंस्यात् तेनैवप्रकारेण प्रणवंकुर्यात् । तान्येतान्युक्तानि
भवन्ति । अथवा चतुर्मात्रः संभवति । अर्धपूर्वः अनु-
दात्तोयस्यसर्धपूर्वोनुदात्तः । अथवाषणमात्रो भवति-
द्विःस्वरःसन् इमेत्रयः प्रणवाः । तेषामाद्योवहुभिः
परिगृहीतः । न मध्यमः । किमिति न ज्ञायते । अस्मा-
भिस्तु उत्तममन्त्र्यमत्वात्तथापद्यते ।

अध्येतुरध्यापयितुश्च नित्यंस्वर्ग-
द्वारं ब्रह्मवरिष्ठमेतत् मुखंस्वा-

ध्यायस्य भवेत् ॥ ६ ॥

अध्येतुः शिष्यस्याध्यापयितुञ्च सुखं नित्यं प्रणवो भव-
ति । स्वर्गद्वारं वरिष्ठं प्रधानं ब्रह्म इत्येतदक्षरं प्रतीयात्
जानीयात् ।

मुखमादौ स्वाध्यायस्य भवेत्त- द्ब्रह्म । नचैतत्संदध्यात्स्वा- ध्यायगतं परेण ॥ ७ ॥

एतदोक्तारं स्वाध्यायार्थं प्रयुक्तं परपादेन वार्द्धचेन-
वा नसंदध्यात् । यज्ञकर्मणितु संधानं भवति चो-
दितत्वात् ।

प्रचोदितोऽभिक्रमते यथास्यक्र- मः परस्ताद्विहितस्तथैव ॥ ८ ॥

तथा शिष्यस्य प्रचोदितो गुरुः ओङ्कारं कृत्वा अभिक्र-
मते । अध्ययनमुच्चारयति । यथा अस्यक्रमः आनुपूर्व्य-
म्परस्तादुत्तरञ्च विहितं दक्षिणाय प्रथमं प्रश्नमाहेति तथैव ।

सर्वोदात्तं त्विहितस्मि न्नपृक्तम- क्षिप्रयुक्तं द्विरुपस्थितं वा ॥ ९ ॥

इह पारायण प्रवचने तस्मिन् अभिक्रमे सर्वोदात्तं च य-
त्तत्पदं अक्षिप्रयुक्तं वा अपृक्तं वा उपस्थितं वा । शिष्यज्ञाप-
नार्थं गुरुर्द्विरुच्चारयति । प्र । आ । रोदसी इति । उभे इति-
यथा । अक्षिप्रयुक्तमिति कस्मात् । उहेति । एवमेकेष-

परे उद्गादाकारयोः । अपि सर्वोदात्तमित्येव सिद्धत्वा-
त् । अपृक्तमक्षिप्रयुक्त मित्यनर्थकं भवति । तच्चात्त्वा-
मंतरेण वर्णयन्ति । उद्देति । यथाअपृक्तं सन्ध्वेप्रयुक्तं-
इति । ननु अत्रापि उपस्थितमित्येवसिद्धं । सत्यं ।
नियमार्थमिदमुच्यते । इहमाभूत् । क । उद्देति । उद्-
यदेव इत्येवमादौतु नियमः स्यात् । अथवा उपस्थितंवेति
उपस्थितविभाषाप्रप्ते र्नित्यार्थमस्य ग्रहणं । अपृक्तम-
क्षिप्रयुक्तमिति । १ ।

अभिक्रांतेद्वैपदेवाधिकेवा पूर्वेप-
दंप्रथमः प्राहृशिष्यः ॥ १० ॥

गुरुणाद्वैपदेवाधिकेवा प्रोक्तेपूर्वेपदं प्रश्नाद्युपदं प्रा-
हृदक्षिणः शिष्यः ततः पश्चादितरे प्राहुः । अस्मि-
न्पटलेयदुक्तं विधानं तेनदक्षिणात्याः पठन्ति तस्मादिष्ट-
ज्ञापनत्वाभिप्रायेणकिंचिदुक्तंमत्वातत्कश्चिच्छिद्यतइति ।

निर्वाच्येतु भो ३ इतिचोदना-
स्या निरुक्तं ओंभो ३ इति-
चाभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

शिष्येणनिर्वक्तव्ये गुरोः भोः ३ इतिचोदनास्यात्
तेननिरुक्ते ओंभो ३ इतिचार्थं पुनर्गृहीतमावर्तयितुं
मभ्यनुज्ञास्यात् ।

परिपन्नं प्राकृतमूष्मसंधिं नका-

रस्य लोपरेफोष्मभावं । असं-
युक्तं सृपदं रेफसंधिं विवृत्तिमि-
त्यत्र निदर्शनानि ॥ १२ ॥

परिपन्नत्वं राजेंद्रेत्यादि । प्राकृतमक्षरं ऊष्मसंधौ ।
अग्निश्चयः । यस्तेमन्थोयः शंवरं पर्वतेषु । नकारलोप-
भावं । अस्माँ अस्माँ इत् । रेफभावः । रश्मौ रिव । अ-
भीष्टौ रिव । ऊष्मभावः पशून्ताँश्चक्रे । तांस्तेषु श्याम ।
वृःपात्रं । असंयुक्तं । तव वायव्यतस्पति पदं । यन्मृभिन्दु-
न् । रेफसंधिं । अन्तर्वावत् । अग्नीरक्षामि । विवृत्तिं
सर्दपाहि । इत्येतानि निदर्शनान्याहुराचार्याः । क-
स्य निदर्शनानीत्येतदागमयितव्यं । केचिदेतं श्लोकं
न पठन्ति ।

प्रत्युच्चार्यैतद्वचनं परस्य शिष्य-
स्य स्याद्भो ३ इति चोदनावा ।
अर्धर्चोदकेषु तु वर्जयेयु रध्या-
यान्तेषु भयथा स्मरन्ति ॥ १३ ॥

प्रत्युच्चार्यैतद्वचनं परस्मैगुरोरित्यर्थः । शिष्यस्याद्भो ३
इति चोदना स्यात् । न वा स्यात् । अर्धर्चोदकेषु अर्धर्चस-
मयेषु तां चोदनां वर्जयेयुः । अध्यायान्तेषु अर्धर्चोदकेषु-
उभयथा स्मरन्त्याचार्याः वर्जनं न वानवेति ।

गुरुः शिष्यस्य पदमाह मुख्यं स-

मासश्चेदसमासो यदिद्वे ॥ १४ ॥

गुरुः शिष्यस्य प्रश्ने सुख्यं एकपदमाह यदिसमासः
यद्यसमासः द्वेपदेचाह ।

एतेनकल्पेन समाप्यप्रश्नं प्र-
त्याम्नाय स्तम्पुनरेवसर्वे ॥ १५ ॥

एतेनविधानेन प्रश्नं समाप्य सर्वेशिष्या स्तमेव प्रश्न-
पुनः पुनरभ्यासयेयुः ।

तत ऊर्ध्वं सन्ततं संवृतेन प्रविश-
हेण मृद्ववग्रहेण । सर्वोदात्तेन
च चर्चयेयुः सर्वद्विमानुपस्थापयं-
तः पदानि ॥ १६ ॥

तस्मादभ्यासादूर्ध्वसन्ततं अव्यवस्थितं संवृतं समानं ।
समानशब्देन प्रविशहेण सप्रश्लिष्टः यस्मिन्संभवति स-
प्रविहः । इंदोदृत्त्येवमादिषु प्रविशहेषु प्रश्लिष्टं वि-
श्लिष्टं कुर्यात् । कालाधिक्येन कुर्यादित्यर्थः । मृदवः ऋ-
वग्रहायस्मिन्समृद्ववग्रहः तेन सर्वोदात्तेन श्वरेण चर्चये-
युः । आदिपदिकाद्योत्तरपदिकाश्च भूत्वा सर्वेशिष्या-
स्तमेव प्रश्नं । द्विमानि पदानि । यानि वक्ष्यामः तान्युप-
स्थापयंतः सेति करणानि कुर्वन्त इत्यर्थः ॥

अभ्युत्परानिर्व्युपसंग्रहप्रति प्रयध्य-

त्यपादुःस्वपिपर्यवानु ॥ १७ ॥

अभि । उत् । परा निः वि० उप । सं । प्रति । प्र । नि ।
अधि । अति० अप० पा० दुः । सु । अपि । परि । अव ।
अनु० इत्येतानिपदानि केषांचिच्छास्त्रिणां सेतिकरणा-
निभवंति । उदिति । परेति । अस्माकंतुनपुनः यानि
सेतिकरणानि तेष्वेवायंविधिः कर्तव्यः ।

आद्यस्थितोपस्थित मेकमेषाम- र्द्धचांते कुर्युरथोद्विषन्धौ ॥ १८ ॥

तेषामुपसर्गाणां माद्यमभीत्येकमुपसर्गं मर्द्धचांतेवर्त-
मानंअथोद्विषंधौ वा विवृत्तिस्थाने स्थितोपस्थितं कु-
र्युः तेषामेवशास्त्रिणां । अभीत्यभि ।

चद्वहिवेतिच सर्वत्रतेषामनेकं- चेत्संनिपते द्वितीयं ॥ १९ ॥

चद्वहिवेत्येतानि सर्वत्रस्थितोपस्थितानिकुर्युः चेतिच
तेषामुपसर्गाणां अभ्यादिः वांतानांयद्यनेकं संनिप-
तेतर्हि द्वितीयमेवसेतिकरणं कुर्युः । नेतरत् । उदिति ।

समस्यंतश्च द्विपदाद्यर्द्धचौद्व्यव- स्यंत इतरांश्चर्चयेयुः ॥ २० ॥

पद्यानतायुमित्येवमादीनां द्विपदानां उक्तानां द्वौ-
द्वौषर्द्धचौएकासृचकुर्वन्तः । व्यवस्यंतः पृथक्कुर्वन्तः इत-

राशधिकायाः सूक्तेषुसाधुर्नगृह्यरिति यथातास्तथैव च-
र्चयेयुः । आदियज्ञादादिपदस्यैतदुच्यते ।

**दक्षिणायप्रथमं प्रश्नमाहप्रद-
क्षिणं तत ऊर्ध्वं परीयुः ॥ २१ ॥**

दक्षिणायशिष्याय प्रथमं प्रश्नमाह गुरुः तत ऊर्ध्वं य-
नारंभादूर्ध्वं क्वचित्गच्छंतः शिष्याः प्रदक्षिणमाचार्यैक-
त्वा परीयुः प्रदक्षिणावृत्तौः परीयुरिति वायोजनीयं ।

**एवं सर्वे प्रश्नशोध्याय सुक्त्वोप-
संगृह्या तिसृष्टायथार्थम् ॥ २२ ॥**

एवमेतेन विधिना प्रश्नशः सर्वे शिष्या अध्ययनांतं ग-
त्वा उपसंगृह्य गुरुं तेना तिसृष्टायथार्थं यथार्थाः स्युः ।
यद्गृह्यकर्म तत्तत्कुर्युरित्यर्थः किमिदं प्रश्न इति ।

प्रश्नस्तुचः ॥ २३ ॥

तुचः । प्रश्न इत्युच्यते ।

पंक्तिषु तु द्वौ वा ॥ २४ ॥

पंक्तिषु ऋक्षु द्वौ वा प्रश्नो भवति तुचो वा ।

द्वे द्वे च पंक्तेरधिकाक्षरेषु ॥ २५ ॥

त्रिष्टुभादिषु तस्या द्वे द्वे एव ऋक्षः प्रश्नो भवति ।

एकाक्षसूक्तं ॥ २६ ॥

एकाक्षकं यत्सूक्तं भवति । साक्षप्रश्नो भवति ।

समयास्त्वगरायाः परावराङ्घ्राः २७॥

समयाः परावराङ्घ्राः प्रश्नेषु गण्यन्ते ।

द्विपदे यथैका ॥ २८ ॥

द्विपदे यथा एकाक्षक् तथा गण्यन्ते ।

सूक्तस्य शेषोल्पतरो यदि स्या
त्पूर्वसगच्छेत् ॥ २९ ॥

एवं प्रश्नेषु परिकल्प्यमानेषु सूक्तस्य शेषं यदि अल्पत-
रं स्यात् । प्रश्नात्पूर्वसप्रश्नो गच्छेत् ।

यदितुश्चोवा ॥ ३० ॥

यदिसूक्तस्य शेषोद्भूतो भवति । पूर्वप्रश्नं कृच्छेद्वा न
वेति । पंक्त्याः प्राक् छंदसः दृष्टं पूर्वमेव गच्छेत् । यदि-
पराणि पंक्त्या स्युः । तदा पूर्वेन गच्छेत् । यदि मिश्रा-
ण्यस्युः पंक्त्यां तर्हि क्वचित्पृथक्संख्यात्पूर्वगच्छेद्वा संख्या-
वशेन ।

तेषां षट्ठिरध्याय उपाधिकावा सू-
क्ते समाप्ते यदिते समाप्ताः ॥ ३१ ॥

ते प्रश्नाः एवं गण्यमानाः एकैकस्मिन् अध्याये षट्ठि-
र्भवन्ति । उपाधिकावा भवन्ति । सूक्तेषु समाप्तेषु यदि-
ते प्रश्नाः समाप्यन्ति यदि षट्ठिः पूर्णा भवन्तीत्यर्थः ।
तदा यावद्भिः प्रश्नैः सूक्तशेषः समाप्यते तावद्भिरधिका

षष्ठिर्भवति । एवंप्रायेण सर्वत्र युज्यते । क्वचित्सूक्ते समा-
प्ते इति । शतधारमिति । जातिग्रहणं द्रष्टव्यं । सूक्ते-
षु समाप्तेष्विति । अथाचतुः षष्ठिरध्यायाः ।

भो ३ इत्यर्ध्वर्चगुरुणोक्तआह
शिष्य श्रीं भो ३ इत्युचिता मृ-
चं च ॥ ३२ ॥

अध्यायस्यांत्ये अर्ध्वर्चसमाप्तेभो ३ इति गुरुणा-
उक्तः शिष्यः श्रीं भो ३ इत्याह । चार्थे वाढं युष्मदनुध्या-
नात् समाप्तमित्यर्थः । उक्तांच षष्ठ्यमाह । उचितास्यात्
तथा नमो ब्रह्मणे नमोस्त्वग्नये इति यानित्यं स्वाध्याये प-
रिधानीया षष्ठ्यस्यात् ।

अथैके प्राहुः अनुसंहितं तत्पारा-
यणे प्रवचनं प्रशस्तं ॥ ३३ ॥

अथैके प्राचार्याः प्राहुः । एतदेव पारायणस्य प्रवचनं
अनुसंहितं । संहिताक्रमेण प्रशस्तं इति ॥ ३ ॥

इति श्री पार्षदव्याख्याया मा-
नंदपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोब-
टकृते प्रातिशाख्यभाष्ये
पंचदशं पटलम् ।

गायत्र्याणि गनुष्टुप्चबृहतीच प्र-
जापतेः । पंक्तिस्त्रिष्टुब्जगतीच-
सप्तछन्दांसि तानि ह । अष्टाक्ष-
रप्रभृतीनि ॥ १ ॥

गायत्री । उष्णिक् । अनुष्टुप् बृहती पंक्तिः । त्रि-
ष्टुप् जगती । इत्यष्टाक्षरप्रभृतीनिसप्तछन्दांसि तानिप्र-
जापतेर्वेदितव्यानि ।

चतुर्भूयः परंपरं ॥ २ ॥

यथापरंपरं तेषु छंदःसु पूर्वस्मात्पूर्वस्माच्छन्दसः उत्त-
रमुत्तरंचतुर्भिश्चरैर्भूयोभवति ।

दैवान्यपिच सप्तैव ॥ ३ ॥

देवानामपि सप्तछन्दांसिभवंति -

सप्तचैवा सुराण्यपि ॥ ४ ॥

आसुराण्यपि सप्तैव छन्दांसि भवंति ।

एकोत्तराणिदेवानां नान्येवैका-
क्षरादधि ॥ ५ ॥

तान्येवगायत्र्यादीनि एकाक्षरप्रभृतीनि एकोत्तराणि
देवानांभवंति ।

एकावमान्यसुराणां ततः पंच-

दशाक्षरात् ॥ ६ ॥

तान्येवपंचदशाक्षरप्रभृति विमानि एकावमानि एकैकन्यूनानि असुराणां भवन्ति ।

तानित्रीणि समागम्यसनामानि सनामतत् । एकंभवत्यृषि-
छंदस्तथागच्छति संपदं ॥ ७ ॥

तानिप्रजापति देवासुराणां छंदांसि समाननामानितानित्रीणि समागम्य सहभूत्वा सहभूतानां सनामतदेकं ऋषिछंदोभवति । तथाकथं । प्रजापतेर्गायत्रमष्टाक्षरं देवानामेकाक्षरं असुराणांपञ्चदशाक्षरं । तानिचतुर्विंशतेः चतुरुत्तराणि भवन्ति । एवंसर्वाणि छंदांसि संपदंगच्छन्ति

एवंलिप्रकृतीन्याहु र्युक्तानिच-
तुरुत्तरं । ऋषिछंदांसि ॥ ८ ॥

एवंकथंयुक्तानि समाननामानि सनामेतिच त्रिः प्रकृतीनि ऋषिछंदांसि चतुरुत्तराण्याहुः ।

तैः प्रायोमंचः प्रलोकश्चवर्त्तते ॥ ९ ॥

तैर्ऋषिछंदोभिः प्रायेणमंत्रोनुवर्त्तते प्रलोकश्च । १ ।

तत्पादोयजुषां छंदः सारनांतु-
द्वाहचां त्रयः ॥ १० ॥

तत्पादस्तेषां ऋषिहृदसां चतुर्थोऽंशः यजुषां हृदो वेदि-
तव्यं । साम्नां हृन्दो हौपादौ वेदितव्यौ । ऋचां हृदः वयः
पादा वेदितव्यं ।

गायत्र्यादि जगत्यंतमेकद्वित्रा-
धिकंतु तत् । आर्षवत्तत्समा-
होरो ब्राह्मोवर्गः षडुत्तरः ॥ ११ ॥

तानि हृदांसियजुः सामऋचां गायत्र्यादिजगत्यंतानि
क्रमेण एकद्वित्र्यधिकानि भवंति । कः क्रमः । यजुषां-
गायत्रीषडक्षरा । उष्णिक्सप्ताक्षरा । तथा साम्नां द्वा-
दशाक्षरा गायत्री उष्णिक्चतुर्दशाक्षरा । तथा ऋचा
मष्टादशाक्षरा गायत्री । उष्णिगेकविंशत्यक्षरा । इति
एवं सर्वत्र । तत्समाहारस्तेषां ऋग्यजुः साम्नां हृदसां-
समाहारः आर्षवत् । ऋषिहृदो वत् द्रष्टव्यः । स ब्राह्मः
ब्रह्मण्योऽयं वर्गगणः षडुत्तरो वेदितव्यः ।

अक्षराणितु षट्त्रिंशद्गायत्रीब्र-
ह्मणोमिता । यजुषां षडृचां त्रिः
षट्साम्नां द्वादशसंपदि ॥ १२ ॥

कथं यद्ब्रह्मण्यो गायत्रीषट्त्रिंशदक्षरा भवतीति म-
न्यसे तच्छृणु । यजुषां गायत्रीषडक्षरा । ऋचां त्रिः षट् ।
मष्टादशाक्षरेत्यर्थः । साम्नां द्वादशाक्षरा । अस्यां संपदि
षट्त्रिंशदक्षरा भवति ।

ऋषीणांतु त्रयोवर्गाः सप्तका-
एवनेतरे ऋषिछंदांसि ॥ १३ ॥

प्रजापतिप्रभृतौनि छंदांसि व्याख्यातानि । तेषु ऋ-
षिछंदांसि । सोदाहरणानि विस्तरेण वक्ष्यति ।

गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अ-
ष्टाक्षरास्त्रयः पादाश्चत्वारो वा ष-
डक्षराः ॥ १४ ॥

तेषु गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा स्यात् । तस्या अष्टाक्षराः
त्रयः पादा भवन्ति । अग्निमीले पुरोहितं । षडक्षरा
वाचत्वारः पादा भवन्ति । इन्द्रः शचीपतिर्वलेन ब्रौ-
डितः । दुश्श्रवणो वृषा समत्सुसासहिः । इति षडक्षरा-
या उदाहरणं ।

पंचकाः पंचषड्वांत्यः पदपंक्ति-
र्हिसामुरिक् । द्वौ वा पादौ चतु-
ष्कश्च षट्कश्चैकस्त्रिपंचकाः ॥ १५ ॥

पंचाक्षराः पंचपादा भवन्ति यस्याः सामुरिक् पदपं-
क्तिर्वेदितव्या । षडक्षरो वा अंत्यः पादो भवति चत्वा-
रश्च पंचकाः सामुरिक् पद पंक्तिर्वेदितव्या । द्वौ पादौ एकश्च
तुष्कः एकः षट्कः त्रयश्च पंचाक्षरा भवन्ति ।

अधाहीद्रेति च तृचौ घृतमग्ने-

तमित्युचः ॥ १६ ॥

अधाहीद्रेतिहचौ । हृतमग्नेतमद्य । इत्येताश्चक्ष-
चः । तासांसुदाहरणानि भवन्ति । अधाह्मणे । इन्द्र-
तिषोडशिनस्तोत्रियः । इन्द्रजुषश्च । प्रवहायाहि । श्वर-
हरीह । पि वासुतस्यमतिर्न । मध्वश्चकानः । चारु-
मदाय । एवमष्टाक्षरैर्विनापंचकाः पंचपादाभवन्ति ।
हृतंनपूतं । अग्नेतमद्य ।

अष्टकोदशकः सप्तकोविद्वांसा- वितिसाभुरिक् ॥ १७ ॥

अष्टकः प्रथमः पादः उत्तरोदशकः अंत्यः सप्तकः
साभुरिक् । उदाहरणं विद्वांसाविदुरः पृच्छेत् ।

युवाकुहीतिगायत्री त्रयः सप्ता- क्षराविराट् । सैषापादनिचृन्नाम गायत्र्येवैकविंशिका ॥ १८ ॥

युवाकुहिश्चौप्रनामित्येषा त्रिः सप्ताक्षरागायत्री ए-
वंविराट् एकविंशत्यक्षरापादनिचृन्नामवेदितव्या ।

षट्कः सप्तकयोर्मध्ये स्तोतृ- णांविवाचीति । यस्याः सा- तिनिचृन्नाम गायत्रीद्विर्दशाक्ष- रा ॥ १९ ॥

सप्तकयोर्मध्येषट्कः पादः सा चतिनिचृन्नामविंशत्य-
क्षरागायत्री । पुरुषतमंपुरुषांसीदृशां ।

षट्कसप्तकयोर्मध्येस्तु ह्यासा-
वातिथिं । षडक्षरः प्रकृत्यैष-
व्यूहेनाष्टाक्षरोपि वा ॥ २० ॥

प्रकृत्या एषषडक्षरः षडक्षरव्यूहेन अष्टाक्षरः षट्कस-
प्तकयोर्मध्ये । सा च गायत्री चतिनिवृद्धेव । प्रेष्वमुपि-
द्यामिति । ३ ।

उत्तरोत्तरिणः पादाः षट्सप्ता-
ष्टावितित्रयः । गायत्रीवर्द्धमा-
नैषा त्वमग्नेयज्ञानामिति ॥ २१ ॥

उत्तरोत्तरिण एकैकाक्षरेण वर्द्धमानाः त्रयः पादा-
षट्सप्ताष्टाक्षराः यस्याः सा गायत्री वर्द्धमानानामवे-
दितव्या । त्वमग्नेयज्ञानां ।

अष्टकौ मध्यमः षट्कएकेषा मु-
पदिप्रयते ॥ २२ ॥

एकेषां शाखिनां चाद्यंतौ अष्टकौ पादौ मध्यमः ष-
ट्कः यस्याः सा वर्द्धमानैव उपदिश्यते ।

सनीवाजेषु पादौ द्वीजोगतौ द्वि-
पदोच्यते ॥ २३ ॥

सनोवाजीवविता पुरुषसुरिति जामतौपादौद्विप-
दागायत्रीउच्यते ।

आद्यांत्यौसप्तकौ यस्या मध्ये-
चदशकोभवेत् । यवमध्याच-
गायत्री समुन्वद्वृत्तिदृश्यते ॥ २४ ॥

आद्यांत्यौपादौसप्तकौयस्याः मध्येचदशको भवेत् ।
यवमध्यानाम सागायत्रीवेदितव्या । समुन्वेयोवसूनां ।

षडक्षरः सप्ताक्षरस्ततएकाद-
शाक्षरः । एषोष्णिग्गर्भागायत्री
तामेअप्रव्यानामिति ॥ २५ ॥

षडक्षरःप्रथमःपादः ततोद्वितीयः सप्ताक्षरः तृतीयः
एकादशाक्षरःयस्याः एषोष्णिग्गर्भानामगायत्रीवेदितः
व्या । तामेअप्रव्यानां हरीणां नितोशना ।

अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्सापादै
वर्ततेत्रिभिः । पूर्वावष्टाक्षरौ-
पादौ तृतीयोद्वादशाक्षरः ॥ २६ ॥

यस्याअष्टाविंशत्यक्षराणि साउष्णिग्भवति । त्रिभि-
स्त्रपादैर्वर्तते । पूर्वोद्वादशाक्षरौपादौ तृतीयोद्वादशाक्षर-
सोष्णिक्भवति ॥ ४ ॥

पुरउष्णिक्कृतुसातस्मिन् प्रथमे-

मध्यमेककुप् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नादशाक्षरे प्रथमेसति पुरउष्णिग्भवति । त-
स्मिन्नादशाक्षरे मध्यमेसतिककुभवति ।

अग्नेवाजस्य तच्चक्षुःसुदेवः स-
महेतिच । ऋचोनिदर्शनायैताः
परायास्तायथोदिताः ॥ २८ ॥

उष्णिक्पुरउष्णिक्कुभां क्रमेणैताः ऋचोनिदर्शनानि
भवंति । अग्नेवाजस्यग्नेमतः । तच्चक्षुर्देवहितः । सुदेवः स-
महासति । पराः याः ऋचः ता अपि यथोदिताः उत्तर-
द्वयथाकथ्यमानाः तत्रतथाजानीयात् ।

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्देनदंमंसीमही-
तिच । पादैरमुष्टुभौ विद्या द-
क्षरैरुष्णिग्हाविमे ॥ २९ ॥

सप्ताक्षरैः चतुर्भिः पादैर्देनदंमंसीमही भवतः । पा-
दैरमुष्टुभौजानीयात् । अक्षरैः कृत्वा उष्णिग्भूभवतः ।
नदं च छदतीनां । मंसीमहित्वावयेद्व्येते ।

ददीरेकृणद्धित्वेषाककुपन्न्यकु-
शिरोनिचृत् । एकादशीस्याः प्र-
थमः उत्तमश्चतुरक्षरः ॥ ३० ॥

अस्याः प्रथमश्चादशाक्षरः नाम्निककुपमन्धात् । दि-

तृतीयोद्वादशाक्षरः उत्तमस्तृतीयसुतुरक्षरः । एषाककुम्भ-
कुशिरानिचत् । उदाहरणंदीरेक्षस्तन्वेदित्वसु ।

**एकादशाक्षरीच द्वौमध्येचैकः
षडक्षरः । उष्णिक्पिपौलिक-
मध्याक्षरीयस्वेति दृश्यते ॥३१॥**

यस्यांकादशाक्षरी द्वौपादौ । तयोर्मध्ये एकःषड-
क्षरः । पिपौलिकमध्यानामोष्णिग्वेदितव्या । इरीयस्व
सुयुक्ताविब्रतावेः ।

**ताभ्यांपरः षडक्षरः प्रयातनु-
शिरोनाम ॥ ३२ ॥**

ताभ्यां एकादशाक्षराभ्यां पादाभ्यां षडक्षरःपादः
परोक्षमिति सोष्णिक्तनुशिरोनामवेदितव्या । प्रयाक्षोषे-
भृगवाद्येनशोभे । ५ ।

**आद्यःपंचाक्षरःपाद उत्तरेष्टाक्ष-
रास्त्रयः । अनुष्टुप्गर्भेष्प्रोष्णिक्
साऽगस्त्रयेऽस्तिपितुंन्विति ॥३३॥**

आद्यःचपाक्षरःपादः उत्तरेत्रयःपादा षष्टाक्षराःवस्त्रा
एषाचनुष्टुप्गर्भा उष्णिग्भवति । साचमस्त्रयस्त्रयो वि-
द्यते । पितुनुस्तोषं ।

वाचिंशदक्षराऽनुष्टुप् चत्वारो-

ष्टाक्षराःसमाः ॥ ३४ ॥

याद्वात्रिंशदक्षरासा अनुष्टुप्भवति । तस्याःचत्वारः-
पादाः षष्टाक्षराः तेचसमानावेदितव्याः । उदाहरणं
गायंतित्वागायविणः ।

कृतिर्द्वादशाक्षरावेक षष्टा-
क्षरःपरः ॥ ३५ ॥

यस्याःपादौद्वादशाक्षरौस्तः परःषष्टाक्षरःपादोभव-
ति । साअनुष्टुप्कृतिर्नामवेदितव्या । उदाहरणं वक्ष्यति ।

यस्यास्त्वष्टाक्षरोमध्येसापिपी-
लिकमध्यमा ॥ ३६ ॥

यस्यास्तुद्वादशाक्षरयो मध्ये षष्टाक्षरैःपादोभवति सा-
पिपीलिकमध्यमा अनुष्टुप्भवति । वक्ष्यमाणोदाहरणं ।

नवकौद्वादशीद्व्यूना ताविद्वां-
सेति काविराट् ॥ ३७ ॥

नवकावाद्यंतौपादौ मध्येचद्वादशीपादः । द्वाभ्यांन्यू-
नाविराट्इत्यर्थः काविराट्नामवेदितव्या । ताविद्वां-
माहवामहेवां ।

तेषामैकाधिकावंत्यो नष्टरूपा-
विपृक्कामि ॥ ३८ ॥

तेषामेवनवकद्वादशिनं पादानां अंत्यौषैकाक्षरे-

आधिकौभवतः । नवाक्षरः प्रथमः दशाक्षरो द्वितीयः
त्रयोदशाक्षरान्त्यः । अनुष्टुप्पानष्टरूपा नामवेदितव्या ।
विपुष्कामिपाक्पारनदेवान् ।

**दशाक्षरास्त्रयो विराट्त्रयोवैका-
दशाक्षराः ॥ ३६ ॥**

दशाक्षरास्त्रयः पादाः एकादशाक्षराश्चतस्रोऽस्यः-
पादा भवन्ति विराट् । नामसानुष्टुब्धेदितव्या । तयोरु-
दाहरणवक्ष्यामः ।

**षण्महापदपंक्तिस्तु षट्कोत्यः
पंचपंचकाः ॥ ४० ॥**

षड्विःपादै र्यापनुष्टुप् षण्महापदपंक्तिरित्युच्यते ।
पंचत्यः पादः षट्कः । पंचपंचकाः पादाः । उदाहरणवक्ष्यति ।

**माकस्मै पर्युषु शुध्यग्ने तव स्वा-
दिष्ठा ताञ्जचः ॥ ४१ ॥**

इत्येताञ्चो निर्दिष्टाश्च गानां उदाहरणान्यनिर्दि-
ष्टोदाहरणानां । माकस्मै । पर्युषु । शुधि । अग्ने । त-
वस्वाद्विष्ठा इति । कृतिः माकस्मैधातमभ्यामित्रिणेनः ।
पिपीलिकमभ्यानुष्टुप् । पर्युषु प्रधन्व वाजसातये । द-
शाक्षराविराट् । शुधीहवं विपिपानस्याद्रेः । एकादशा-
क्षरा अमर्द्धद्रश्च दाशुषोदुराणे । षण्महापदपंक्ति स्तवस्वा-
दिष्ठारनेसंहृष्टिः । ६ ।

चतुष्पदांतुवहती प्रायः षट्ति-

शदक्षरा । अष्टाक्षरास्त्रयःपादा
स्तृतीयोद्वादशाक्षरः ॥ ४२ ॥

दृष्टतौ षट्त्रिंशदक्षराचतुष्पदा भवति तस्याः त्रयः
पादा अष्टाक्षराः दृष्टतौद्वादशाक्षरः पादोभवति । ए-
वातृष्टतौप्रावः । किमिदं प्रावइति । प्रावेक्ष्येषा प्रयुज्यत
ब्रह्मर्षः । माविदन्वद्विशंमत ।

पुरस्ताद्वृहतीनाम प्रथमेद्वादशा-
क्षरे । उपरिष्ठाद्वृहत्यनन्त्ये द्विती-
येन्यंकुसारिणी । स्कंधोग्रीव्युरो-
वृहती चेधैनांप्रतिजानते ॥ ४३ ॥

प्रथमेद्वादशाक्षरे सति पुरस्ताद्वृहतीनाम वेदित-
व्या । अन्तिमेद्वादशाक्षरे उपरिष्ठाद्वृहतीनाम । द्विती-
येद्वादशाक्षरे न्यंकुमारिणीति केचिदाहुः । अपरे स्कंधो-
ग्रीवामन्यंते । उरोवृहत्यन्ये । तासां सुदाहरणानि व-
क्षति । एवमेनां त्रिषाप्रतिजानते आचार्याः ।

त्रयोद्वादशकायस्याः साहोर्ध्ववृ-
हतीविराट् ॥ ४४ ॥

यस्यातृहत्यास्त्रयःपादा द्वादशाक्षराः साविराहूर्ध्ववृ-
हतीनाम वेदितव्या । उदाहरणं वक्ष्ये ।

महोयोधीन्नतं मत्सीजानमि-
दजीजनः ॥ ४५ ॥

महोयः । अधीत् । नतं । सत्त्वि । ईजानमित् । अ-
जीजनः । निर्दिष्टलक्षणानाम निर्दिष्टोदाहरणाना सु-
दाहरणानि । पुरस्ताद्दृष्ट्याः हे । महोयस्सतिः शवसो
असाम्या । अधीन्वत्सप्ततिं च सप्तच । उपरिष्ठाद्दृष्ट्याः
नतमंहानदुरितं । न्यंकुसारिणीस्कंधोपीव्युरोहृतीनां-
हे । मत्त्वप्रायितेमहः । ईजानमिदौ गूर्तावसुः । वि-
राडूर्ध्वदृष्ट्याः अजीजनोऽष्टतमर्त्येष्वा ।

अष्टिनोद्देशकौमध्ये विष्टारवृ-
हतीयुवं ॥ ४६ ॥

अष्टिनोःपादयोर्मध्ये दशकोवस्थाः साविष्टारवृहती ।
युवंश्चात्तमहोरन् ।

एकाऽगस्त्ये पितुस्तोमेनवाच-
रपदोत्तमा ॥ ४७ ॥

अगस्त्यकृषौ अन्नस्तुतिसुक्ते उत्तं । उत्तमांत्येकाववा-
चरपादाविद्यते । वृहत्येव । तत्वावयंपितो वचोभिः । ७ ।

द्वयोश्चोपेदमाहार्षं सर्वेव्यूहेन-
वाचराः ॥ ४८ ॥

उपेदस्तुपचर्चनं । आहार्षत्वाविदत्त्वा । इत्येतयोश्चद्व-
योऽर्चोः सर्वेव्यूहेनवाचराः पादाभवन्ति । वृहत्येव । ७ ।

त्रयोदशाचरौचद्वौमध्येचाष्टा-
चरोभवेत् । अभिवीवीरमित्ये-

षा सापिपीलिकमध्यमा ॥ ४६ ॥

अथोद्गाद्यन्त्योर्मध्ये चाष्टाक्षरः पादः सापिपीलिकम-
ध्यमा वृहतीनामवेदितव्या । अभिवोवौरमंधसो मदे-
षु गाय ।

**नवकाष्टादशसहैकः परमोष्टच
यदिपादाः । वृहतीविषमपदा
सासनितः सुसनितरुय ॥ ५० ॥**

नवाक्षरः प्रथमः पादः अष्टाक्षरो द्वितीयः एकादशा-
क्षरस्तृतीयः परमः अन्त्योष्टाक्षरः इति ईदृशायदिभवंति
सा वृहतीविषमपदानाम वेदितव्या । सनितः सुस-
नितरुयेति ।

पंक्तिरष्टाक्षराः पंच ॥ ५१ ॥

सापंक्तिरिष्यते यस्या अष्टाक्षराः पंचपादा भवंति ।
इंद्रोमदाय वा वृधे ।

चत्वारोदशकाविराट् ॥ ५२ ॥

यस्याः चत्वारोदशकाः पादाः साविराट्पंक्तिर्भवति ।
मन्ये त्वायज्ञियं यज्ञियानां ।

**आदेशेष्टाक्षरौ विद्यात्सोपस-
र्गेषु नामसु ॥ ५३ ॥**

आस्तारपंक्तिरित्येवमादिषु सोपसर्गेषु नामसु आ-
दितोऽन्ततो मध्यत इत्येवमादिष्वष्टाक्षरौ पादौ विद्यात् ।

युग्मावष्टाक्षरौ पादा वयुजौ द्वा-
दशाक्षरौ । सासतोवृहतीना-
म ॥ ५३ ॥

यस्याः युग्मौ द्वितीयचतुर्थौ पादावष्टाक्षरौ भवतः ।
अयुजौ प्रथमद्वितीयौ द्वादशाक्षरौ सापंक्तिः सतोवृह-
तीनामवेदितव्या । मातेराघांसि मातञ्जतयोवसो ।

विपरीताविपर्यये ॥ ५४ ॥

तेषां विपर्यये युग्मौ द्वादशाक्षरौ अयुजौ षष्ठाक्षरौ सा-
विपरीतापंक्तिर्नामवेदितव्या । यच्छब्दः श्रावयत्सखा ।

आस्तारपंक्ति रादितः ॥ ५५ ॥

आदौ षष्ठाक्षरौ अन्त्यौ द्वादशको सा आस्तारपंक्तिर्ना-
म । आग्निं न स्वष्टिभिः ।

प्रस्तारपंक्तिरन्ततः ॥ ५६ ॥

यस्याः अन्त्यौ पादौ षष्ठाक्षरौ आदौ द्वादशाक्षरौ
सा प्रस्तारपंक्तिर्नाम । मङ्गिद्यावाष्टयिवी भूतमुर्वी ।

संस्तारपंक्तिर्मध्यतः ॥ ५७ ॥

मध्ये षष्ठाक्षरौ पादौ आद्यान्त्यौ द्वादशाक्षरौ भवतः सा-
संस्तारपंक्तिर्नाम । पितुश्चतोनतंतुमिदमुदानवः ।

विष्टारपंक्तिर्वाह्यतः ॥ ५८ ॥

आद्यांत्वौ चाष्टाक्षरौ मध्येद्वादशाक्षरौ भवतः साविष्टा-
रपंक्तिर्नाम । अग्नेतवश्च बोधयः । ८ ।

मन्येत्वा माते राधांसि यञ्च ष्व
आग्निंमहीति च । पितुभूतो
नाग्नेतव ताञ्च चोऽत्र निदर्शनं ॥ ५६ ॥

मन्येत्वा यज्ञियं । माते राधांसि मात । यञ्च ष्वः श्राव-
य । आग्निं न स्वष्टिभिः । महीत्यावापृथिवी । पितुभू-
तो न तत्तुं । अग्नेतवश्च बो । एताञ्च चोऽत्र निदर्शनं यथा-
क्रमं विराट्पंक्तीत्यादीनां पुरस्तादेव निदर्शितानां ।

चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुब्धक्षराणि च-
तुष्पदा । एकादशाक्षरैः पादैः ॥ ६० ॥

चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एकादशाक्षरैः पादैः चतुष्पदा-
त्रिष्टुभभवति । पिवा सोममभियसुग्रतर्हः ।

द्वौ चेत्तुद्वादशाक्षरौ । प्रायस्यौप-
जगत्येषा परस्यास्य तु साचि-
ष्टुप् ॥ ६१ ॥

यदि द्वौद्वादशाक्षरौ भवतः द्वावेकादशाक्षरौ परस्य ज-
गती प्रायेवर्त्तमानेत्यर्थः । उपजगतीनामवेदितव्या । य-
था । सोचिन्नुष्टयूष्या २ स्वासचा । अस्य तु त्रिष्टुभः प्रा-

यस्यसाविष्टुपनाम्ना वेदितव्या । यथासनेमिचक्रमजरं
विवाहते ।

वैराजजागतैः पादैर्योवाचेत्य-
भिसारिणी ॥ ६२ ॥

द्वौदशाक्षरौभवतः द्वौद्वादशाक्षरौ अभिसारिणीसं-
ज्ञासा । योवाचाविवाचा मध्रवाचः ।

नवकोदशकोवास्या देकोनेको-
पिचिष्टुभः । एकादशाक्षरस्यापि-
विराट्स्थानाहनामसा ॥ ६३ ॥

त्रिष्टुभःपाद एकोप्यनेकोपि नवकोवादशकोवास्या-
त् । एकादशाक्षरस्याप्यनेकोवास्यात् । एतदुक्तंभवति
यद्येकोनवकः द्वौदशकौभवतः । एकोदशकः द्वौनवकौ ।
उभयत्रायेकस्त्रिष्टुभः द्वौचित्रैष्टुभौ एकैकौद्वतरौ । सा-
विराट्स्थाना नामवेदितव्या । शुद्धीहव मिद्रमारि-
षण्यः ।

पूर्वौदशाक्षरौपादा वुत्तरेष्टाक्ष-
रास्त्रयः । विराट्पूर्वाहनामैषा-
त्रिष्टुप्पंक्तुत्तरैववा ॥ ६४ ॥

यस्याः पूर्वौद्वौपादौ दशाक्षरौ भवत उत्तरेष्टाक्षरा-
स्त्रयोभवन्ति । एषात्रिष्टुव्विराट्पूर्वा वापंक्तुत्तरावा वे-
दितव्या । एवंद्राग्निभ्यामहाविहव्यस् । ६ ।

त्रयश्चैकादशाक्षरा एक आष्टा-
क्षरःपरः । विराड्रूपाहनामैषा
त्रिष्टुप्नाक्षरसंपदा ॥ ६५ ॥

यस्यास्त्रयःपादा एकादशाक्षरा एकश्चापरोष्टोक्षरः
साविराड्रूपा नाम त्रिष्टुप्वेदितव्या । यद्यप्यक्षरसंपन्ना-
स्ति । उक्तं हि । त्रिष्टुभोयाविराट्स्थाना विराड्रूपा त-
थापरा । बह्वनाभापिताज्ञेया त्रिष्टुभोब्राह्मणं तथेति ।
क्रीलन्नोरश्लेषाशुवः ।

त्रयश्चद्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्ष-
रःकचित् । एषाज्योतिष्मता-
नाम ततोज्योतिर्यतोष्टकः ॥ ६६ ॥

यस्यास्त्रयःपादा द्वादशाक्षराः एकश्चाष्टाक्षरः कचि-
द्ववति एषात्रिष्टुप्ज्योतिष्मतीनामवेदितव्या । यतः
अष्टकःपादः ततोज्योतिरित्युच्यते । यद्वायज्ञं मनवे-
संमिमिक्षुः । मध्येज्योतिः । अग्निनेन्द्रेणवरुणेन वि-
ष्णुना । उपरिष्टाज्योतिः ।

चत्वारोष्टाक्षराःपादा एकश्चद्वा-
दशाक्षरः । सामहावृहतीनाम६७॥

यस्याष्टाक्षराःपादाः चत्वारः एकश्चद्वादशाक्षरः
सात्रिष्टुप्सामहावृहती नामवेदितव्या । नमोवाकी प्रास्थि-
तेष्वक्षरेनर ।

यवमध्यातुमध्यमे ॥ ६८ ॥

आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयोद्वादशाक्षरः चतुर्थपंचमौ चा-
ष्टाक्षरौ सान्निष्टपयवमध्याक्षेया । वृद्धिर्गने अर्चिभिः ।

सोत्तिन्नुसनेमिश्रुध्ये वक्रील-
न्यद्वाग्निनेद्रेण । नमोवाकेवृह-
द्विश्च ताञ्चचोचनिदर्शनं ॥ ६९ ॥

उक्तप्रायमेतत् ।

पंचाशज्जगतीद्व्यूनाचत्वारोद्वा-
दशाक्षराः । तदस्यावहुलंवृत्त-
म् ॥ ७० ॥

हाभ्यामूनानि पंचाशदक्षराणि जगतीनामभवति ।
चत्वारःपादा द्वादशाक्षरा भवन्ति । बहुलंतद्वृत्तंजगती-
प्रायेणभवतीत्यर्थः । अस्याउदाहरणं । प्रदेवमक्कामधु-
मंतइन्दवः ।

महापंक्तिः षडष्टकाः ॥ ७१ ॥

यस्याःपादाषट् अष्टाक्षराभवन्ति साजगती महा-
पंक्तिरित्युच्यते ।

अष्टकौसप्तकः षट्कोदशको न-
वकश्च वा ॥ ७२ ॥

द्वौपादौ षष्ठाक्षरौ एकःसप्ताक्षरः अपरःषडक्षरः ।
दशाक्षरोन्यः । इतरनवाक्षरोभवति सावामहापंक्तिः ।
सिंहानउग्रपृ । सूर्येर्विषं ।

महासतोवृहत्यर्द्धे व्यूहयोरित-
योःसह । संपातेत्वेतिपादांतेदै-
ववान्साप्तविंशके ॥ ७३ ॥

एतयोर्ऋचो महापंक्तयोः अर्धेसहृदादशाक्षरयोः पा-
दयोः सहव्यूहयोरिवसतोः द्वादशाक्षरौ त्रयश्चाष्टाक्षरा
अनिमेन यस्याः सामहासतोवृहतीनाम जगतीवेदि-
तव्या । । अस्माज्जषुमे यदिन्द्रसिंहान उग्रेतिषट् । आ-
यःप्रप्रौच विश्वासांताऋचोऽनिदर्शनं । अस्माज्जषु प्र-
भूतये । उभेयदिन्द्रोदसी । सिंहानउग्रपृतनाइति ष-
ष्ठेतामहापंक्तयः । आयःप्रप्रौ भोमुनारोदसीउभे । वि-
श्वासांगृहपतिर्विंश । एतेमहासतोवृहत्यौ ॥ १० ॥

इतिश्री पार्षदव्याख्यायामानन्दपु-
रवास्तव्य वज्रटपुत्रोब्वटकृतेप्रा-
तिशाख्यभाष्ये षोडशपटलं
समाप्तम् ।

द्वावतिछंदसां वर्गाउत्तरौ च-
तुरुत्तरौ ॥ १ ॥

जगत्याउत्तरावति छंदसांद्वावर्गौ चतुरुत्तरौ वेदितव्यौ-

प्रथमातिजगत्या सांसाद्विपंचा- शदक्षरा ॥ २ ॥

आसाप्रथमाया द्विपंचाशदक्षरा अतिजगतीनामवे
दितव्या । यथा । तमिंद्रंजोहवीमिमघवानसुग्रं ।

षट्पंचाशत्तु शकरी ॥ ३ ॥

षट्पंचाश दक्षराशकरी भवति । प्रोष्वच्चैपुरोरथः ।

षष्ठिरेवाति शकरी ॥ ४ ॥

षष्ठ्यक्षराणि अतिशकरीभवति । सुषुमायातमद्विभिः ।

उत्तराष्टि श्वतुःषष्टिः ॥ ५ ॥

तस्याउत्तरो या अष्टिःसाचतुःषष्टि रक्षरैर्भवति ।
सा अष्टिर्नाम । चिकद्रुकेषु महिषोयवागिरं ।

ततोऽष्टाषष्टिरित्यष्टिः ॥ ६ ॥

ततउत्तरा अष्टाषष्टिरक्षराणि साऽत्यष्टिर्भवति । अ-
यारुचाहरिण्यापुनानः ।

धृतिःपूर्वा द्विसप्ततिः ॥ ७ ॥

अतिधृतेः पूर्वायाद्विसप्तत्यक्षरासाधृति भवति । स-
खेसखाय मभ्यावदत्स ।

षट्सप्तति स्त्वतिधृतिः ॥ ८ ॥

यस्याःषट्सप्तत्यक्षराणि भवंति साऽतिधृतिः । सहि
शब्देन साकृतं तु विष्वणिः ।

सर्वादाशतयौष्वेताः ॥ ९ ॥

एता अपतिजगत्यादयः सर्वादाशतयौषुविद्यन्ते ।

उत्तरास्तु सुभेषजे ॥ १० ॥

उत्तरायावच्छन्ते ताःसुभेषजे ऋथोदृष्टव्याः ।

कृतिःप्रकृतिराकृतिर्विकृतिः सं-
कृतिस्तथा । षष्ठीचाभिकृति
नामसप्तम्युटकृतिरुच्यते ॥११॥

एताः कृत्यादयः सप्तताःयाःसुभेषजेउक्ताः ।

अशीति प्रचतुरशीति रष्टा-
शीति द्विर्नवतिः । षण्णवतिः
शतं पूर्णमुत्तमातु चतुःशतं ॥१२॥

कृत्यादीना मन्त्रपरिमाणानि क्रमेण । अशीतिः

८४ । ८८ । ९२ । ९६ । १०० । १०४ ॥

तमिंद्रं प्रोषुसुषुमत्रिकद्रुके षव-
यारुचा । सखेचसहिशर्द्धप्रच
मध्यमोवर्ग उच्यते ॥ १३ ॥

तास्तुयथाक्रमं पुरस्ता तत्तल्लक्षणे उदाहृताः ।

आसुकृतिस्तुप्रकृतिधर्नुवं पूर्वात-

तस्तुया । आकृति र्यदितेमाता-
मेषी विकृतिरुच्यते । संकृतिस्तु
नवैतच्चदेवो अग्निस्त्वभिकृतिः ।
सर्वमित्युत्कृति स्तत्र तृतीयो-
वर्ग उच्यते ॥ १४ ॥

कृतिः । आसुरैरुपरावतइति । प्रकृतिः घृवंपूर्वेति ।
ततः प्रकृतेः पराभाकृतिर्यदितेमात्रेति । मेषीविकृति रु-
च्यते । संकृतिस्तु नवैतत्र । तस्मिन्तसुभेषजेपि नविद्यते ।
एवंप्रायेणवर्णयन्ति । केचिद्वर्णयन्ति संकृतेर्नवाइत्येतद्गुदा-
हरणं । अभिकृतिः । देवोअग्निःस्त्रिष्टकृदिति । उत्कृ-
तिःसर्वस्येति । अपदक्रमेणआज्ञातत्वादिवसंज्ञाभिरुदा-
हृताः अत्रास्यासुत्कृतौ तृतीयोवर्गःसमाप्यते । (१)

एवंकृत्प्रमाणानां कृदसामुप-
दिश्यते ॥ १५ ॥

एवंचतुर्विंशत्यक्षरादीनां कृत्प्रमाणानांचतुरस-
राणां चतुःशतपर्यंतानामेकविंशतिकृदसां कश्चिद्विशेष
उपदिश्यतेकोसौ विशेषः ।

एकद्वूनाधिकासैव निचृदूना-
धिकाभुरिक् ॥ १६ ॥

(१) इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानंदपुरवास्तव्यवज्रदुपुत्रडवट-
कृते प्रातिशाक्यभाष्ये षोडशपटलं समाप्तम् इति कपुस्तकपाठः ।

एकेनजनानिचृद्भवति एकेनवाधिकासाभुरिभभवति ।
यःशुक्रद्वसूर्योनिचृत् । परिधामानियानितेभुरिक् ।

विराजस्तूत्तरस्याहुर्द्वाभ्यांयावि-
षयेस्थिताः । स्वराजएवं पर्व-
स्ययाः काश्चैवंगताञ्चः ॥ १७ ॥

द्वाभ्यामक्षराभ्यां याञ्चचोधिका न्यूनावाविषयेमध्ये-
स्थिताः उत्तरस्यपूर्वस्यचछंदसःविराजस्ताच्चाहुर्द्वत्तरस्य ।
स्वराजःपूर्वस्य । यथाषड्विंशत्यक्षराञ्चोगायत्रीप्रायेस्व-
राण्योगायत्र्योभवन्ति । उष्णिक्प्रायेण विराजउष्णिहोभ-
वति । यथा । ओषासवितर्यस्यतेइतिस्वराहुर्गायत्री ।
चतिविंशानुषाद्यामिति विराडुष्णिक् । उत्तरत्वापि ।
थाःकाश्चैवंगता एताएवञ्चचोभवन्ति ।

याः कश्चिद्बहुपादास्तु गाय-
त्रोहीनतांगताः अक्षरैर्बहुभि-
स्तास्तु गायत्राउपधारयेत् ॥ १८ ॥

गायत्र्यः द्वाभ्यांविभिश्चतुर्भिः पंचभिर्वान्यूनाःसत्योगा-
यत्र्यएवविराजी भवन्ति । पूर्वस्यछंदसोऽभावात् । भग-
वता उभयछंदसां मध्येत दत्तं ।

ताराट् विराट् स्वरोट्सम्राट्-
स्ववशिनी परमेष्ठी । प्रतिष्ठा-
प्रक्षममृतं वृषाशुक्रं जीवंपयः ।

तृप्तमर्णो शोभोबुवार्यापश्चोदक- मुत्तमं ॥ १९ ॥

विषयेस्थिताः द्वाभ्यांतादृमाः ताराट् । विराट् । स-
राट् । सखाट् । स्ववशिनी । परमेष्ठी । प्रतिष्ठा । प्रत्न-
म् । अमृतं । वृषा । शुक्रं । जीवं । पयः । तृप्तं । अणुः ।
अंशः । अम्बाः । अंबु । वारि । आपः । उदकं । इति ।
यथाएकविंशतिर्विराजस्य । द्वाविंशत्यक्षरादयोविंशता-
क्षरपर्यन्ताः एवंस्वराजः ।

दैवतं कृंदसामत्रवक्ष्यते तत उ- त्तरं । अग्नेर्गायत्रातो धिद्वेभ- क्ता दैवतमाह तुः । सप्तानां कृंद- सामृचौ ॥ २० ॥

ताराडादीनां कृंदसामुत्तरं गायत्र्यादीनां कृंदसामं च देव-
ताः कथ्यन्ते । अग्नेर्गायत्र्यभवत्सुयुग्मेत्यारभ्य हेमचौ कृंदसां
भक्त्या दैवतमाह तुः सप्तानां । तस्मादग्नेर्गायत्री भवति ।
सावित्री उष्णिक् । सीमौ अनुष्टुप् । वृहती चार्हस्पत्या ।
मैत्रावरुणी विराट् । ऐन्द्री चिष्टुप् । वैश्वदेवी जगती । कृं-
दसां दैवतज्ञाने धर्मः प्रयोजनं । भवत्येव संशये कृंदसां दैव-
तेनाध्यावसायः । यथा तव स्वादिष्टा । शिवानः स-
ख्याद्वत्युष्णिगनुष्टुभोर्मधिगुतन्नपूतमिति षड्विंशत्यक्षरे हे-
मचौ दैवतेन स्वराजौ गायत्र्यावध्यावसीयेतेन विराजा-
वुष्णिहौ ।

नपंक्तेः ॥ २१ ॥

पंक्तेर्देवतमेतेऽष्टौ नादृतुः । सप्तसुमधेययच्चाटपंक्ति-
स्तस्मादिदमुच्यते ।

सातुवासवी ॥ २२ ॥

सापंक्तिर्वासवीवेदितव्या । १ ।

प्राजापत्यास्त्वतिष्ठंदाः ॥ २३ ॥

याऽपतिष्ठंदाऽपतिष्ठंदांसिऽपतिजगत्यादौ नितानि प्रा-
जापत्यानि ज्ञेयानि ।

विष्ठंदावायुदैवता ॥ २४ ॥

याविष्ठंदाऽऽक्सवायुदैवतावेदितव्या । विष्ठंदाश्च वां-
तरभेदाः पदपंक्तिः पुरजष्णिगाद्याः तावायथाज्ञेयाः ।

द्विपदापौरुषंछंदः ॥ २५ ॥

याद्विपदाऽऽक्सापौरुषीवेदितव्या ।

ब्राह्मीत्वेकपदास्मृता ॥ २६ ॥

या एकपदाऽऽक्सा ब्राह्मी स्मृता ।

एतेनैवक्रमेणैषां वर्णतो भक्तिरु-
च्यते ॥ २७ ॥

येनक्रमेणकुंदसांढेवतसुक्तंतेनैवक्रमेणैषांवर्यतोभक्ति-
रुच्यते ।

श्वेतंचसारंगमतःपिशंगंकृष्णमेव-
च । नीलंचलोहितंचैवसुवर्ण-
मिवसप्तमं । अरुणंश्यामगौरि-
चंबभ्रुवैनकुलंतथा ॥ २८ ॥

श्वेतंशंखवर्यंगायत्रं । द्विवर्णंशुक्लकृष्णसारंगमौष्णिहं ।
पिशंगंरोचनावर्यंअनुष्टुभं । कृष्णामगुरुवर्यं वार्हतं ।
नीलमुत्पलवर्यं वैराजं । लोहितमिन्द्रगोपवर्यं त्रैष्टुभं ।
सुवर्णंरूपवर्यं जागतं । अरुणं प्रातःसंध्याभवर्यं पांक्तं ।
श्यामं कृष्णवर्यं अतिकुंदः । गौरं सिद्धार्थवर्यं विकुंदः ।
वभ्रु कपिलवर्यं द्वैपदंकुंदः । नकुलवर्यं एकपदंकुंदः ।
एतावतोदेवताः क्रमेणविधिः ।

पृश्निवर्यं वैराजं ॥ २९ ॥

पृश्निवर्यं बहुवर्यंचित्रं वैराजम् । अथकस्माद्वैराज-
स्य द्विवर्णोपदेशः क्रियते । तत्र क्रमेणैवनीलत्वं सिद्धम् ।
नसिध्यति । कथं । एतास्त्रिस्रोविराजः अनुष्टुप्त्रैका-
पंक्तिरेका । द्वाभ्यांग्यूनाचैका । तत्र पूर्वयोर्नीलवर्यः ।
अस्याः पृश्निरितिवेदितव्यं । एवमपि कथमेतदध्य-
वसीयते पूर्वयोः नीलः । अस्याः पृश्निरिति । निचृद्भु-
रिजोर्न्यूनाधिकयोः समीपोपदेशात् अस्याः पृश्निरि-
ति । परिशेषादितरयोर्नीलइत्यध्यवसीयते । त-
योरप्येके क्रमात्पंक्तेरेवविराजो नीलत्वमग्यन्ते ।

निचृच्छ्रावं ॥ ३० ॥

कृमिद्रूषितपत्रवर्षं निचृद्भवति ।

पृषद्भुरिक् ॥ ३१ ॥

विद्रुमवत् सुरिग्भवति ।

ब्रह्मसामर्ग्यञ्जुषकृन्दः कपिलंव-
र्णतः स्मृतं ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणःसामर्ग्यञ्जुषांचकृन्दः वर्णतः कपिलं जटाक-
लापसूर्यरश्मिवर्णं स्मृतं ।

मा प्रमा प्रतिमो . पमा समाच
चतुरक्षरात् । चतुरुत्तरमुद्यन्ति
पञ्चकृन्दांसितानिह ॥ ३३ ॥

मा । प्रमा । प्रतिमा । उयमा । समाचति । च-
तुरक्षराच्चतुरुत्तराणि तानिगायत्र्याः पूर्वाणि पञ्च-
कृन्दांसि वेदितव्यानि ।

हर्षिका सर्षि का^(१) सर्वमाचा
विराट्कामा । द्व्यक्षरादीनि मा-
दीनां वैराजान्यनुचक्षते ॥ ३४ ॥

इत्येतानिचद्व्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि अष्टादशा-
क्षरपर्यंतानि मादीनां वैराजान्यनुचक्षते आचार्याः ।

(१) मर्षिकेत्यपि पुस्तक पाठः ।

अक्षराण्येवसर्वत्र निमित्तं बल-
वत्तरं । विद्याद्विप्रतिपन्नानां
पादवृत्ताक्षरैर्जृचां ॥ ३५ ॥

पादैर्वृत्तै रक्षरैश्च विप्रतिपन्नामृचां सर्वत्रबलवत्तरं ।
निमित्तं अक्षराण्येवविद्यात् । यथा । सूर्येविषमासजा-
मि । पादैर्विप्रतिपन्नास्त्रिस्तो क्षरैर्जगत्प्रोधावसीय-
न्ते । नवानांनवतीनामिति पंक्तिः । अन्वप्रुषो नवा-
चाप्रुषावसुइति । वृत्तैर्विप्रतिपन्नाक्षरै स्त्रिष्टुवधावसी-
यते । यथायास्ते प्रजापत्यस्तस्येत्यनुष्टुप् । यथा च वेनः
सपत्न्याश्चपते भवन्त्विति त्रिष्टुप्प्रायेचाक्षरैरेवजगत्प्र-
धावसीयते । तथा मांधुरिन्द्रं नामदेवतेतिजगतीप्रा-
यवृत्ताभ्यां विप्रतिपन्नापित्रिष्टुप् ।

व्यूहेदेकाक्षरीभावान्पादेषूनेषु-
संपदे ॥ ३६ ॥

ऊनेषुपादेषु संपदिकर्तव्यायां एकाक्षरीभावांतसं-
धीन्व्यूहेत्पृथक्पृथोदित्यर्थः । प्रेताजयतानरः । सारुमा-
केभिरेतरीनश्चैः । ऊनेष्विति किं । समंयज्ञंमधुमन्तं छ-
धीनः । संपदइति कक्षात् । आइतायामोषनव्यन्त
इन्द्र मित्यत्र त्रयएकीभावापूर्वस्यैव व्यूहेनसंपत्तिसङ्केत-
योर्नकर्तव्योभवति ।

चैप्रवर्णाश्चसंयोगान्व्यवेद्यात्सह-
स्रैः स्वरैः ॥ ३७ ॥

क्षैप्रवर्णसंयोगान्साप्तस्था न्संयोगानित्यर्थः । व्य-
वेयात् व्यवधानं कुर्यादित्यर्थः । सदृशैः समानस्थानैः स्वरैः ।
अथ कथं नाम हे । उदत्तस्वस्मापक्रणोतनादृणोर्नपर्व-
विरदातिरच्चा । पादेष्वनेष्विति छन्दसः संपदेदृष्टे-
वानुवर्तते । ऊनेष्वितिक्रियात् । प्रत्यग्रभौषमृतमस्य-
वृणां । संपददृष्टिक्रियात् । अगोच्छस्य यदसस्तनाष्ट-
दृष्टत्वं द्वौक्षेप्रवर्णौ यौतत्रपूर्वेण संपतिसङ्केतसरस्मिन्नकर्त-
व्यो भवति । अपकेचित् क्षैप्रसंधिद्वयतानं तस्यासंयोगान्
व्यूहेत् । एकाक्षरीभावानिति । एवं सिद्धे इति मन्यते
तथा उदत्तस्वस्मापक्रणोतनादृणमिति व्यूहः कर्तव्यः ।
तत्सदृशैः स्वरैर्व्यवायः । अस्य तु ये स्वाभाविका अन्त-
स्थसंयोगा स्तेतूदाहरणत्वे न भवन्ति । यथात्वमभ्यास्त्व-
मभ्यनस्यरिति । गोर्नपर्वविरदातिरच्चेति अथ व्यवायः
यकारवकारसंयोगे एवेष्यते । रेफलकारसंयोगयोर्न ।
कथं ज्ञायते । अयं ध्रुवोरथौणांचिकेतयत् इत्यत्र दीर्घत्व-
प्रतिषेधार्थं जामिषुजासुचिकेतेति चिकेतशब्दस्य पाठात् ।

पदाभेदेन पादानां विभागोभि-
समीक्ष्यतु । छन्दसः संपदं
तांतां यांयां मन्येत पादतः ॥३८॥

छन्दसः पादतो यांयां संपदं मन्येत तांतां सम्य-
क्पूर्वमभिसमीक्ष्य पादांश्च पञ्चात्मदानामभेदेन पादा-
नां विभागः कर्तव्यः । यद्यप्युतरैः पादज्ञानहेतुर्वि-
रोधो भवति । यथा माधप्रन्दिनस्य सवनस्य वृत्रहन्मदोदये-

तयोः पादयोः पदभेदेनाष्टाक्षरयोः क्रियमाणयोः यद्य-
पि प्रायवृत्तसंपङ्गवति । अनादृत्यतां माध्यंदिनस्य सब-
नस्येत्येवंविभागः कर्त्तव्यः । एकरालस्य भुवनस्येत्येवमेव ।

**प्रायोर्थोवृत्तमित्येते पादज्ञान-
स्यहेतवः ॥ ३६ ॥**

प्रायः अर्थः वृत्तः एतेपादज्ञानस्य हेतवोभवन्ति ।
त्रिष्टुभः प्रायो गोर्नपर्वविरदेति । दशाक्षरोव्यूहेनैका-
दशाक्षरः क्रियते । तथा अर्थः । सगुणानो अङ्गिर्देव-
वानिति । तथा वृत्तम् । अलाय्यस्य परशुर्नवाशतोमिति
प्रकृत्या एकादशाक्षरोविकर्षेण द्वादशाक्षरः क्रियते ।
वृत्तादेव अर्थीगिरः सघञ्जाजगमुषीरिति पादांतः ।

**विशेषसंनिपातेतु पूर्वंपूर्वं परं-
परं ॥ ४० ॥**

एतेषामेवविशेषाणां संनिपातेतु पूर्वंनिमित्तं पूर्वभ-
वति । परंनिमित्तंपरंभवति । पूर्वोद्दिष्टवृत्तराद्वलीयानि-
त्यर्थः । त्वंचकर्थमनवेस्योनानित्यत्र प्रायोर्थयोर्विरोधे-
प्रायो वलीयस्त्वादस्यात्स्योनानितिपादांतः । येषां पु-
नरर्थोवलीयां स्तेषांमनवे स्योनान्यथइतिपादांतोगम्य-
ते । प्रायवलीयस्त्वादेव ऊर्ध्वोवाजस्य सनितायर्दजि-
भिरिति पादांतःनसनिता । प्रायवृत्तविरोधे प्रायव-
लीयस्त्वा त्प्रत्यग्रभीषन्नृतमस्य नृणामितिपादांतः ए-
कादशाक्षरएवभवति वृत्ताद्विकृष्यते । अर्थवृत्तविरोधे-

ऽर्थवस्तीयस्त्वात् यदग्नेस्यामहन्त्वं इति पादांतः । नटृप्ता-
दहमिति । एवं सर्ववक्तावलमभिसमीक्ष्य पाटंजि-
ज्ञासेत् । ३ ।

**अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं वि-
द्यते पदं ॥ ४१ ॥**

चतुःषष्ट्यां पादादावनुदात्तं पदं न विद्यते । उकार-
स्तु विद्यते । यथा उलोककलुमद्रिवो हरिश्चियं । उलोको-
यस्ते अद्रिवः । अयमपि पादांतज्ञानहेतुरेव । सर्वहेतुभ्यो
वलोवत्तरः । तस्मात्सर्वान्वाधित्वा वतोवतासियमनैवत-
इति पादांतः । तथा च चायत्वं भवसीति पादांतः ।

**पादादावनुदात्तं तु यदन्यत्तदि-
होदितं ॥ ४२ ॥**

तु पुनः पादादीयान्यनुदात्तानि पदानि तान्याचार्यः
सूत्रे पठति । वशेस्तीयक्षसीत्यादयः ।

वशेस्तीयक्षसीत्येकं ॥ ४३ ॥

इदं चैकमनुदात्तं पदमस्ति वशे ऋषौ पादादावनु-
दात्तं पदमस्ति । इयक्षसिगायेत्वा नमसागिरा ।

**तच्चेचा भिष्टइत्यपि । नेति पू-
र्वाणिसर्वाणि ॥ ४४ ॥**

आभिष्टइति च तच्चेनेति पूर्वाणिसर्वाणि । आभि-

ष्टे अद्योत्येतन्निंस्तृचे अनुदात्तानि सर्वाणि संति । स्तनयं-
तिशुष्माः । रोचतउपाके । रोचतस्त्रधावः ।

मधुकुंदस्यृतावधौ ॥ ४५ ॥

मधुकुंदसि ऋषौ ऋतावधौ इत्येकमनुदात्तमस्ति ।
ऋतावधावृतस्मृति ।

स्तोमशब्दे परे धायि ॥ ४६ ॥

स्तोमशब्दे प्रत्यये अथायीत्येकमनुदात्तमस्ति । अ-
धायिस्तोमः ।

ऋतशब्दे परे सिधत् ॥ ४७ ॥

ऋतशब्दे प्रत्यये सिधदित्येकमनुदात्तमस्ति । माय-
ज्ञोषस्य । सिधदृतायोः ।

हुवे तुराणां यत्पूर्वं ॥ ४८ ॥

हुवेतुराणामिति द्वैपदे यत्पूर्वपद तदनुदात्तं । प्रि-
याशीनामङ्गवेतुराणां ।

तप न्मरुत उत्तरं ॥ ४९ ॥

तपन्मरुते द्वैपदे यदुत्तरं तदनुदात्तमस्ति । आयत-
पन्मरुतोवावशानाः ।

**प्रेदं ब्रह्मेति चैतस्मि न्सूक्ते पादो-
स्ति पंचमः । सर्वानुदात्तः षट्-**

स्वच्वादित अतुर्दशः ॥ ५० ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्ततूर्येष्वविद्येत्यस्मिन्सूक्ते सर्वानुदात्तः पा-
दोऽस्ति पञ्चमः । वृत्त इन्न मेघेति । अस्यैव सूक्तस्यादित-
अतुर्दशः पादः सोऽपि सर्वानुदात्तोऽस्ति । त्रसि शची पत-
इति । एवमिमे सप्तसर्वा उदात्ताः सन्ति मधुकृन्दस्येक-
कृताट्टघाट्टतस्पृशेति । आभिष्टइति च तृचैकः । रो-
चतस्वधावः इत्येताभ्यां स इ न व । न दशमा भवति ।

पादौ गायत्रैराजौ अष्टाक्षरद- शाक्षरौ ॥ ५१ ॥

अष्टाक्षरदशाक्षरपादौ गायत्रैराजौ विद्यात् ।

एकादशिद्वादशिनौ विद्या चैष्टु- भजागतौ ॥ ५२ ॥

एकादशद्वादशाक्षरौ पादौ चैष्टुभजागतौ विद्यात् ।

वर्षिष्ठानिष्ठयोरिषां लघूपोत्तम- मक्षरं । गुर्वेतरयो र्ऋक्षु त द्वृत्तं छंदसांप्राहुः ॥ ५३ ॥

एषां पादानां वर्षिष्ठानिष्ठयो रष्टाक्षरद्वादशाक्षरयोः
पादयोः उपोत्तममक्षरं लघु भवति । यथा अग्निमी-
लेपुरोहितं । प्रदेवमक्षा मधुमंतर्द्दवइति । इतरोऽय

दशाक्षरैकादशाक्षरयोः उपोत्तमंगुरुभवति । शुधीह्वं
विपिपानस्याद्रेः । पिवासोममभिश्च सुप्रतर्द्धः । छंदसां
अष्टचतुहृत्तमाहुराचार्योः ।

**छंदांसिवर्तन्ते सर्वाण्यन्यै रती-
ल्पशः । एतद्विकारा एवान्ये स-
र्वेतु प्राकृताः समाः ॥ ५४ ॥**

एतैःपादैः सर्वाणिछंदांसि वर्तन्ते । अतःएभ्योऽन्यै-
पादैरल्पशोवर्तन्ते यत्त्वग्ये पादास्ते एतेषामेवपादानां
विकारा भवन्ति । अष्टाक्षरात्पूर्वेपादास्ते गायत्रपाद-
स्यविकारा भवन्ति । नवाक्षरोवैराजस्य विकारः यदि-
गुरुपोत्तमः । अन्यस्तु गायत्रस्यैव । त्रयोदशाक्षरप्रभृ-
तिषु ये गुरुपोत्तमास्तेवैष्टुभस्य येलवूपोत्तमास्तेजागत-
स्य सर्वेतुप्राकृताः येसमाःपादाः तेसर्वेसमावेदितव्याः
तेप्राकृता अष्टाक्षरादयश्चतुर्विधाः । यद्येवंनेतेसमाः ब-
हवोऽष्टाक्षराः अल्पीयांसोदशाक्षरादयः । यद्येवंस-
मावृत्येषांसंज्ञास्यात् । नसंज्ञायाः प्रयोजनमस्ति । ए-
वंतर्हि अन्योर्थः कल्प्यते । सर्वेतुप्राकृताःसमाः तुशब्दः-
पञ्चव्यावर्त्तकः यदुक्तमेतेषां विकाराअन्येपादाविति त-
न्म । तथासर्वेपादाः प्राकृताएवनान्योन्यस्यविकाराः ।
तस्मात्समाः नसंख्याकृतंतेषांसमत्वं । अपरे पुनरन्य-
थावर्णयन्ति । सर्वेतुप्राकृताःसमाः । सर्वेअष्टाक्षरप्रभृतय
श्चतुर्विधाःप्राकृताः समास्तुल्याभवन्ति । किमुक्तंभव-
ति । नान्योन्यस्य विकाराभवन्तीत्युक्तंभवति ।

एकएकपदैतेषां द्वौपादौ द्विप-
दोच्यते । तेतुतेनैवप्रोच्येते स-
रूपेयस्यपादतः ॥ ५५ ॥

तेषांचतुर्णां पादानां एकःपादःयस्याःसाएकप-
दा ऋगित्युच्यते । यथाऽसित्त्वांघञमानोनहोता ।
तेषामेवचतुर्णां द्वौपादौयस्याः साद्विपदाऋगित्यु-
च्यते । साधुर्नगृध्नुरस्तेऽत्सुइति । ते-नैवकुंदसा-
प्रोच्येते तेद्विपदैकपदे । कुंदसांमध्ये यस्यकुंदसः-
पादतः सरूपेभवतः । यदिगायत्रस्य सरूपेभव-
तः । यदित्रिष्टुभःगायत्री द्विपदा त्रिष्टुबेकपदाइति ।

नदाशतयेकपदाकाचिदस्तीति
वैयास्कः । अन्यत्रवैमघाः सैका-
दशिनी मुखतोविराट् ॥ ५६ ॥

दाशतयेभवादाशतयी काचिदेकपदानास्तीति या-
स्काचार्योवैमन्यते । अस्माकं याःएकपदास्ताः सर्वासा-
न्वृत्तां अध्यासान्मन्यन्ते । अंतानित्यर्थः । किमविशेषिण-
नेत्याह । अन्यत्र वैमघा एकपदायाःसातुस्यान्मुखतःवै-
मंद्रस्य । पादावित्यर्थः । दशिनीविरालेकपदास्त्येव ।

आहुस्त्वेकपदा अन्ये अध्य । सा-
नेकपातिनः । अध्यासानपिये-

केचित्त्वाहुरेकपदाद्दमाः २ आ-
वांसुमे सिक्त्यां द्वे उरौ देवाः सि-
षक्तुनः ॥ ५७ ॥

इमान्युदाहरणानि । आवांसुमेवरिमन्सूरिभिः प्यां ।
असिक्त्यां यजमानो न होता । उरौ देवाः अनिवाधे-
स्याम । सिषक्तुन ऊर्जयस्सपुष्टेः । इति तानपि एकपा-
तिनः अध्यासानन्येषाचार्या एकपदाभाजः । अस्मि-
न्पाठान्तरे तातरेमेत्येवमादीनां पुनः पदानां अनेकपा-
दानां अध्यासानामेकपदाशंकैव न भवति । तस्माद्दुदा-
हरणान्युक्तानि ।

पादाएकाधिकाः सन्ति छंदसां-
चतुरक्षरात् । ५ । संत्यति छं-
दसां पादा एकोत्कर्षेण जागतात् ।
षोडशाक्षरपर्यन्ता एकश्चाष्टा-
दशाक्षरः ॥ ५८ ॥

छंदसाम्पादाश्चतुरक्षरात्प्रभृतिषोडशाक्षरपर्यन्ताः ते-
एकैकेनाधिकाः सन्ति एकोष्टादशाक्षरः नूनमथ । अ-
ग्नेतमद्य । ऋध्यामातपो हैः । नदं वषोदतीना । अग्नि-
मीले पुरां हितं । तं त्वावयं पितो वचोभिः । श्रुधीहवं-
विपिपानस्याद्रेः । पिबासो मम भिय सुग्रतर्हः । प्रदेवम-
क्षामधुमंतद्वंद्वः । तमिंद्रं जोहवौ मिमधवानसुग्रं ।

अपुरुषघ्नोऽप्रतीतधूरसत्वभिः । अभित्थं देवंसुविता-
रमोऽयोः कविक्रतुं । त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरर्तुवि-
शुष्मः । एते चतुरक्षरादारभ्य षोडशाक्षरपर्यन्ताः ।
अर्चामिसत्यसर्वं रत्नधामभिप्रियं मतिं कविं । एषचा-
ष्टादशाक्षरः । केचित्पाठांतरं वर्णयन्ति जागतादारभ्या-
ष्टादशाक्षरपर्यन्ताः पादा अतिछन्दसांविद्यन्ते तेऽप्याख्या-
ता इति ।

एकादशैव छन्दसि पादायेषोड-
शाक्षराः । सर्वे त्रिकद्रुकीयासु-
नाकुलोष्टादशाक्षरः ॥ ५६ ॥

छन्दसि संहितायां षेष्टोडशाक्षराः पादाः एका-
दशैव ते सर्वे त्रिकद्रुकीयासु दृश्यन्ते यथा त्रिकद्रुकेष्विति सू-
क्तस्य प्रथमाष्टचिचत्वारः द्वितीयायां त्रयः पादाः चतु-
र्थ्यामेकः तृतीयायां द्वयः । एवं त्रिकद्रुकीयासु सर्वे-
भवन्ति । नकुलस्याप्येष्टादशाक्षरः । अर्चामिसत्यसर्वं र-
त्नधामभिप्रियं मतिं कविमिति ।

अवर्महोऽविकर्षेण ज्येष्ठोदाश-
तयीष्ट्वचाम् ॥ ६० ॥

अवर्मह इन्द्रेत्येषा अविकर्षेण सप्तत्यक्षरासाव्येष्टाम-
हतौ दाशतयौषुक्तश्च । बहुक्षरेत्यर्थः ।

विकर्षेण तु पादैश्च सहिष्यर्द्धद्व-

तिस्मृता ॥ ६१ ॥

विकर्षेण तु षट्सप्तत्यक्षरा भवति पादैश्चाष्टपदी भवति
तस्मात्षष्ठ्या स्मृता । सङ्घिशर्द्धो न मासुतं तु विष्वणिरिति ।

कनिष्ठा बहुपादानां भारद्वाजी-
पुरुषतमं ॥ ६२ ॥

बहुपादानां ऋचां मध्ये कनिष्ठा अल्पाविंशत्यक्षरा भा-
रद्वाजी पुरुषतमं पुहण्यां स्तोतृणामिति । ऋषिग्रहणा-
त्युद्धतमं पुरुषणामौशनमिति मास्तु ।

अविकर्षेण सौभरी प्रेष्ठम्बादि-
ऋसीयसी ॥ ६३ ॥

अविकर्षेण सौभरिणा दृष्टाप्रेष्ठमुप्रियाणामित्येषा ऋ-
सीयसी । अल्पाक्षरतरा भवत्येकोनविंशत्यक्षरेति ।

विराजोद्विपदाः केचित्सर्वा
आहुश्चतुष्पदाः । कृत्वा पञ्चाक्षरा-
न्पादां स्तांस्तथाक्षरपञ्क्तयः ॥ ५० ॥

पञ्चानता युगुहाचतुर्तमित्येवमादयः । या विरा-
जोद्विपदास्ताः सर्वाः पञ्चाक्षरान्पादान्कृत्वा चतुष्प-
दाणाहुः ।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मा-

नंदपुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव-
 टकृते प्रातिशाख्यभाष्ये
 समदशंपटल-
 म् ॥ ६ ॥

वार्हतीवृहतीपूर्वः ककुप्पूर्वस्तु-
 काकुभः । एतौसतोवृहत्यंतौ
 प्रगाथौभवतोद्वचौ ॥ १ ॥

योवृहतीपूर्वः सवार्हतः । ककुप्पूर्वोयः सकाकुभः ।
 उभावेतौ सतोवृहत्यंतौ द्वचौ प्रगाथौ भवतः ।

त्वमंगप्र प्रवोयह्व माचिद्वृहदु-
 गायिषे । वार्हताः काकुभाना-
 द्दुस्तंगूर्हयावयम्विति ॥ २ ॥

द्वमेते प्रगाथाः त्वमंगप्रमंसिषः प्रवोयह्वं पुहृषां ।
 माचिदन्यद्विशंसत । वृहदुगायिषेवचः । काकुभानाहुः ।
 तंगूर्हयास्वर्णरं । वयमुत्तामपूर्व्येति ---

अनुष्टुबद्देचगायत्रा वेषत्रानुष्टु-
 भःस्मृतः । विराजावभिसंपन्नः
 पद्याच्चर्य्येसउत्थितः ॥ ३ ॥

एकानुष्टुप्पदेचगायत्र्यौ एषप्रगाथ चानुष्टुभः स्मृतः ।
विराजौद्वेष्टभिसंपन्नः । पद्याचाक्षर्या च । पादैरनुच-
रैश्चेत्यर्थः । दशपदाः सैकाविराट् । अथौतिरक्षराणि
अक्षर्यास इतिप्रतीकं । सपूर्व्यामिहानामित्युत्थित इति
प्रशंसाकृता । अन्येप्रगाथाः षड्विः सप्तभिरष्टाभिर्वापादै
भवति । अयं तु दशभिस्तस्मादुत्थितइति प्रशस्यते ।

**आकृतिर्व्यपदेशानां प्रायश्चादि-
तश्चादितः ॥ ४ ॥**

आदितः प्रायेण प्रगाथः क्रियते । व्यपदिश्यते । वा-
र्हतः काकुभश्चानुष्टुभइति तेषामादितोयकन्दस्तेनैव-
व्यपदेशः कृतो द्रष्टव्यः । नोभाष्यां । यथागायत्रवा-
र्हतइति ।

**गायत्र्यादिस्तु वार्हते प्रायोगा-
यत्रवार्हतः ॥ ५ ॥**

गायत्र्यादिष्वहत्वंतः एषप्रगाथः प्रायोगायत्रवार्हत
उच्यते । यथातमिन्द्रदानमीमहे इति ।

**गायत्रकाकुभोनाम प्रायोभव-
ति काकुभे ॥ ६ ॥**

गायत्र्यादिः काकुर्वतः प्रगाथः गायत्रकाकुभीनाम
वेदितव्यः यथासुनौयोघासमर्त्यइति ।

त्रौणिहस्त्रिहापूर्वः पङ्क्ता-

न्तः पाङ्क्तकाकुभः ॥ ७ ॥

उष्णिहापूर्वः सतो वृहत्त्यन्तः प्रगाथपौष्णिह इत्यु-
च्यते यथा । यमादित्यासो अद्रुह इति । पङ्क्त्यन्तः ककु-
म्पूर्वः पाङ्क्तकाकुभोनाम वेदितव्यः । यथा अदान्मे पौ-
रुकुत्सः । १ ।

तमिन्द्रं च सुनीथश्च यमादित्यास-
एव च । अदान्मे पौरुकुत्स्यश्च-
ताञ्च चोत्तनिदर्शनं ॥ ८ ॥

पुरस्तादेव निदर्शितान्युक्तानि ।

महासतो वृहत्त्यन्तो यो महा-
वृहतीमुखः ॥ ९ ॥

समहावार्हतोनाम । महासतो वृहत्त्यन्तो यः प्रगाथ
समहावार्हत इत्युच्यते । यथा त्वः शर्वं रथेशुभमिति ।

वार्हतो वृहतीमुखः ॥ १० ॥

वृहतीमुखः जगत्त्यन्तो यः प्रगाथः सवार्हत इत्युक्तमि-
त्येव ।

अथो अतिजगत्त्यन्तः ।

अपि चातिजगत्त्यन्तो वृहतीमुखो यो वार्हत एव सः ।
यथानेमिन्नमन्ति चक्षसेति ।

यवमध्योत्तरोपि च ॥ ११ ॥

यवमध्योत्तरो वृहतीमुखो योवाहंतएवसोपि । य-
था । वामौ वामस्य चूतयइति ।

वृहद्विस्तंबोनेमिं चवामीवामस्य
ता ऋचः ॥ १२ ॥

पुरस्तादेवोदाहृताः ।

नहिते विपरीतान्तः ॥ १३ ॥

नहिते श्रृंखलाधसद्व्ययंप्रगाथो विपरीतांतः वृहती-
मुखः विपरीतांतोनामवेदितव्यः ।

मोषुत्वादिपदाधिकः ॥ १३ ॥

मोषुत्वावाघतश्चेति प्राकृतएवप्रगाथः द्विपदाधि-
को वेदितव्यः । रायस्कामो वज्रहस्तमित्येतया सहि-
तोद्रष्टव्यः ।

अनुष्टुब्जगतीचैव विश्वंप्रामि-
रज्यंतं च ॥ १४ ॥

विश्वेषामिरज्यंतं वसूनामित्ययंप्रगाथः अनुष्टुप्पूर्वः
जगत्यंतो वेदितव्यः ।

द्विपदावृहतीचैव सनोवाजेष्वि-
तिस्मृतः ॥ १५ ॥

सनोवाजेष्वविता पुरुवसुमित्ययं प्रगाथः द्विपदापूर्वः
वृहत्युत्तरः स्मृतः ।

ककुपूर्वस्तुकोवेद स्मृतः का-
कुभबार्हतः ॥ १६ ॥

ककुपूर्वोदृश्यतः काकुभबार्हतो नामाद्यप्रगाथः
स्मृतः । कोवेदज्ञानमेषामिति । २ ।

आनुष्टुभौष्णिहंविद्यात्तेमआहु
यञ्चाययुः ॥ १७ ॥

तेमआहुयञ्चाययुरित्ययं प्रगाथः । तमानुष्टुभौष्णिहं
विद्यात् । अनुष्टुप्पूर्वा अपराउष्णिहाविति ।

तेनस्त्राध्वं वृहत्यादिबार्हतानु-
ष्टुभःस्मृतः ॥ १८ ॥

तेनस्त्राध्वं तेवतेत्ययं प्रगाथो वृहत्यादिरनुष्टुर्बन्तो वा-
र्हतानुष्टुभःस्मृतः ।

अग्निंवः पूर्यमित्येषाऽनुष्टुप्पं-
क्तिरेवच ॥ १९ ॥

अग्निंवः पूर्यगिरेतिप्रगाथोऽनुष्टुप्पूर्वः पंक्त्यन्तः आ-
नुष्टुभःपंक्तइतिस्मृतः ।

यदधिगावो अधिगूककुप्च चि-
ष्टुबेवच ॥ २० ॥

यदधिगावो अधिगूइत्येषप्रगाथः ककुपूर्वः त्रिष्टुवं-
तः काकुभस्त्रैष्टुभः स्मृतः ।

यदद्यवोमनुष्टुप्चैवोपदिश्यते ॥ २१ ॥

यदद्यवा नामेत्ययंप्रगाथः अनुष्टुप्पूर्वः त्रिष्टुबुत्तरः
पानुष्टुभः त्रैष्टुभः स्मृतः ।

यत्स्थोदीर्घेति च त्वेषो वृहती चि-
ष्टवेवच ॥ २२ ॥

यत्स्थोदीर्घप्रसङ्गानीत्येषप्रगाथः वृहतीपूर्वः त्रिष्टुबुत्त-
रवाहृतत्रैष्टुभ इत्युच्यते ।

आयन्मावेनास्त्रिष्टुप्च जगती-
चोपदिश्यते ॥ २३ ॥

आयन्मावेना अरुहन्तस्येत्ययं प्रगाथः त्रिष्टुप्पूर्वः
जगत्युत्तरः त्रैष्टुभजागत इत्युपदिश्यते ।

तावृधं तावनुष्टुप्च महासती-
(१) मुखेति च ॥ २३ ॥

महासतीमुखेति विराट्पूर्वा त्रिष्टुबुच्यते । तावृ-
धं तावनुष्टुनित्ययंप्रगाथो ऽनुष्टुप्पूर्वः त्रिष्टुबुत्तरः पानु-
ष्टुभः त्रैष्टुभ इत्युपदिश्यते ।

जागत स्तवददा अर्भाप्रगाथ
स्त्रिष्टुबुत्तरः ॥ २४ ॥

अददा अर्भा महते वचस्यवदतिप्रगाथः त्रिष्टुबुत्तरः

(१) मुखेतिराट् इति अणुस्तकेपाठः ।

जागतइत्युपदिश्यते ।

उत्तरस्त्रैष्टुभ स्तस्मा जगत्यु-
त्तरउच्यते ॥ २५ ॥

तस्मादुत्तरः प्रगाथः धृदं नमो वृषभाय खरावइ'ति
जगत्युत्तरः त्रैष्टुभइत्युच्यते । ३ ।

त्वमेतां जनचक्षौक्षौ सघारा-
जेतिच स्मृतौ ॥ २६ ॥

त्वमेतां जनराज्ञोहिइ'ति द्वौ प्रगाथौ पूर्ववद्वद्व्यौ ।
यथापूर्वो जागतः त्रिष्टुवुत्तरइत्युच्यते । तस्मादुत्तरः प्र-
गाथः यउहृचींद्रदेवगोपा इति त्रैष्टुभजागतइत्युच्यते ।
सघाराजासत्यतिः भूश्रुश्रुज्जनइतिच द्वौ प्रगाथौ स्मृतौ
पूर्वो जागतः चिष्टुर्वतः । तुभ्येदेतेवज्जला चंद्रिदुग्धा इति
त्रैष्टुभो जगत्युत्तरः ।

त्वमस्यपारे रजसो जागतौ त्रि-
ष्टुवुत्तरौ ॥ २७ ॥

त्वमस्य पारे रजसोव्योमनइति द्वौ प्रगाथौ त्रिष्टुवु-
त्तरौ जागतौ चेयाविति ।

सव्यंजनः सानुस्वारः शुद्धोवा-
पिस्वरोच्चरं ॥ २८ ॥

व्यंजनेन युक्तः अनुस्वारेण सहितः अथवा अनुस्वा-
रव्यंजनाभ्यां सहितः स्वरः अक्षरसंज्ञको भवति ।

व्यञ्जनान्युत्तरस्यैवस्वरस्यांत्यंतु
पूर्वभाक् ॥ २९ ॥

व्यंजनानि उत्तरस्यस्वरस्यैवांगं भवन्ति । तदस्य ।
तन्मः । अंतंतु व्यंजनं पूर्वमक्षरं भजेत् । तत् । वाक् ।

विसर्जनीयानुस्वारौ भजेते पू-
र्वमक्षरं ॥ ३० ॥

विसर्जनीयः अनुस्वारश्च पूर्वमक्षरं भजते । यः सो-
म । त्वंसोम ।

संयोगादिश्चैवंच ॥ ३१ ॥

संयोगादिर्वा पूर्वमक्षरं भजते । तस्य । यस्य ।

सहक्रम्यः परक्रमे ॥ ३२ ॥

क्रमेणसह क्रम्योवर्णः पूर्वमक्षरं भजते वा परक्रमे
सति । सन्निम् । अर्कः । ऊर्जः ।

तथा । पूर्वं पादेन पञ्चाद्याभ्यां । हृतेरिवते एकमस्तु
सख्यंइति ।

मध्येवसानंतु चतुष्पदानां ॥ ३३ ॥

चतुष्पदानां मध्येऽवसानं भवति गायंतित्वा गाय
त्रिगुहति ।

त्रिभिः समस्तैरवरैः परैर्वा ॥ ३४ ॥

त्रिभिः समस्तैः पादैः पूर्वमवसानं भवति । पादेन-
उत्तरं यथा एत शंसमिन्द्रायुष्टाम् । पादैर्विभिः पर-
मवसानं भवति । पादेनपूर्वं अधीन्वन्न सप्तर्तच सप्तचिति-

पंक्यां द्विशोवा तत उत्तरेण
त्रिभिः परैर्वाविपरीतमेतत् ॥३५॥

पंक्यां पंचपदास्त्रित्वर्थः । द्विशः द्वाभ्यांद्वाभ्यां अव-
स्येत् । पादे नोत्तरमवसानं । अयंच क्रमिषचरसूर्यस्येति ।
त्रिभिःपादैः परमवसानंवा । द्वाभ्यां पूर्वं । नकिष्टं क-
र्मणानशदिति । एतद्विपरीतं वा । त्रिभिः पूर्वद्वाभ्या-
मुत्तरं । न किह्वामिनीमसीति ।

द्विशस्त्रिशोवा परतश्चतुर्भिः स्या-
त्षट्पदानामवसानमेतत् ॥३६॥

द्वाभ्यांद्वाभ्यां त्रिभिस्त्रिभिर्वा अवस्येत् विश्वान्देवा
नृवामहे । एषातुक्वीषी तक्वीनां षट्पदाश्रयते अस्माकं
यः पंचमः पादः सतेषां न विद्यते । अस्मिन्पक्षे उदा-
हरणं । त्रिशोवा । त्रिभिः २ अवस्येद्वा । संचपः परि-
षस्रजे । अथवा परतश्चतुर्भिरवस्येद्वाभ्यांपूर्वं निष्कं-
वाद्याक्तवते । एवंत्रिविध मवसानंषट्पदानां स्यात् ।

त्रिभिस्तु पूर्वं ततउत्तरंस्या द्वि-
शस्त्रिशोवा यदिवासमस्तं । द्वा-
भ्यां पुनः सप्त पदावसानं ॥ ३७॥

सप्तपदानां तु पूर्वमवसानं त्रिभिः पादैः स्यात् ।
तस्मादुत्तरं द्विशः । यथा सुषुमायातमाद्विभिरिति । त्रि यो-
वा यदि पूर्वमवसानं तदा उत्तरं समस्तं । चतुर्भिरित्यर्थः ।
अस्यानुवृत्तिः पूर्वसूत्राद्वा यथा नहिवांविप्रयामहदिति ।
द्वाभ्यां पुनः पूर्वमवसानं उत्तरं समस्तैः पंचभिः स्यात् ।
प्रोष्वचौपुरोरथमिति ।

द्वाभ्यांच मध्येष्टपदासु विद्यात्॥३८॥

अष्टपदासु ऋक्षुमध्येद्वाभ्यांचवसानं स्यात् । परिशि-
ष्टादाद्यंतयो स्त्रिभिस्त्रिभिरवसानं भवति । सहिशर्द्धेन-
माकृतंतु विष्वणिरिति । अग्निमीले दृतेरिवगायंत्ये त-
मधीन्विति । अयं चक्रं नक्किष्टं च नक्किर्द्धेवामिनीमसि ।
विश्वान्देवान्हवामहे सक्षपोनिष्कं सुषुम । नहिवां प्रो-
षुसहिशर्द्धेन तावच्चोऽचनिदर्शम् । यथाक्रमं पुरस्तादेव
निदर्शितानि ।

**द्वाभ्यांपादेनद्वाभ्यांतु तवत्यत्यं-
चपदाष्टिः । अव्यूहेनातिशक्करी
तृतीयः षोडशाक्षरः ॥ ३९ ॥**

द्वाभ्यामवस्येत् । ततः पादेन । पुनर्द्वाभ्यां । तवत्य-
न्यैर्नृतोयद्वंद्रे त्वत्तावसानं । सेयं पंचपदा आष्टिर्वि-
ज्ञेया । अव्यूहेनातिशक्करी । अस्यास्तृतीयः षोडशाक्षरः ।

चतुर्भि स्ततएकेनाग्ने तमद्ये-

तिच ॥ ४० ॥

चतुर्भिः पूर्वमवसानं ततएकेन । अग्नेतमद्याश्वन-
स्तोमैरिति ।

चतुर्भिस्तुपरं द्वाभ्यां तवस्वादि-
ष्ठातृर्ह्ययोः ॥ ४१ ॥

चतुर्भिः पूर्वमवसानं परंद्वाभ्यां । तवस्वादिष्ठाग्नेसं-
दृष्टिः । तर्ह्ययोरादृशीमहे ।

भरद्वाजाय तच्चक्षुरधीदृक्षा दृ-
तेरिव । एतासु नञ्यवस्यंत्येके
द्वादशकादिषु ॥ ४२ ॥

एतासु ऋक्ष एके अवसानं न कुर्वन्ति । भरद्वाजायाश्च-
क्षुश्च तद्विताधेनुं च । तच्चक्षुर्होवहितं शुक्रसुश्वरत्पश्ये-
म । अत्रौन्वन्नसप्ततिं च सप्तचमधोदिदिष्ट । वृक्षासिन्धो
अभिपित्वे अरारण्युर्गामृतेरिवतेष्टकमस्त सख्यमश्निद-
स्य । प्रश्नस्तृच इत्युक्तौ ॐकारपटलेश्लोकी । अत्र च ।
तत्रैव व्याख्यातौ ।

सर्वाणिभूतानि मनोगतिश्च स्पर्शाश्च
गंधाश्च रसाश्च सर्वशब्दा-
श्चरूपाणि च सर्वमेत त्तिष्ठद्ब्रज-
गत्यौ समुपैतिभक्ता ॥ ४३ ॥

सर्वाणिभूतानि । मनःगतिःस्पर्शाःगंधाःसर्वेरसाः ।
व्याःरूपाणीत्येतत्सर्वं त्रिष्टुप्जगत्सौ भक्त्यासमुपगच्छंतं

गुर्वक्षराणांगुरुवृत्तिसर्वं गुर्वक्ष-
रंचैष्टुभमेवविद्यात् ॥ ४४ ॥

यत्किंचित्स्थावरं जंगमं गुरुवृत्ति । तत्सर्वंगुर्वक्षरमेव
किंपुनर्गुर्वक्षरं । चैष्टुभमिति ।

लघ्वक्षराणां लघुवृत्तिसर्वं ल-
घ्वक्षरं जागतमेवविद्यात् ॥ ४५ ॥

यत्स्थावरं जंगमंलघुवृत्ति । तत्सर्वंलघ्वक्षरमेववि-
द्यात् । किंपुनर्लघ्वक्षरं । जागतमिति ।

यश्छंदसां वेदविशेषमतं भूता-
निचतैष्टुभजागतानि । सर्वा-
णिरूपाणिच भक्तितीयः स्वर्ग-
जयत्येभि रथामृतत्वं ॥ ४६ ॥

योब्राह्मणः छंदसामेतं विशेषं वेद भूतानि-
चतैष्टुभजागतानिचयोवेद । सर्वाणिरूपाणि च ।
किमिति । योद्वादशाध्यायानां त्रयाणां चाभ्यासं-
करोतिभूतानि च त्रैष्टुभजागतानिसर्वाणि रूपाणि च
भक्तिः सस्वर्गजयत्येभिरथामृतत्वं । एवमेवाचार्याणां
नमस्कारंदद्यात् शास्त्रांतिका चार्याणां नमस्कारउप-
पद्यते । तस्माच्छास्त्रत्वं मुखेशास्त्रत्वे आप्नवत्संज्ञानि

वर्तवति । एकशास्त्रभाष्यं प्रदर्शनार्थं सर्वधर्करोति ।
 संबन्धेप्रयोजनं पूर्ववदेव । नित्योद्भवेदः । कः पुनरनि-
 त्यत्वेप्रसंगः । सर्वाणि श्रौतानि द्रुमानिच स्मार्त्ता-
 न्यांपूर्वेः सहातुल्यत्वाख्यादनित्यत्वं । तस्मान्नित्यत्वं ।
 नैषदोषः । एतस्य समाख्यायस्य वितान इतियोगं नि-
 यम आरब्धः स एतेष्वपि प्रसज्यतां । वैतानिकसंज्ञात्तामे-
 वति नियमे समाम्नेवर्चइति यथेत्थनंवर्चो वैश्वदेवः
 प्रयुज्यते । समाम्नेवर्चइति प्रत्यृचंसमिहइव सर्वत्रेप्यते ।
 अन्याद्येयोत्तरं कालंच नैवनिर्गच्छयितव्याः कथं प्राप्तिः
 सास्यते तैः पूर्वैर्वाद्वाध्यायाः सौनकस्य । अमीच-
 त्वार आश्रुतायनस्य एवमप्राप्तसंज्ञाकिमिति निवर्तय-
 ति सकलं पुनर्नानाशास्त्रमादाय रामाचार्यप्रदर्शनाच्च
 क्षामिकुमारपुत्रे मुद्गले मनुषीमताक्रियमाणायै दं-
 दत्तं । भात्रे शिष्यावधीमते वैष्टुभजागतानि योवेद भ-
 क्तितः सस्वर्गलोकं जयति । एभिः कुंदोभिः अथ अ-
 न्यतत्वंच गच्छति इत्याह भगवान् शौनकः । प्रलोकाः ।
 गायत्र्यादीनिहृदांसि सोमेनवाह्यतः पुरा ॥ १ स्वर्ग्यं
 यथस्य मायुष्यं पुण्यं दृष्टिकरं शुभं । कौर्त्तिमृग्यं
 यथस्य च कुंदसांज्ञानमुच्यते । २ ।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मानंद-
 पुरवास्तव्य वज्रटपुत्रीवटकती
 प्रतिशाख्यभाष्ये अष्टादशं
 पटलं समाप्तमे ।

समाप्तोऽयं ग्रंथः ।

जटा माला शिखारेखा ध्वजो दंडो रथो घनः ।
 षष्ठौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥१॥ ब्रूया-
 त्क्रमविपर्यासक्रममीदृग्विनिर्दिशेत् । जटास्थां विकृतिं धी-
 मान्विज्ञायक्रमलक्षणम् ॥२॥ क्रमविपर्यासक्रममित्यस्यैव
 प्रपञ्चं विवक्षुः पूर्वोक्तमर्थमनूद्य धर्मं विशिष्यमाह ॥ अनुलो-
 म विलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत्क्रमम् । विलोमे पदव-
 त्संधिरनुलोमे यथाक्रमम् ॥३॥ अनुलोमे षोडशक्रमयोः
 पाठे यथा क्रमं प्रातिशाख्योक्तलक्षणविशिष्ट क्रमका लीन
 संधिनतिक्रमेण संधिर्ज्ञातव्या । विलोमे अनुपदव-
 त्पदेन तुल्यम् । ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्द्धचंक्षा-
 दितो न्ततः । अंतं चादिब्रूयेदेवं क्रममालेति-
 कौर्तिता । ४ । पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः
 प्रचक्षते । क्रमाद्विचित्रः पञ्च पदक्रममुदाहरेत् । ५ ।
 पृथक्पृथग्विपर्ययस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् । ब्रूयादादेः
 क्रमं सम्यगं तादुत्तारयेदिति ॥६॥ वर्गे वा ऋचि वा यस्य प-
 ठनं सध्वजः स्मृतः । क्रममुक्त्वा विपर्ययस्य पुनश्चक्रममुत्तरं ७
 अर्द्धर्चादेवमुक्तोऽयं क्रमदंडाभिधौयते । पादशोऽर्द्धचं-
 शो वापि सहांक्त्या दंडवद्रथः । ८ । अंतात् क्रमं पठेत्पूर्वं चादि-
 पर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं न येदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः । ९ ।
 लोक प्रसिद्धद्वितीयघनलक्षणमाह । शिखासुक्त्वा
 विपर्ययस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अयं घन इति प्रो-
 क्त इत्यष्टौ विकृतौः पठेत् । १० । इति जटादिविकृतौनां
 लक्षणकारिकाः ।

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
B. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
Nos. 48, 59, 64, & 79. 79.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रतिशाख्यम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीपण्डितयुगलकिशोरपाठकान्वेषादिना श्रीहिन्दुकावेज मध्यवर्ति श्रीरघवीरपाठशाखा-
यां वेदशास्त्राध्यापकेन श्रीमत्पण्डितप्रभुदत्त शर्मणा संश्लिष्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRÂTISÂKHYA
OF THE RIGVEDA,
WITH THE COMMENTARY OF UVVATA.

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT

YUGALAKIŚORA VYÂSA,
And His Esteemed Pupil Pandit

PRABHUDATTA ŚÂRMÂ,

PROFESSOR OF VEDA, CENTRAL HINDU COLLEGE, BENARES,

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BEENARS.

1903,

Registered under Act XXV. of 1867. (ALL RIGHTS RESERVED.)

॥ श्रीः ॥

॥ भूमिका ॥

किञ्चिद्गूढं वर्षचितयं जातं श्रीतस्मात्तत्त्वविद्ये-
सरै वैदिकधुरन्धरै रस्मद्गुरुवरैः श्रीयुगलकिशोर पा-
ठक इति सुगृहीतनामधेयैः पदव्याकृति-स्वरशिक्षा-
दिविषय व्युत्पित्सूनां वैदिकजनानां सुबह्वपकृतये
महतायासेनत्रिचतुराण्यादर्शपुस्तकानि संपाद्य तेभ्यो
ऽति शुद्धं पुस्तकमेकं लेखयित्वा ग्रन्थस्यास्य ऋग्वेदप्रा-
तिशाख्यस्य मुद्रापणे तत्परै रभूयत । दुर्लभातिप्राची-
नग्रन्थरत्नानां जगति प्रचारार्थं बहुपरिकरः श्रीयुत
हरिदासनामा गुप्तः श्रीयुतव्रजभूषणदासाज्ञया स्व-
कीय (बनारस सीरीजनामक) संग्रहे ग्रन्थमिमं स्वी-
चक्रे मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । परन्तु दुर्दैववशादस्माकं
प्रथमाङ्कपर्यन्तमेव कतिपयपक्षाणि मुद्राप्य रग्णाश-
रौरतया श्रीगुरुचरणा विहाय विनश्वरं देहमिमं श्री-
शिवसायुज्यभावं प्राप्नुवन् ।

आरब्ध-मुद्रणस्य परमोपकारिणो ऽमुष्य ग्रन्थस्य
गुरुभक्तिलेशात्ततः प्रभृति शोधनादिकार्ये यथावकाश-
महसुदुक्तोऽभवत् । अथैतत्सौलभ्यकर्तृत्वेनास्मद्गुरुचर-
णानां यशस्सौरभोज्ञारं विस्तारयन् ग्रन्थोऽयमीश्वरा-
नुग्रहेण शनकैरविन्दच्च समाप्तिम् । ग्रन्थस्यास्य सूत्र-
कारः विकालदर्शी महर्षिः शौनकः प्रसिद्ध एव

तिहास पुराणादिषु प्रेक्षावतामिति न तत्र वज्रवक्त-
व्यमस्ति ।

भाष्यकारश्च वेदार्थमौमांसा साखाज्यासीनो भ-
गवानुव्वटाचार्यः कश्चिन् समये कतमं जनपदमल-
स्रकारेति विशेषतो मयान निर्धारित स्तथापि वि-
द्यारण्य—श्रीमाधवाचार्य समकालिको महीधराचा-
र्यात्प्राचीनः शुक्लयजुः संहिताभाष्य—यजुर्वेदप्राति-
शाख्यादि निबन्धकदुव्वटाचार्योऽस्तीति यजुः संहि-
ताभाष्यारण्य एव ।

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं ।

भाष्यं विलोकोव्वट माधवीयमिति महीधरोक्त्या-
स्फुटौभवति । उपक्ततोऽस्यस्य मध्ये मध्ये निरीक्षणा-
दिसोदायद्वारा हिन्दूकालेजमध्यवर्ति श्रीरणवी-
रपाठशालायां व्याकरणशास्त्राध्यापकैरस्रद्गुरुवर
श्रीचनन्तरामशर्माभिः । पुस्तके ऽस्मिन् सौस-
काक्षर योजकदोषेण समदृष्टिदोषाद्वा कचिदाद्य-
शुद्धय उपलभ्येरन् ताः शोधयित्वा गुणैकपक्षपातिनो
महाशया विपश्चितः ग्रमं मे सफलीकुर्वन्त्विति सप्रश-
यमभ्यर्थये सज्जनान् । प्रीयतां चासुना व्यापारेण स-
र्वान्तर्यामौ विश्वेश्वरः श्रीशङ्कर इति निवेदयते ।

श्रीकाश्याम्
सं० १९१० भाद्रपदमास
सुदि १० रवी

}

आदिगौडोपाधिक
श्रीप्रभुदत्तशर्मा मिश्रः ।

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाययैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्मे-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां-
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

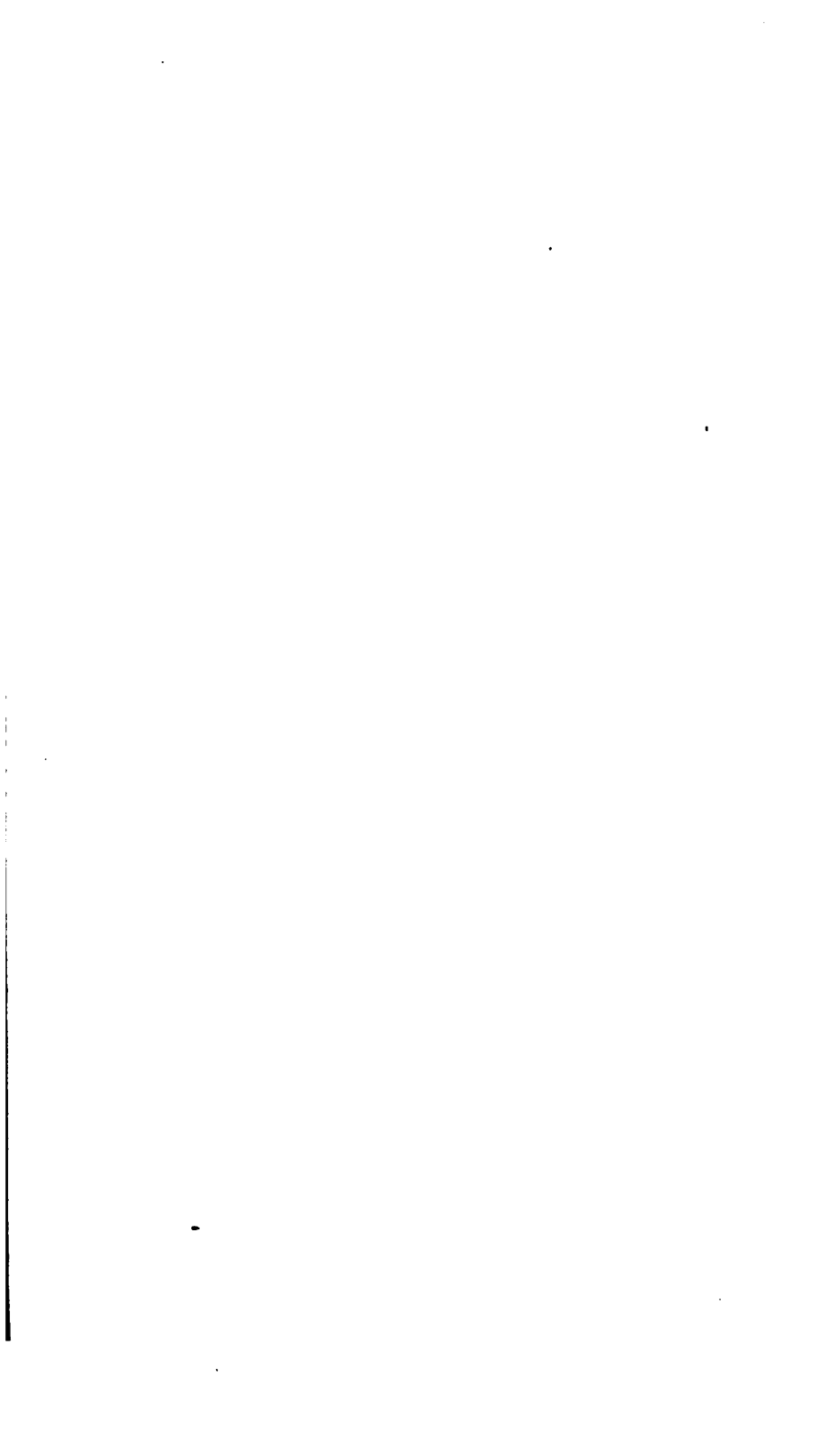
रु० आ०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३ ०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४ ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यधिरचितः) खण्डे २	२ ०
दुपटीका खण्डानि ३	३ ०
पातञ्जलदर्शनम् श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्तिः सं०	१ ०
पाणिनीयमिताक्षरा । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदक्षभट्टप्रणीता ख०	२ ०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	० ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचीक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

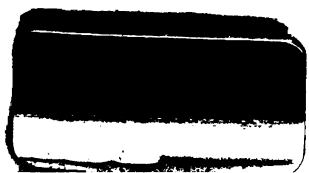

RESEARCH

Date Due[illegible]

Demco 293-5

B89092549674A